

УДК 338.432.009

№ держреєстрації 0117U000912

Інв. № _____

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(СНАУ)**

40021, м. Суми, вул. Герасима Кондратьєва, 160;

тел./факс: +38 (0542) 701-055,

e-mail: sau.sumy.ua@gmail.com

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор Сумського НАУ

д.с.-г.н., професор, академік НААНУ

_____ В. І. Ладика

«__» _____ 2020 р.

З В І Т

про науково-дослідну роботу

**НАПРЯМКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО
СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СВІТОВИХ
РИНКІВ**

(заключний)

Проректор з наукової роботи,
д.е.н., професор

_____ Ю. І. Данько

Завідувач НДЧ, к.е.н., доцент

_____ О. В. Пасько

Керівник НДР:

Декан факультету економіки і менеджменту,

к.е.н., професор

_____ Н. І. Строченко

Рукопис завершено 30.03.2020 р.

Результати роботи розглянуто науково-координаційною радою СНАУ,
протокол № ____ від « ____ » _____ 2020 р.

2020

СПИСОК ВИКОНАВЦІВ

Керівник теми,
декан факультету економіки і менеджменту,
канд. екон. наук., професор

Директор Департаменту агропромислового
розвитку,

канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри публічного управління та
адміністрування,

канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки та підприємництва,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки та підприємництва,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки та підприємництва,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри фінансів, банківської справи
та страхування,

канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки та підприємництва,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки та підприємництва,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки та підприємництва,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки та підприємництва,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри міжнародних економічних
відносин СумДУ,

канд. екон. наук, доцент

Старший викладач кафедри економіки та
підприємництва

Старший викладач кафедри економіки та
підприємництва,

Старший викладач кафедри публічного
управління та адміністрування,

канд. екон. наук

Старший викладач кафедри економіки та

Строченко Н.І.
*(вступ, реферат,
підрозділ 3.2,
висновки)*

Маслак О.М.
(розділ 2.3)

Бричко А. М.
(підрозділ 1.1)

Дяченко О. В.
(підрозділ 2.1)

Коблянська І. І.
*(вступ, реферат,
підрозділ 3.4,
висновки)*

Ковальова О. М.
(підрозділ 3.2)

Маслак Н. Г.
(підрозділ 2.3)

Наумко Ю. С.
(підрозділ 1.3)

Пилюпенко В.В.
(підрозділ 1.2)

Пилюпенко Н.М.
(підрозділ 3.1)

Пізняк Т. І.
(підрозділ 3.2)

Ярова І.Є.
(підрозділ 2.2)

Забара А. М.
(підрозділ 3.2)

Коваленко М. П.
(підрозділ 3.3)

Лукаш С. М.
(підрозділ 2.3)

Новікова О. С.

підприємництва

(підрозділ 3.4)

Бакалавр, СНАУ

Кожемякіна Д.М.
(підрозділ 3.1)

ЗМІСТ

РЕФЕРАТ	6
ВСТУП.....	8
1 МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СВІТОВИХ РИНКІВ	13
1.1 Трансформації в системі державного регулювання розвитку аграрного сектору.....	13
1.2 Стратегічне позиціонування аграрного сектору в економіці України	25
1.3 Пріоритетні заходи щодо посилення потенціалу аграрного сектору економіки в умовах глобалізації.....	32
2. ГАЛУЗЕВІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ.....	45
2.1 Організаційно-економічні аспекти розвитку птахівничого підкомплексу (яєчного напрямку) АПК України.....	45
2.2 Забезпечення сталого розвитку просторового агролісогосподарювання: методологія та стратегічні орієнтири.....	57
2.3 Розвиток зернового господарства Сумської області за існуючої системи державного регулювання та фінансової підтримки галузі	83
3 ЗМІЦНЕННЯ ПОТЕНЦІАЛУ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ ЧЕРЕЗ ЗАПРОВАДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ПРАКТИК ГОСПОДАРЮВАННЯ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕНЕДЖМЕНТУ НА МІКРОРІВНІ.....	134
3.1 Управління конкурентостійкістю сільськогосподарських підприємств як засіб зміцнення конкурентного потенціалу аграрного сектору регіону.....	134
3.2 Нормування праці в системі управління трудовим потенціалом, як засіб зміцнення конкурентоспроможності підприємства.....	145

3.3	Методологічні засади та практичні аспекти формування ефективної структури виробничо-ресурсного потенціалу підприємства.....	165
3.4	Інновації як інструмент забезпечення сталого аграрного господарювання	177
	ВИСНОВКИ.....	198
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	203

РЕФЕРАТ

В умовах посилення світогосподарських зв'язків, і, зокрема, подальшої інтеграції світових ринків продовольства, актуальною проблемою для аграрної науки та практики є визначення перспективних напрямів розвитку аграрного сектору України, тобто таких, що забезпечуватимуть зростання доданої вартості в галузі, збільшення інвестицій та підвищення їх економічної ефективності, соціально-орієнтоване та екологічно безпечне господарювання. Комплексний характер цієї проблеми вимагає детального дослідження та вивчення макроекономічних умов та драйверів розвитку агросфери в Україні, галузевих особливостей сільськогосподарського виробництва, а також практик господарювання та менеджменту на мікрорівні.

Метою дослідження є визначення перспективних напрямів розвитку аграрного сектору економіки України в умовах глобалізації світових ринків.

Об'єкт дослідження – сукупність організаційних, виробничих, соціальних та економічних відносин, що лежать в основі функціонування та розвитку аграрного сектору економіки.

Теоретичною і методологічною основою науково-дослідної роботи є діалектичний метод пізнання та системний підхід до вивчення соціально-економічних процесів у розрізі окремих структурних складових аграрного сектору економіки. У процесі роботи застосовувалися такі методи досліджень: абстрактно-логічний, порівняльний, морфологічний, економіко-статистичні методи дослідження.

Результатами науково-дослідної роботи є, зокрема, такі: визначено показники сучасного стану та тенденції, виклики та перспективи розвитку аграрного сектора економіки України як національного комплексу, а також в розрізі окремих галузей, в умовах глобалізації світогосподарських зв'язків; розроблено пропозиції із удосконалення практик управлінської та виробничо-господарської діяльності агровиробників для забезпечення сталого їх розвитку

та зміцнення потенціалу аграрного сектору економіки України. Результати дослідження знайшли відображення у сукупності наукових праць виконавців науково-дослідної роботи за 2017-2020 роки.

Ключові слова: АГРАРНИЙ СЕКТОР, ГЛОБАЛІЗАЦІЯ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК, НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ, СВІТОВИЙ РИНОК ПРОДОВОЛЬСТВА, СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО, ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.

Звіт: 221 стор. (15,5 ум.др.арк.), 3 розділи.

Умови отримання звіту: за договором. 40021, м. Суми, вул. Герасима Кондратьєва, 160, Сумський національний аграрний університет.

ВСТУП

Україна є активним гравцем глобального ринку продовольства. Разом із тим, слід вказати на те, що країна займає лідируючі позиції переважно на ринках сировинної продукції сільського господарства, а високомаржинальні світові ринки продукції з високою доданою вартістю - переробних галузей - залишаються, нажаль, недосяжними для вітчизняного товаровиробника. Це призводить до нерівномірного розвитку окремих галузей та підгалузей аграрного сектору, сповільнення темпів економічного розвитку країни загалом, загострення соціальних проблем. З цих позицій, важливим і актуальним є дослідження сучасного стану та особливостей розвитку як всього аграрного комплексу країни в умовах глобалізації, так і окремих галузей та суб'єктів господарювання. Зокрема, потребують детального вивчення механізми державного регулювання галузі, що позначаються на конкурентоспроможності сільськогосподарських виробників та сектору в цілому, виклики та перспективи, що формуються внаслідок інтеграції світових ринків продовольства, а також перспективні напрями запровадження інновацій в управлінні та виробництві для посилення конкурентоспроможності виробників та зміцнення потенціалу аграрного сектору країни. Наукова актуальність та важливість вказаних питань підтверджується численними науковими публікаціями закордонних та вітчизняних вчених, зокрема: В. Андрійчука, Г. Балабанова, О. Бородіної, В. Геєця, А. Гуторова, В. Голяна, О. Голуб, Я. Гренца, Б. Данилишина, Д. Добряка, О. Заскалкіної, С. Ілляшенка, Т. Кваші, Л. Купінець, К. Лексона, Ю. Лупенка, М. Кропивка, В. Месель-Веселяка, П. Саблука, М. Федорова, В. Трегобчука, О. Тридід та ін.

Відзначаючи значний внесок науковців у формування теоретико-концептуальних положень та організаційно-економічних механізмів розвитку аграрного сектора економіки України за сучасних умов, слід підкреслити, що

постійні зміни в глобальному ринковому середовищі, спричинені ціновими коливаннями, політичними та соціально-економічними подіями у різних країнах світу, вимагають постійного відстеження впливу цих змін на стан аграрного сектору України та розробки заходів із адаптації галузі до таких змін. Цьому й присвячена дана науково-дослідна робота.

Метою дослідження є визначення перспективних напрямів розвитку аграрного сектору економіки України в умовах глобалізації світових ринків.

Об'єкт дослідження – сукупність організаційних, виробничих, соціальних та економічних відносин, що лежать в основі функціонування та розвитку аграрного сектору економіки.

Предметом дослідження є сукупність концептуальних, теоретико-методичних положень, що характеризують зміст організаційних, виробничих, соціальних та економічних відносин, що лежать в основі функціонування та розвитку аграрного сектору економіки.

Звіт містить теоретико-концептуальні напрацювання авторів, що у сукупності поглиблюють зміст напрямів та механізмів соціально-економічного розвитку аграрного сектора відповідно до викликів та можливостей, зумовлених глобалізаційними процесами на ринках продовольства, а також авторські науково-методичні підходи щодо розв'язання окремих прикладних завдань у цій сфері.

Здійснено оприлюднення отриманих результатів дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у такому:

вперше:

- для оцінки стійкості конкурентної позиції аграрного сектору Сумської області запропоновано методика порівняння темпів зміни основних економічних показників аграрного сектору регіону та галузі в цілому;

- визначена роль нормування праці в системі управління трудовим потенціалом, як засобу зміцнення конкурентоспроможності підприємства, а також виявлено зростання попиту з боку підприємств на відновлення

нормування праці та застосування принципів наукової організації праці, оскільки власники починають розуміти, що організація виробництва, що базується на системі нормування, обумовлює економію витрат всіх ресурсів, що є запорукою утримання конкурентних переваг;

- визначено цілі учасників екологічно збалансованих інноваційних проектів у сільському господарстві;

удосконалено:

- науково-методичні підходи до класифікації факторів, що впливають на економічну ефективність галузі птахівництва яєчного напрямку та забезпечують її функціонування в нових умовах політико-економічних змін;

- структурні межі зернопродуктового підкомплексу АПК та зернового господарства регіону відповідно до сучасних стандартів статистичної звітності й законодавчих актів, на основі чого запропоновано наукове визначення цього комплексу АПК для систематизації подальших досліджень;

- понятійно-категоріальний апарат дослідження механізму державного регулювання та розвитку зернового господарства шляхом уточнення та конкретизації дефініцій: регіональний ринок зерна, зернове господарство, а також розгляд науково-методичних аспектів категорій державне регулювання та розвиток.

набули подальшого розвитку:

- теоретичні та методичні основи формування стратегій подальшого розвитку галузі, обґрунтування напрямків вдосконалення системи ведення птахівничого бізнесу у зв'язку із глобалізаційними змінами та вимогами сталого розвитку країни;

- елементи ринку зерна, які базуються не стільки на виділенні суб'єктів та об'єктів ринку, скільки на виділенні бізнес-процесів ринку, таких як: вирощування зернових культур, складське зберігання зернових культур, транспортування та переміщення зерна, реалізація на внутрішньому ринку, експорт; для кожного бізнес-процесу визначені цілі та інструменти

регулювання;

- перспективи розвитку зернового господарства Сумської області на підставі стратегічних прогнозів експертів, щодо тенденцій на світовому ринку зерна та з урахуванням напрямів державної фінансової політики.

- виявлено, що в сучасних умовах, більш адекватною для аграрного сектору є концепція забезпечення стійких конкурентних переваг, що базується на ресурсному підході, оскільки специфіка галузі та використання землі як основного фактора виробництва характеризується значною іммобільністю;

- визначення ролі нормування праці в удосконаленні системи організації праці на підприємстві з метою підвищення продуктивності праці;

- методичні підходи до визначення екологічно збалансованої інноваційної діяльності у сільському господарстві та чинники впровадження екологічно орієнтованих інновацій у сільському господарстві;

- методичні підходи щодо оцінювання відповідності діяльності сільськогосподарських виробників принципам сталого розвитку, можливості застосування RISE tool 3.0 у вітчизняних умовах.

Отримані результати закладають основу для формулювання цілей та добору інструментів державного регулювання аграрного сектора економіки в умовах глобалізації світових ринків, а також удосконалення існуючих практик ведення та управління господарською діяльністю в сфері сільськогосподарського виробництва.

Зокрема, запропонована методика оцінки конкурентоспроможності аграрного сектору регіону може бути використана в практичній діяльності органів влади та окремих суб'єктів господарювання з метою ідентифікації першочергових заходів, що мають бути здійснені для зміцнення конкурентних позицій виробників, регіону та галузі загалом.

Проведені дослідження з удосконалення системи нормування праці на сільськогосподарських підприємствах закладають основу для визначення норм обслуговування, оптимальної чисельності працівників, розробки посадових

інструкцій та проектування організаційних структур на підприємствах тваринницького напрямку АПК, що сприятиме підвищенню ефективності управління трудовим потенціалом, покращенню конкурентоспроможності окремих підприємств та зміцненню потенціалу розвитку сектору в цілому.

Звіт є заключним і підготовлений за результатами реалізації науково-дослідної роботи: «Напрямки соціально-економічного розвитку аграрного сектору економіки в умовах глобалізації світових ринків» (номер державної реєстрації 0117U000912).

1 МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СВІТОВИХ РИНКІВ

1.1 Трансформації в системі державного регулювання розвитку аграрного сектору

Система державного регулювання аграрного сектору національної економіки України розвивається з урахуванням її основних спрямувань, методологічно базується на реалізації соціально-економічних та екологічних пріоритетів суспільства в цілому, зокрема в аграрній сфері, забезпечується на основі відповідних керівних принципів (Заскалкіна, 2017, с. 136). Структура аграрної сфери економіки України представлена на рис. 1.1.

Рисунок 1.1 - Структура аграрної сфери національної економіки.

Джерело: розроблено автором за (Заскалкіна, 2017)

Сучасний етап розвитку сільського господарства України супроводжується загостренням низки соціально-економічних проблем. Серед проблем аграрного сектору домінують такі, як нерівномірність розвитку різних форм

господарювання, особливу увагу зосереджено на позиціях середніх сільськогосподарських товаровиробників; ослаблення економічного розвитку сільських громад; нестабільність конкурентних позицій вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках внаслідок незавершення процесів адаптації до європейських вимог щодо якості та безпечності харчових продуктів; низькі темпи техніко-технологічного оновлення виробництва; наявність ризиків збільшення виробничих витрат внаслідок зростання рівня зношеності техніки; втрати такої продукції внаслідок недосконалості системи логістики її зберігання та інфраструктури аграрного ринку в цілому; відсутність у сільськогосподарських товаровиробників мотивації до дотримання агроекологічних вимог; недостатня ефективність самоорганізації та саморегулювання ринку сільськогосподарської продукції; непоінформованість значної частини сільськогосподарських товаровиробників про кон'юнктуру ринків та умови ведення бізнесу в галузі; незавершеність земельної реформи.

Ці небезпеки, з самого початку функціонування аграрного сектору, вимагають створення системи юридичного захисту обмінів, ефективність якої забезпечується лише сильною державою. Слід звернути увагу, що вже в момент виникнення тієї форми економічних відносин, яку ми називаємо ринковою, державна присутність стає необхідним атрибутом цих відносин. Захист незалежності країни, свободи і власності громадян, забезпечення правосуддя – це функції держави, без виконання яких економічна система втрачає ефективність.

Економічні перетворення в аграрній сфері України переконливо свідчать про відсутність у суб'єктів господарювання впевненості щодо дотримання умов виконання угод в торгівлі сільськогосподарською продукцією, адже процеси розпорядження приватною власністю (передусім землею) з метою отримання прибутку, створення ринку страхових послуг і біржового ринку, забезпечення юридичного захисту сільгоспвиробників здійснювалися неодноразово, а держава не змогла забезпечити подолання диспропорцій

розвитку інститутів ринку, яка виникла внаслідок цього. Тому звернемо увагу на напрями державного регулювання аграрного сектору економіки.

У системі державного регулювання національним аграрним сектором методологічно визначаються та практично реалізуються головні управлінські принципи, формуються засади їхнього забезпечення, що відображено на рис. 1.2.

Рисунок 1.2 - Напрями реалізації принципів державного регулювання аграрного сектору економіки України

Джерело: розроблено автором за (Надвиничний, 2018)

Здійснення дієвої державної політики в сучасному суспільстві практично неможливе без використання переваг стратегічного планування. Стратегічне планування – це систематизовані та певною мірою формалізовані зусилля всієї

організації, спрямовані на розроблення стратегій, оформлення її у вигляді планових документів різного типу (Латинін, 2017, с. 208). Система державного стратегічного планування в Україні повинна включати довго-, середньо- та короткострокові прогнози розвитку, концепції і стратегії, середньострокові програми та плани, проекти, де мають бути взаємоузгоджені пріоритети державного, галузевого та регіонального розвитку, механізми та інструменти їх реалізації, інститути організації відповідної діяльності, а також методи контролю та відповідальності за досягнення необхідних результатів (Гнатенко, 2014, С. 342 – 349). Для визначення стратегічних орієнтирів розвитку аграрного сектору економіки України необхідно сформулювати концептуальні напрями його розвитку.

За результатами аналізу багатьох нормативно-правових документів органів державної влади різних рівнів щодо стратегічного розвитку аграрного сектора економіки України, зокрема Концепції збалансованого (сталого) розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 р., яка була затверджена Наказом Міністерства аграрної політики України від 20 липня 2003 р. № 280, Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому самміті зі сталого розвитку, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 634, в основі яких лежать ідеї і принципи задекларовані конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) та Всесвітнім саммітом із збалансованого розвитку (Йоганезбург, 2002 р.), наукових і навчальних видань, за результатами проведення семінарів, “круглих столів”, анкетування було визначено бачення майбутнього розвитку аграрного сектора економіки України (Латинін, 2017, с. 125).

Щоб пришвидшити та підвищити ефективність розвитку аграрного сектору України необхідно сконцентруватися на основних напрямках:

— високотехнологічному та екологічному аграрному виробництві з використанням енерго- і ресурсощадних технологій;

- ефективному господарюванні сільськогосподарських підприємств з належним рівнем державного регулювання й підтримки;
- розвинутому конкурентоспроможному ринку збуту, з забезпеченням державного замовлення і державних інвестицій;
- аграрному секторі, що орієнтований на експорт, з елементами концентрації, кооперації, спеціалізації, де держава повинна взяти на себе питання реалізації надлишкової продукції.

Бачення майбутнього розвитку аграрного сектора було сформовано таким чином: екологічний, з енерго- і ресурсозберігаючими високими технологіями, розвинутий з ефективно господарюючими підприємствами, належним рівнем інвестування і кредитування, державного регулювання, підтримки і надійним ринком збуту продукції, експортоорієнтований, багатокладний з елементами концентрації, кооперації, спеціалізації, забезпечений кадрами і професіоналами-керівниками аграрний сектор, який вирішує соціальні питання людей та забезпечує продовольчу безпеку держави (Територіальний, 2015).

Важливим джерелом забезпечення економічної безпеки та інструментом макроекономічної стабілізації національної економіки є нарощування експортних потужностей вітчизняного аграрного сектора економіки, обсяги виробництва яких сьогодні перевищують можливості внутрішнього споживчого ринку. У 2018 році його обсяг склав 18,6 млрд дол. США, що становило 39,3 % у загальній структурі товарного експорту України (у 2010 році – 9,9 млрд дол. США або 19,3 % загального товарного експорту країни) (рис. 1.3).

Тенденції дослідження зовнішньої торгівлі України продукцією аграрного сектора економіки характеризуються зростанням її обсягів експорту та імпорту. Якщо у 2010 році обсяг експорту становив 9,9 млрд дол. США, а імпорту 4,1 млрд дол. США, то у 2018 році відбулося зростання обсягу експорту на 87,9 % (18,6 млрд дол. США) та імпорту – на 24,4 % (5,1 млрд дол. США). Відповідно,

це зумовило зростання й експортно-імпортного сальда: від 5,8 млрд дол. США у 2010 році до 13,5 млрд дол. США у 2018 році (10).

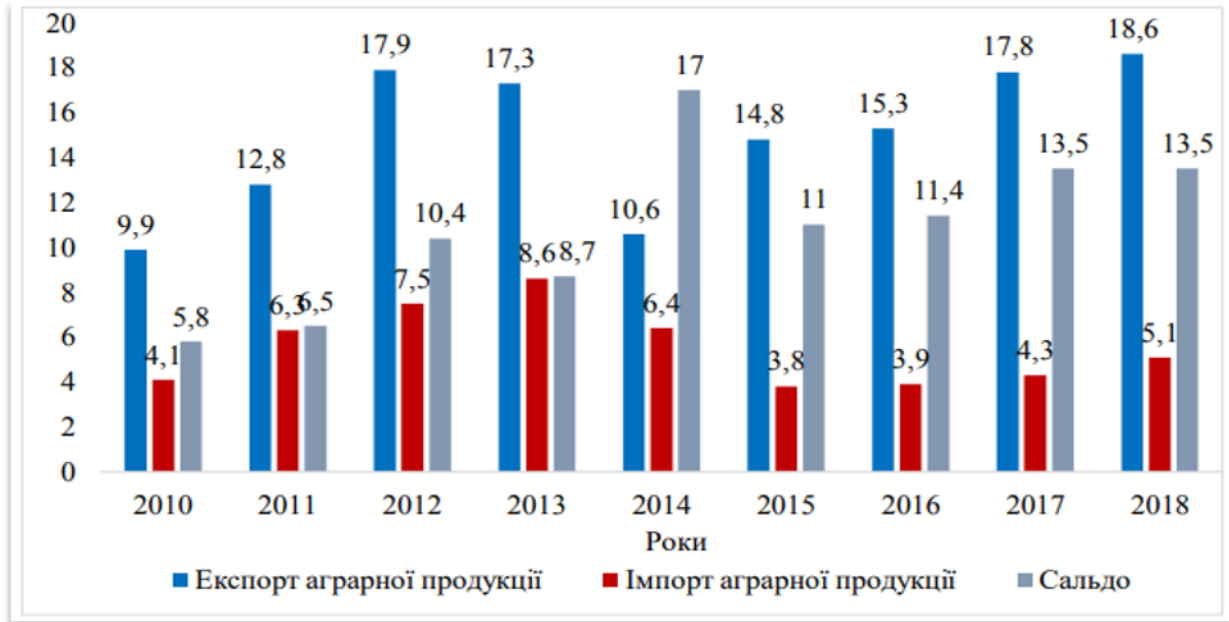

Рисунок 1.3 - Динаміка зовнішньої торгівлі України аграрною продукцією у 2010-2018 роках, млрд дол. США

Джерело: Державна служба статистики України

Процес галузево-територіальної кластеризації сьогодні є домінуючим у розвинених країнах світу. В аграрному секторі України він гальмується неготовністю переважної більшості сільськогосподарських підприємств (до 97%) і існуючою системою державного управління до здійснення інноваційних перетворень на рівні міжнародних стандартів. Для України перспективними напрямками розвитку кластерів в аграрній сфері є: сільський зелений туризм, органічне виробництво, вузькоспеціалізоване виробництво певного виду продукції, інноваційна діяльність. Одним із напрямів співпраці держави та агробізнесу є технопарки як організаційно-економічна форма державно-приватної підтримки інноваційного бізнесу.

Стратегічна мета розвитку аграрного сектору має полягати в досягненні сталого та високоефективного аграрного виробництва для задоволення потреб внутрішнього та зовнішнього ринків у продукції сільського господарства.

Операційними цілями розвитку аграрного сектора повинні бути: підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва; гарантування продовольчої безпеки держави; забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках; технічне та технологічне оновлення аграрного виробництва; створення цивілізованих умов для проживання в сільській місцевості.

У цілому можна відзначити, що в Україні на цей час здійснюється процес вдосконалення державного регулювання, в тому числі через прийняття державних цільових програм розвитку аграрного сектора економіки і окремих його галузей, що дозволяє комплексно та ефективно реалізовувати державні заходи в аграрній сфері національної економіки. Ефективний механізм державного регулювання повинен бути спрямований на збереження і розвиток земельних, матеріально-технічних, фінансових, трудових та інформаційних ресурсів в аграрному секторі. Наявність цих ресурсів є головною умовою створення ефективного механізму і одночасно являються елементами державного регулювання. Державна політика підтримки аграрного сектора в Україні повинна бути націлена на стимулювання вітчизняного виробництва сільськогосподарської продукції та реалізації експортноорієнтованої стратегії його розвитку, що слугуватиме поштовхом для зростання всієї економіки країни і на цій основі підвищення рівня життя населення України.

Здійснимо порівняння щодо рівня державної підтримки виробленої сільськогосподарської продукції: у США він становить 40 % від її вартості, у країнах ЄС - 35 %, у Японії - 70 %, в Україні - менше 10 %. Критично важливим з точки зору збереження можливості для стимулювання державою розвитку сільського господарства є пільгові режими оподаткування. В свою чергу проблема підвищення ефективності державного регулювання аграрного сектора

та збільшення обсягів його бюджетного фінансування потребує удосконалення, яке допоможе більш ефективно здійснювати діяльність аграрних підприємств.

Сучасні аграрні підприємства діють у складному нестабільному економічному середовищі з високим рівнем невизначеності, тому для їхньої адаптації до змін необхідна ефективна організація забезпечення додаткових кредитних ресурсів. Для забезпечення потреби в коштах доцільно більш широко застосовувати сучасні форми кредитування такі як: лізинг, факторинг, форфейтинг, аграрні розписки та інші.

Ключовими напрямками державного регулювання в аграрного сектору економіки на сьогодні, відповідно до етапу реформ повинні стати наступні:

- удосконалення ринкового економічного механізму. Він включає в себе зростання ефективності функціонування ринку сільськогосподарської продукції, розвитку ринкової інфраструктури, ринкову модернізацію внутрішньогосподарського механізму;
- здійснення структурних, інституціональних реформ на селі, включаючи проведення структурних перетворень, моніторингу банкрутства, оптимального розмір господарств, розвитку усіх форм кооперації;
- доведення до завершення формування ринку сільськогосподарських земель, створення земельного кадастру, ефективного цінового механізму продажів, та здійснення державного контролю;
- проведення реформ бюджетної і податкової політики держави, за допомогою якого буде здійснено фінансування окремих галузей сільського господарства, зменшення бази оподаткування, скорочення кількості податків;
- здійснення технічного та технологічного оновлення в аграрному секторі економіки за допомогою прискорення інвестиційних та інноваційних процесів, а саме запровадження ресурсо- і енергозберігаючих технологій, підвищення мотивації інвесторів, ефективності інвестиційних проектів, формування наукового й інноваційного потенціалів;

- підвищення ефективності системи зовнішньоекономічних відносин, спрямованої на стимулювання експортерів продукції, сприяння розвитку конкурентних переваг національного аграрного сектору;

- забезпечення створення надійної системи інформаційного обслуговування сільськогосподарських товаровиробників відповідно до сучасних вимог;

- підвищення кваліфікації фахівців, що працюють у аграрній сфері;

- підвищення розвитку соціальної сфери села, намагання подолання бідності, відновлення системи середньої та професійної освіти, охорони здоров'я, культурного і побутового обслуговування населення;

- акцентувати увагу на охорону агроєкосистеми, яка зосереджена на збереженні природних ландшафтів, біологічної різноманітності, оптимізації виробничого використання земель.

Досягнення визначених напрямів розвитку аграрного сектора економіки України передбачає доцільність комплексного впровадження таких заходів:

- реалізація інструментів збалансування галузево-виробничих диспропорцій аграрного сектора на засадах формування мотиваційних механізмів і стимулів щодо розвитку, стимулювання суб'єктів господарювання щодо орієнтації їх на диверсифікацію господарської діяльності в аграрному секторі;

- зменшення частки господарств населення у структурі виробництва валової продукції, шляхом реалізації мотиваційних механізмів і стимулів у членів господарств населення до юридичної реєстрації останніх, як фермерських господарств чи малих сільськогосподарських підприємств, підтримки розвитку інтеграційних і кооперативних процесів у сільському господарстві, роз'яснення серед сільського населення наявних конкурентних переваг і можливостей у випадку юридично формалізованого господарювання;

- забезпечення неухильного дотримання базових засад ведення добросовісної конкуренції на аграрному ринку серед основних категорій виробників сільськогосподарської продукції;

- використання механізмів та інструментів покращення інвестиційної привабливості аграрного сектора економіки, що передбачає посилення його конкурентних позицій, популяризацію можливостей та резервів нарощування його природно-ресурсного потенціалу серед ключових суб'єктів міжнародного інвестиційного ринку, поширення реалізації успішних практик і проектів державно-приватного партнерства в інвестиційній сфері, пошуку можливостей щодо залучення інвестиційних ресурсів із джерел надання міжнародної грантової допомоги, популяризації в засобах масової інформації успішних практик реалізації масштабних інвестиційних проектів в аграрному секторі економіки;

- системне подолання інституційних бар'єрів та інституційних пасток на шляху впровадження ринку обігу земель сільськогосподарського призначення, шляхом завершення процесу інвентаризації та кадастрового оцінювання сільськогосподарських угідь, формування комплексного інституційного базису регулювання земельних відносин в аграрному секторі економіки;

- протидія системним проявам функціонування незаконного тіньового ринку обігу сільськогосподарських угідь, шляхом унеможливлення зміни цільового призначення останніх, боротьби з практикою фактичної прихованої купівлі-продажу земельних ділянок;

- застосування інструментів формування замкнутих циклів виробництва аграрної продукції, що характеризується високою доданою вартістю, шляхом стимулювання становлення та розвитку потужних регіональних аграрноіндустріальних кластерів, технологічних парків, спеціалізованих бізнесінкубаторів, побудови соціально-психологічних механізмів активізації розвитку кооперативних та інтеграційних структур горизонтально-вертикального типу із замкнутим циклом виробництва та реалізації аграрної

продукції, державної підтримки закупівлі техніко-технологічного обладнання переробки сільськогосподарської сировини через відшкодування відсоткових ставок за кредитами;

- стимулювання процесів покращення інфраструктурного забезпечення функціонування аграрного сектора економіки на засадах удосконалення логістичної підтримки останнього;

- підтримки інтеграції логістичних систем вітчизняного аграрного сектора економіки у систему інфраструктурного забезпечення світового аграрного ринку, шляхом підтримки розвитку міжнародних комунікаційних взаємозв'язків, відкриття нових міжнародних пунктів пропуску на державному кордоні, розвитку мережі митних постів у регіонах, автоматизації процесів митного оформлення вантажів і мінімізації людського втручання, активізації підписання на урядовому рівні угод щодо входження об'єктів вітчизняної дорожньо-транспортної системи у структуру міжнародних транспортних коридорів, підтримки й стимулювання розвитку транскордонного співробітництва, реалізації спільних міжнародних інфраструктурних логістичних проєктів;

- підвищення ефективності використання кадрового потенціалу аграрного сектора економіки на засадах покращення рівня освіченості серед сільського населення, подолання негативних тенденцій трудової міграції населення із сільських на урбанізовані території, запровадження обов'язкової практики підвищення кваліфікації та підготовки кадрів суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки, посилення ролі кадрових служб у процесах розвитку професійних компетенцій працівників сільськогосподарських підприємств;

- імплементація механізмів та інструментів становлення засад раціонального природокористування й збереження відтворювальних потужностей природних екосистем для прийдешніх поколінь, що передбачає

дотримання науково-обґрунтованих підходів до організації аграрного виробництва тощо (Урба, 2019, с. 99-103).

З метою забезпечення ефективного функціонування аграрного сектору, держава може використовувати стимулюючий та примусовий інструментарій, який активізує підприємців, що працюють в цій сфері рис. 1.4.

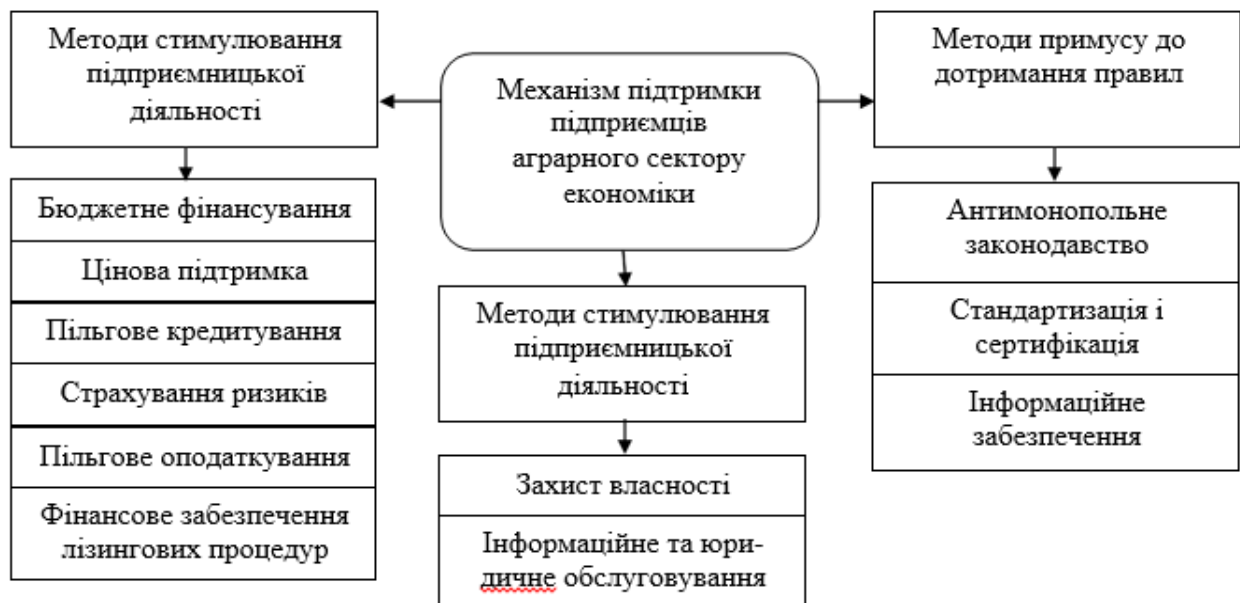

Рисунок 1.4 - Державна підтримка підприємців аграрного сектору економіки держави

Державна підтримка аграрного сектору формує такі інструменти, як бюджетне фінансування програм і проектів розвитку агропромислового комплексу; цінова підтримка виробничого підприємництва; пільгове кредитування та страхування ризиків підприємницької діяльності; уведення лізингових процедур та пільгове оподаткування господарств і переробних підприємств.

Узагальнюючи все вищевикладене про систему державного регулювання розвитку аграрного сектора можна зробити наступний висновок:

- держава надає могутні фінансово-кредитні допомоги фермерським господарствам за допомогою особливих пільгових умов кредитування, оподаткування, бюджетного фінансування;
- важливе значення в державному управлінні сільськогосподарським виробництвом відводиться контролю за обсягом виробництва, якістю продукції, станом природних ресурсів;
- функції регулювання і контролю в системі державного управління агропромисловим виробництвом покладені на Міністерство сільського господарства;
- домінуюча роль в комплексі заходів державного управління в країнах з розвинутою економікою належить цінам. За допомогою цінового механізму державні органи стимулюють зростання ефективності сільськогосподарського виробництва, впливають на доходи фермерських господарств.

1.2 Стратегічне позиціонування аграрного сектору в економіці України

Останніми роками в українському суспільстві представниками влади, деякими вченими, журналістами та іншими почала поширюватися думка про необхідність пріоритетного розвитку аграрного сектору економіки, який буцімто має стати чи не головним драйвером вітчизняної економіки в умовах глобалізації.

Зняття в 2006 році (Закон України, 2006) бар'єрів на шляху розвитку агрохолдингів та концентрації с.-г. земель в одних руках стало одним із найважливіших чинників стрімкого нарощування експортного потенціалу аграрного сектору економіки України (табл.1.1).

Лише темпи росту експорту продукції сільського господарства та галузей, що виробляють споживчі товари (основною сировиною яких є також продукція

сільського господарства), значно випереджають середні значення. Це привело до зміни структури товарного експорту (рис.1.5).

Аналіз структурних змін в товарному експорті дійсно свідчить, про посилення аграрної складової в експортному потенціалі України.

Таблиця 1.1 – Динаміка експорту товарів за секторами економіки України, млн. дол. США

Сектори економіки	2001 рік	2006 рік	2010 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	2019 рік	2019 у % до 2001
Всього	16264,7	38367,7	51430,5	36361,7	43264,7	47335,0	50060,3	в 3,1 рази
Сільське господарство	1277,7	2654,2	4921,5	8990,7	10476,4	11262,1	14341,2	в 11,2 рази
Металургійний комплекс	6720,3	16420,1	17332,5	8338,9	10124,6	11632,7	10257,8	152,6
Нафтохімічний комплекс	1734,6	4190,6	4164,4	1967,4	2221,7	2565,5	2652,8	152,9
Гірничодобувний комплекс	1749,8	3871,8	6731,3	2728,8	3947,7	4339,6	4867,1	в 2,8 рази
Машинобудівний комплекс	2340,4	4549,7	9185,2	4339,3	5054,3	5472,7	5528,4	в 2,4 рази
Галузі, що виробляють споживчі товари	1996,0	4887,1	8284,6	9460,1	10817,6	11440,2	11700,9	в 5,9 рази
Інші	445,9	1794,2	810,9	536,6	622,3	622,2	712,1	159,7

Джерело: Державна служба статистики України

Незважаючи на зростання обсягів виробництва продукції сільського господарства за останні 15 років науковці Національного інституту стратегічних досліджень констатують накопичення цілого ряду проблем, головними з яких виділяють низьку ефективність виробництва, загострення продовольчої проблеми, виснаженість ґрунтів і погіршення екології, структурні диспропорції виробництва, зростання сільського безробіття, відставання доходів сільського населення від міських жителів, погіршення соціальної

інфраструктури на селі, і, як наслідок, зменшення чисельності сільського населення (Dietrich, 2003). Як бачимо, навіть в цьому переліку пріоритет надається економічними проблемам, а не соціальним.

Агрохолдингам не потрібна соціальна сфера села та велика кількість працівників. Маючи центральні офіси в Києві, або навіть за кордоном, вони навіть не сплачують основної маси податків до місцевих бюджетів, оскільки основні податки, які сплачують с.-г. підприємства, відносяться до так званих соціальних, які прямо залежать від чисельності працівників.

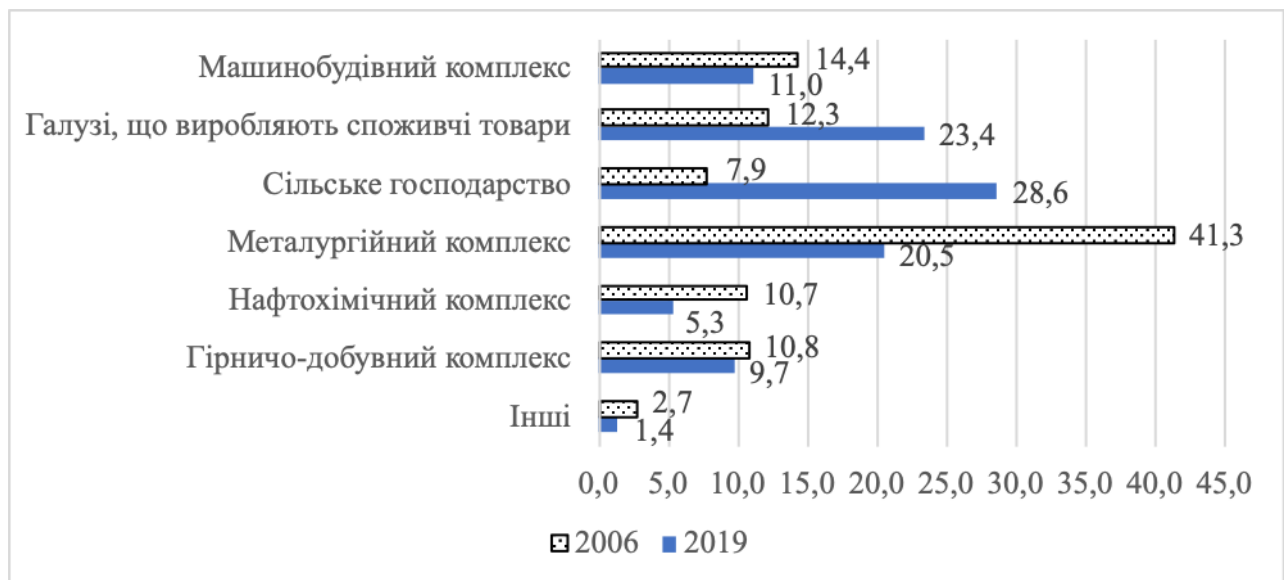

Рисунок 1.5 – Структура товарного експорту України за секторами економіки, %

Джерело: Державна служба статистики України

Проте, економічні успіхи українського сільського господарства є лише верхівкою айсбергу, який має під собою і значний «підводний» негатив. Тож, необхідно проаналізувати всі «плюси і мінуси» «аграризації» економіки України.

Почнемо із історико-теоретичного екскурсу.

Країни, які мали багаті природні ресурси і в своєму розвитку зробили ставку саме на них, із початком промислової революції в кінці 18 століття,

поступово стали відставати від тих країн, які віддавали пріоритет промисловості. Чому так?

Як відомо, ключовими ресурсами (факторами виробництва) в економіці є земля (природні ресурси), капітал, праця, підприємницький хист і інформація. Потенційні можливості будь-якого економічного розвитку обмежуються дефіцитом ресурсів. На кожному етапі розвитку той чи інший ресурс, який буде найдефіцитнішим, становиться лімітуючим, тобто таким, який унеможливорює подальший розвиток.

Теоретично, всі матеріальні ресурси мають обмежений характер, проте деякі з них (в першу чергу – капітал), ми можемо запозичити, перемістити у просторі, нагромадити із часом. Натомість земля фізично обмежена і не може бути просторово переміщена. В цьому контексті, галузі економіки, в яких лімітуючим ресурсом виступає земля, мають обмежений потенціал зростання. Безумовно, досягнення науково-технічного прогресу дозволили значно підвищити урожайність с.-г. культур та продуктивність тварин, але закону спадної віддачі ресурсів (особливо в сільському господарстві!) ніхто не скасовував! Промисловість, на відміну від сільського господарства, має теоретично необмежені можливості для розвитку, враховуючи той факт, що не лише матеріальні ресурси можуть бути збільшені із часом, а найголовніше, що НТП забезпечує практично необмежений ресурс для зростання ефективності використання як матеріальних ресурсів, так і трудових. Саме тому найбагатші країни світу – промислово розвинені, а населення аграрних – не може вирватися із злиднів.

Ще у першій половині минулого століття шведські економісти Е. Хекшер і Б. Олін розробили теорію міжнародної торгівлі, згідно якої країни будуть експортувати ті товари, для виробництва яких більш інтенсивно використаний відносно надлишковий, а значить і більш дешевий, ресурс. Відповідно до неї Україна, маючи найкращі в світі ґрунти – чорноземи, має експортувати продукцію рослинництва, що ми і бачимо в останні кілька років. Проте,

сьогодні ми є свідками процесів у світовій економіці, про які ще сотню років тому важко було передбачити. Мова йде, перш за все про науково-технічну революцію, «цифровізацію» економіки, створення і експоненційне зростання впровадження в практичну діяльність штучного інтелекту (AI – Artificial Intelligence), 3-D друк і т.ін. В цих умовах класична теорія Хекшера-Оліна означає, що ті країни, які продовжуватимуть спеціалізуватися на експорті надлишкових матеріальних ресурсів, приречені «прозябати» на задвірках світової економіки.

Треба робити ставку на продукт, який вимагає переважного використання невичерпного (навіть теоретично!) ресурсу – знання. Яскравим прикладом є досвід Китаю, який пройшов у своєму розвитку довгий шлях від бідної країни з величезним населенням та примітивною економікою радянського зразка до світового лідера з потужним науково-технологічним потенціалом, який здатний потіснити незаперечного лідера останнього століття – США як за обсягами виробництва, так і за технологічним лідерством. Допоки Китай робив ставку на свій основний ресурс – дешеву робочу силу, він не мав перспектив, але зумівши змінити акценти в стратегії розвитку країни на пріоритетний розвиток інтелектуального та технологічного потенціалу (а вони нерозривно поєднані!), він сьогодні став безумовним лідером світової економіки, зрівнявшись за потужністю з США та ЄС.

Зрозуміло, що ніхто не відмовляється від використання існуючих ресурсів, але зациклюватися лише на них, це шлях до маргіналізації економіки і, відповідно, зубожіння населення. В цьому зв'язку, Україна має використовувати те що в неї є – потужний потенціал наших чорноземів, але робити ставку лише на цей ресурс в майбутньому є не тільки нерозумним і недалекоглядним, а й злочинним по відношенню до народу України. Навряд чи українці бажають перетворитися на найбільшу «ферму Європи», хоч якби гарно це називали – «житниця Європи», «годувальниця Європи» чи щось інше на кшталт цього. В жодній країні світу сільське господарство не може існувати без

потужної зовнішньої підтримки у вигляді дотацій, субсидій, фінансових пільг та інших інструментів державної політики. Чому ж у нас думають, що Україна стане винятком?

На наш погляд, немаловажну роль в «аграрних» пріоритетах нашого розвитку відіграють і міжнародні партнери України, які воліли б бачити нашу країну як потужного постачальника сировинних ресурсів з достатнім рівнем розвитку, щоб купляти кінцеву продукцію західних країн. Тому нам потрібно в розробці стратегії економічного розвитку України обов'язково дотримуватися принципів здорового економічного націоналізму на противагу «безропотному» інтегруванню в світову економіку за «чужими» правилами. Як тут не погодитися із відомим норвезьким економістом Е. Райнертом – автором бестселера «Чому багаті країни стали багатими ... і чому бідні країни залишаються бідними» (How Rich Countries Got Rich ... and Why Poor Countries Stay Poor), який зауважує, що свого успіху багаті країни Заходу досягли завдяки поєднанню державного втручання, протекціонізму та стратегічним інвестиціям, а не завдяки вільній торгівлі (Reinert, 2007).

Аналіз теорії порівняльних переваг Д. Рікардо, яка стала базовою теорією міжнародної торгівлі показує, що у випадку вільної торгівлі між багатою та бідною країнами розрив в добробуті між ними не тільки не зменшується, а й, навпаки, зростає. Більш того, вільна торгівля, без протекціоністських заходів, приводить до вузької спеціалізації бідної країни, тобто перетворення її на «бананову» країну. Причому спеціалізація відбувається саме в сировинному секторі економіки. Вільна торгівля приносить обопільну користь лише, якщо обидві країни мають приблизно однаковий рівень розвитку. Історичний досвід підтверджує ці висновки. На початку 60-х років Сомалі та Південна Корея були приблизно в однакових умовах, навіть в Сомалі були дещо кращі показники. Подивіться сьогодні на ці країни. Досвід Південної Кореї свідчить про успіх стратегії розвитку, заснованої не на неоліберальній вільній торгівлі без усяких обмежень, а на активній державній політиці, яка поєднала державні інвестиції в

ключові галузі економіки, захист внутрішнього ринку і залучення іноземних інвестицій. Корея надала пільги для західних корпорацій, які будували підприємства на її території і ввела високі мита на ввезення товарів цих корпорацій, вироблених за межами Кореї.

Схожих рецептів в модернізації своїх економік дотримувалися й інші «азійські тигри» – Гонконг, Тайвань, Сінгапур. Жодна з цих країн не обійшлася без цілеспрямованої державної промислової політики з розумним використанням протекціоністських заходів.

Якщо подивитися на розвиток України за роки незалежності, то складається враження, що план Моргентау (Dietrich, 2002), який розроблявся для деіндустріалізації післявоєнної Німеччини, витягли з архіву і застосовують для нашої країни. Заходу не потрібна Україна як потужний конкурент на ринках високотехнологічної продукції. Наша «доля» – виробництво екологічно брудної продукції (вилавка металу, нафтохімічна промисловість) та аграрної сировини. Саме ці галузі отримують найбільше уваги від уряду, саме тут витрачаються і так небагаті кошти державної підтримки. Натомість, якщо спостерігається проривний ріст високотехнологічних галузей (як наприклад в ІТ-сфері), то відразу запускається «важка артилерія» перевірок силових структур, які намагаються вичавити за кордон справжніх драйверів економіки.

Навіть введення безвізу відбулося саме тоді, коли в суспільстві накопилось чимало проблем і молодь та високкваліфікована та креативна частина трудових ресурсів України отримала можливість за спрощеними процедурами виїжджати за кордон та підтримувати економіку Польщі, Чехії, та інших країн ЄС. Сьогодні навіть влада змушена констатувати катастрофічні наслідки такої трудової міграції. Але, все це чудово вписується в сценарій «аграризації» (точніше навіть – деіндустріалізації!) економіки України, яка неможлива без зменшення чисельності населення, знищення села, ускладнення здобуття вищої освіти, скорочення фінансування науки.

В якій країні Європи, великі компанії зосередили в своїх руках більше половини сільськогосподарських земель, отримавши з бюджету 80% усіх коштів на підтримку аграріїв?

Підсумовуючи, можна стверджувати, що стратегічним драйвером української економіки сільське господарство не повинно бути. Так, воно має бути високорозвиненим і конкурентоздатним, але не головним. Глобальні тренди свідчать про домінуючу роль галузей інформаційно-комунікаційного підкомплексу, обробної промисловості, машинобудування, мікробіології та інших наукоємних галузей. Проте в сучасних умовах, для їх розвитку в Україні потрібна перш за все тверда політична воля та активна державна політика з використанням розумного протекціонізму та преференцій для прямих інвестицій у високотехнологічні галузі.

1.3 Пріоритетні заходи щодо посилення потенціалу аграрного сектору економіки в умовах глобалізації

Протягом останніх п'яти років аграрний сектор економіки України підтримує тенденцію до зростання. Частка у валовій доданій вартості країни становить 13%, при використанні основних засобів вартістю понад 100 млрд. грн. Галузь є одною з основних бюджетоутворюючих сфер економіки та займає друге місце у товарній структурі експорту (близько 40%). Також АПК - основне джерело надходження валюти в Україну та ключовий фактор у підтриманні торговельного балансу.

Активний взаєморозвиток держави та бізнесу є необхідністю для значного прориву української аграрної продукції на зовнішніх ринках. Головними завданнями для уряду мають стати: удосконалення законодавства в аграрному секторі, для легшої адаптації європейських принципів управління сільськогосподарськими підприємствами, введення обов'язкових міжнародних стандартів та їх дотримання у виготовленні сільськогосподарської продукції.

Прем'єр-міністр Володимир Гройсман, зауважив, що у 2018 році Кабінет Міністрів України розпочав запровадження низки рішень, покликаних здійснити якісні зміни у аграрному секторі. Європейський вектор розвитку сприятиме формуванню успішної аграрної політики, що приведе до зміцнення позицій вітчизняного виробника сільськогосподарської продукції в середині країни та на міжнародній арені (Лупенко, 2015, с.30).

Комплексне дослідження трансформацій в аграрному секторі економіки держави та визначення перспектив його подальшого розвитку з початком аграрних реформ стає предметом численних публікацій. Серед них можна виділити роботи Бородіної О. М., Гайдуцького П. І., Кириленка І. Г., Кропивка М. Ф., Месель-Веселяка В. Я., Саблука П. Т., Федорова М. М. та ін. Поряд з цим, дія нових соціально-економічних та геополітичних факторів спричинила появу цілої низки проблем розвитку галузі: зменшення обсягу валової продукції сільського господарства, необхідність диверсифікації ринків збуту продукції, звуження фінансової бази розвитку сільськогосподарських підприємств тощо. Це потребує проведення зваженої оцінки зазначених тенденцій та обґрунтування комплексу заходів щодо закріплення позитивної динаміки розвитку галузі (Лупенко, 2015, с.30).

Потенціал аграрної галузі в Україні величезний. Уже нині в сільському господарстві працюють майже 45 000 підприємств. З них близько 2500 - великих і середніх. Та поки рослинництво нарощує обсяги, вітчизняне м'ясо-молочне виробництво у періоді стагнації. В наслідок цього, провідні компанії АПК займаються виготовленням рослинної продукції, частка якої в загальному обсязі складає близько 69%. Діяльність лідируючих підприємств приносить їм щорічно близько 8 млрд. дол доходу. Найбільшими агрохолдингами країни є: «Кернел», «UkrlandFarming», «Нібулон», «Миронівський хлібпродукт», «ViOil».

Агрохолдинг «Кернел» – провідний у світі та найбільший в Україні виробник та експортер соняшникової олії, ключовий постачальник

сільськогосподарської продукції з регіону Чорноморського басейну на світові ринки. Свою продукцію Кернел експортує більш ніж в 60 країн світу. За 2017 рік компанія виготовила 1,2 тис. тон соняшникової олії, що принесло їй 1,208 млд. прибутку. Підприємство випускає продукцію під торговими марками «Стожар», «Щедрий Дар», «Чумаки», «Маринадо», «Olio», «Kernel», «Premi», «Blanck».

ОВ СП «Нібулон» спеціалізується на вирощуванні пшениці I-II класів. Компанія є одним із найбільших вітчизняних виробників і експортерів сільськогосподарської продукції (пшениця, ячмінь, ріпак, кукурудза, сорго, соя, соняшник та ін.). Щороку підприємство обробляє 82 500 га земель в 12 областях України, та вважається найефективнішим рослинницьким виробництвом. Також до нього входять 8 відокремлених підрозділів у чотирьох областях України (Вінницька, Житомирська, Миколаївська, Хмельницька), що займаються тваринництвом. Племінний репродуктор у філії «Хмільник» та «Південний Буг», де займаються розведенням сментальської породи великої рогатої худоби, вивели Вінницьку область у лідери молочної продуктивності.

«Миронівський хлібпродукт» – провідна компанія на українського ринку курятини, охоплює близько 35% від загального її споживання і більше 55% українського ринку промислового виробництва курятини. Торгова марка «Наша Ряба» – одна з найвідоміших продуктових брендів в Україні. Сегмент птахівництва включає 3 бройлерні птахофабрики (Найбільша у Європі – ТОВ«Вінницька птахофабрика», ПрАТ «Миронівська птахофабрика», ПрАТ «Оріль-Лідер») і 2 птахофабрики з розведення батьківського поголів'я (СТОВ «Старинська птахофабрика», ДП «Птахофабрика «Перемога Нова») та виробництва інкубаційного яйця. Обсяг виробництва курятини компанії «Миронівський хлібпродукт» за 2017 р. склав 566 242 тонн 2017 р., а експорт курятини зріс на 16% порівняно з показником (220 983 тонн).

Група Ukrlandfarming – потужний агрохолдинг, який керує найбільшим у країні банком родючого чорнозему площею 654 тис. гектарів. Компанія

займається виробництвом зернових культур і насіння, яєць і яєчної продукції, цукру, тваринництвом і виробництвом яловичини, дистрибуцією сільськогосподарської продукції і техніки, насіння, добрив і засобів захисту рослин. Підприємство Ukrlandfarming – лідер за розміром поголів'я великої рогатої худоби, виробництвом яєць та дистрибуції сільгосппродукції в Україні.

Продуктивна робота всього Агропромислового комплексу забезпечить сталу позицію підприємств з виготовлення сільськогосподарської продукції на ринку. Тому, окрім рослинництва та тваринництва, важлива галузь аграрного сектору – виробництво ветеринарних препаратів, кормових добавок, кормів та іншої зоопродукції.

Провідна компанія на ветеринарному гуртовому ринку країни - «O.L.KAR. - АгроЗооВет-Сервіс». Олег Караванський у 2003 році заснував підприємство O.L.KAR і вже більше 15 років воно тримає лідируючу позицію за виготовленням ветеринарних препаратів, кормових добавок, кормів та зоопродукції в Україні. Європейські профільні фахівці визнали лабораторію ветеринарного виробництва O.L.KAR найкращою в країні. На сьогодні компанією випускається більше 1000 найменувань різної ветеринарної продукції. Компанія обслуговує близько п'яти тисяч постійних клієнтів (4000 ветаптек, 1500 ветклінік, 3000 зоомагазинів, зооклуби та 2500 господарств (вирощування свиней, молочні ферми, птахофабрики). Протягом 2014-2017 рр. підприємством вироблено та реалізовано, як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках продукції загальною вартістю більше 1 млрд. грн. Щорічно компанія Олкар старанно сплачує податки, значно поповнюючи державний бюджет. За останні чотири останні роки сума сплати досягла відмітки в 10 млн. грн.

«O.L.KAR.» – дистриб'ютор основних відомих закордонних виробників (Bayer, INVESA, Biowet Pulawy, Inter Heat, PFIZER, Армавірська біофабрика, KB3, Хювефарма Болгарія), які складають 95% ветеринарного ринку України. Окрім того, власна продукція експортується в понад 30 країн європейського,

азіатського та арабського регіонів. За рахунок сучасного інноваційного виробничого комплексу компанія ввійшла в десятку виробників України, що мають право постачати ветеринарні препарати на ринок різних країн світу. За 2017 рік прибуток від експорту склав 38 млн. грн., а абсолютний середньорічний приріст демонструє позитивну динаміку розвитку компанії та стабільність її росту в середньостроковому трьохрічному періоді (Присяжнюка, 2006, с.203).

У ННЦ «Інститут аграрної економіки» разом із громадськими професійними об'єднаннями опрацьований законопроект щодо розширення участі сільськогосподарських товаровиробників, їхніх громадських професійних об'єднань у розробленні та реалізації аграрної політики на основі державно-приватного партнерства, розвитку саморегулювання та демократизації системи управління галуззю. У зв'язку з цим, на переконання Ю. О. Лупенка, «необхідним кроком є створення Аналітично-Координаційної Платформи для консолідації інтересів усіх суб'єктів АПК та їх представництва на державному та міжнародному рівнях. Вона має стати ефективним мозковим центром, зокрема для ретельного аналізу та прогнозу наслідків нормативно-правових актів, що пропонуються для аграрної сфери, об'єднає зусилля науки, галузевих асоціацій, експертів» (Лупенко, 2015, с.30).

Таким чином, проаналізувавши сучасний стан аграрного сектору економіки України, можна виділити як позитивні так і негативні чинники, що впливають на нього. Ресурсний потенціал має значні можливості для подальшого активного розвитку галузі, та державою мають бути прийняті реальні заходи, для створення сприятливих умов існування всіх галузей АПК. Це сприятиме товарам вітчизняних виробників переважати над продукцією іноземних компаній, дозволить вийти на світовий ринок, значно збільшити прибуток, та, відповідно, надходження коштів до бюджету.

В умовах спаду вітчизняної економіки перед сільським господарством постала ціла низка викликів, що загрожують позитивній динаміці його

зростання. Насамперед це стосується зменшення обсягу валової продукції сільського господарства. Продовження зниження цін на світових аграрних ринках і нестабільність фінансово-економічної ситуації в Україні може змусити виробників сільськогосподарської продукції, з одного боку, скоротити обсяги виробництва (площі посівів і поголів'я тварин). З іншого боку, коливання курсу національної валюти спричинило стрімке зростання цін на паливно-мастильні матеріали, мінеральні добрива та засоби захисту рослин.

Загалом під дією ринкових чинників в Україні склалася така структура виробництва сільськогосподарської продукції, у якій корпоративні та індивідуальні господарства мають свої ніші. Корпоративні господарства виробляють найбільш комерційно привабливі та експортоорієнтовані види продукції, а індивідуальні, зокрема господарства населення, зорієнтовані на продовольче самозабезпечення та наповнення внутрішнього продовольчого ринку (Присяжнюка, 2011. с. 98).

Для забезпечення раціонального рівня дотримання сільгосптоваровиробниками агротехнологічних вимог необхідно взяти комплекс заходів, зокрема: запровадити сприятливий режим ввезення–імпортованих мінеральних добрив і засобів захисту рослин; поліпшити організацію виробництва - мінеральних добрив за рахунок повнішого використання вітчизняних фосфоритів, поклади яких є у Рівненській, Волинській, Тернопільській, Сумській областях і калійних руд Прикарпатського калійного басейну Львівської та Івано-Франківської областей, що дасть можливість знизити собівартість добрив і відповідно ціни на них; нарощувати обсяги застосування рідких - азотних добрив (вартість азоту в рідких азотних добривах в 1,2-1,5 рази нижча, ніж в аміачній селітрі); запровадити економічне стимулювання - власників землі, землекористувачів та орендарів земельних ділянок за підвищення родючості ґрунтів і поліпшення їх економічного стану. Іншим викликом є необхідність диверсифікації ринків збуту агропродовольчої продукції (Лупенко, 2015, с.30).

Найбільші ризики у 2015 році стосуються експорту вітчизняної агропродовольчої продукції до країн СНД. Вони пов'язані з періодично виникаючими заборонами на поставки української м'ясної, молочної та кондитерської продукції певних виробників, змінами процедури та правил митного оформлення. Не варто очікувати відновлення експорту до Російської Федерації. У зв'язку з цим необхідний пошук компенсаторів втрат традиційних ринків збуту, що пов'язується з розширенням присутності української аграрної продукції на інших сегментах світового ринку (в першу чергу європейському, азійському та африканському).

Підписання 27 червня 2014 р. економічної частини Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом відкрило нові перспективи розвитку європейського вектора зовнішньоекономічної діяльності аграрного бізнесу, в тому числі завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі. Передбачено певні преференції для української сільськогосподарської продукції: на 83% тарифних ліній ЄС скасує більшість ввізних мит, ще на 2% їх встановить перехідні періоди тривалістю 3-7 років. Крім того, широко застосовуватимуть безмитні тарифні квоти (на 15% товарів).

Однак участь національних товаровиробників у зовнішній торгівлі з країнами ЄС ускладнюється через відсутність належної сертифікації виробничих потужностей, істотні відмінності у вимогах до якісних показників виробленої продукції. З огляду на це в липні 2014 року прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів», який принципово змінить систему державного контролю за виробництвом та обігом харчових продуктів відповідно до принципів ключових директив ЄС.

1. Наприклад, для оперативного визначення виробника, продукція якого може бути потенційно небезпечною, Законом передбачено принцип відстеження всієї харчового ланцюжка «від поля до столу». Враховуючи це, вже тепер українські аграрії мають сконцентрувати увагу на ключових

елементах виробництва з метою забезпечення контролю харчового ланцюжка для обов'язкового виконання санітарно-гігієнічних вимог країн ЄС, а також впровадження системи аналізу ризиків, небезпечних факторів і контролю критичних точок (НАССР) (Лупенко, 2013, с. 6).

Поряд із цим внутрішній ринок агропродовольчої продукції України характеризується низькою ємністю й високим ступенем чутливості до зміни роздрібних цін на продукти харчування, а через високу частку витрат на харчування у сімейному бюджеті домогосподарств зниження реальних доходів населення може спричинити соціальні збурення. Ситуація ускладнюється тим, що ефективність проходження сільськогосподарської продукції від виробників до споживачів знижує недосконалість міжгалузевих зв'язків. Зокрема, якщо зростання цін у первинній ланці призведе до зростання цін на –продовольство, то зворотний зв'язок відсутній –здешевлення сировини не веде до зниження цін на продовольчі товари.

Шляхи вирішення проблеми лежать у площині вдосконалення інфраструктури аграрного ринку. Пріоритет має надаватися розвитку біржової торгівлі, запровадженню фінансових та інших інструментів на ринках сільськогосподарської продукції (аграрні розписки, ф'ючерсні та форвардні контракти тощо), створенню прийнятної системи заготівлі, переробки і реалізації агропродукції, що виробляється особистими селянськими господарствами (Лупенко, 2015, с.30).

Крім того, на часі створення ефективної системи моніторингу та інформаційно-аналітичного забезпечення аграрного ринку. Також сучасна ситуація характеризується звуженням фінансової бази розвитку сільськогосподарського виробництва. Залишається ймовірність зменшення джерел формування власних фінансових ресурсів сільськогосподарських товаровиробників через несприятливу цінову кон'юнктуру на основні види споживаних мінеральних добрив, матеріально-технічної продукції, засобів захисту рослин і стримування росту цін на агропродовольчу продукцію.

1. При підвищенні цін на рівні прогнозних макроекономічних показників у 2015 році рентабельність становитиме 6,7% (прибуток 11,3 млрд. грн.). Відтак прогнозується скорочення обсягів джерел формування власних коштів сільськогосподарських підприємств на 20-25%, при їх абсолютній величині 40-50 млрд. грн. Обсяг надходжень у сільськогосподарське виробництво кредитних ресурсів прогнозується на рівні 7 млрд. грн., а за оптимістичним сценарієм – 8,5 млрд. грн. Порівняно з попереднім роком річний обсяг банківських кредитів може зменшитися на 30,0%. Однак, за умови відновлення дії державної цільової програми фінансової підтримки через механізм здешевлення кредитів у розмірі 300 млн. грн., сільськогосподарське виробництво може додатково залучити близько 10 млрд. грн. кредитних ресурсів, вартість яких зменшиться на 3-4 відсоткових пункти (Лупенко, 2015. с. 30).

Для підвищення обсягів та ефективності фінансово-кредитного забезпечення сільського господарства необхідно:

- сформувати систему фінансово – кредитного – обслуговування сільськогосподарських товаровиробників, розширити її інфраструктурні складові;
- відновити дію державних програм підтримки - кредитування сільськогосподарських виробників;
- удосконалити систему мікрокредитування, – передусім – для малого бізнесу;
- розширити систему страхового захисту – кредитного забезпечення. Мінімізації ризиків втрати частини доходів сприяє застосування аграріями інструментів страхового захисту сільськогосподарської діяльності.

Однак через відсутність якісної системи агрострахування та державної підтримки можливе погіршення динаміки ринку страхових послуг: кількість договорів страхування зменшиться на 11%, сума зібраних премій – на 12-13%, рівень виплат становитиме на рівні 8-9%. Ринок сільськогосподарського

страхування охопить лише близько 5% суб'єктів господарювання аграрної сфери.

Для збереження позитивних тенденцій розвитку сільськогосподарського страхування та покращення страхового захисту сільськогосподарських товаровиробників, згідно з Дорожньою картою реформування сільськогосподарського страхування, необхідно:

- сформувати якісну систему страхового – захисту сільськогосподарських товаровиробників із розширенням її інституційних складових;
- відновити дію державної програм часткової – компенсації страхових премій для сільськогосподарських виробників;
- вдосконалити вимоги до вступу – страховиків до профільних асоціацій;
- запровадити андеррайтинг, врегулювання – збитків і перестраховування по всіх стандартних програмах з державною підтримкою;
- покращити гарантійний механізм – виконання страховиками зобов'язань перед сільськогосподарськими товаровиробниками.

В умовах складної економічної та воєнно - політичної ситуації вірогідним є подальше скорочення бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва, що не матиме катастрофічних наслідків, зважаючи на вибірковість такої форми підтримки та низькі її обсяги у попередні роки. Найбільше вплинуть на розвиток агропромислового виробництва заходи цінового регулювання та кредитної підтримки (у межах форвардних закупівель і надання кредитної субсидії).

Обсяги бюджетного фінансування програм розвитку агропромислового виробництва на безповоротній основі передбачено у розмірі 0,47 млрд. грн., з яких 0,3 млрд. грн. планується направити на кредитні субсидії, понад 0,1 млрд. грн. – на заходи з державного цінового регулювання аграрного ринку (насамперед ринку зерна та борошна). Фінансова підтримка на поворотній основі передбачається в обсязі 1,43 млрд. грн. – практично повністю на

формування Державного інтервенційного фонду та іншу діяльність Аграрного фонду. Зазначений обсяг фінансування буде недостатнім як для належного стимулювання процесів задоволення кредитної потреби сільгосп підприємств, так і для виконання регулюючих завдань Аграрним фондом (Присяжнюка, 2011, с.108).

Поряд із цим перспектива припинення в майбутньому дії спеціального режиму справляння ПДВ позбавить тваринницьку галузь майже на 2 млрд. грн. додаткових фінансових ресурсів, що формувались як безпосередньо у переробних підприємствах, так і у спеціальному фонді Державного бюджету України. Це негативно вплине на рівень цін на тваринницьку продукцію (передусім на молоко і м'ясо великої рогатої худоби) та може призвести до суттєвого зменшення поголів'я тварин, у першу чергу, в господарствах населення. Невідшкодування податку на додану вартість експортерам зерна обумовить вилучення фінансових ресурсів із даного сегменту аграрного ринку в обсязі понад 10,5 млрд. грн. Більш як у 20 разів зросте податкове навантаження з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь при сплаті єдиного податку платниками четвертої групи.

Неврегульованим залишається питання справляння податку на майно із сільськогосподарських товаровиробників – як у частині оподаткування будівель і споруд, що безпосередньо не використовуються при веденні сільськогосподарської діяльності, так і земельного податку за землі під адміністративними будівлями. Негативний вплив матиме позбавлення науково-дослідних господарств, навчальних закладів і наукових установ пільг щодо сплати земельного податку, ставки якого за рішенням місцевих рад можуть збільшитися у декілька разів проти рівня попереднього року. Серйозним викликом стійкості галузі є скорочення кількості малих (насамперед, фермерських) господарств – суб'єктів підприємництва.

Стрімке падіння рівня доходів вітчизняних споживачів стримує темпи зростання цін на внутрішніх агропродовольчих ринках. При цьому більш

вразливими в умовах зростання цін на засоби виробництва та погіршення фінансового забезпечення галузі є дрібні сільгосптоваровиробники.

За дослідженнями вітчизняних науковців «великотоварні корпорації та їхні об'єднання зазвичай організаційно не декларують власний бізнес як українські агрохолдинги. Як правило, вони реєструються в офшорах, що забезпечує пільгові умови оподаткування материнської компанії, а їхні дочірні підприємства залишаються платниками ФСП в Україні. Тому офіційно відстежити появу та динаміку функціонування агрохолдингів як повноцінних операторів аграрного ринку практично неможливо. В статистичному обліку такі процеси не отримують належного відображення. Формування та розформування агрокорпорацій здійснюється дуже динамічно. Останнім часом у корпоративному секторі спостерігаються процеси над-концентрації, коли сформовані агробізнесові структури поглинаються іншими, створюючи мегаагрохолдинги, досить потужні за обсягами земельного банку, наявних активів значно диверсифікованого кредитного портфеля для залучення фінансових ресурсів, у тому числі через розміщення IPO на міжнародних фондових біржах» (Бородіна, 2012, с.7).

Зокрема, це стосується: скорочення кількості дозвільних процедур, кількості та видів ліцензованої діяльності, технічного регулювання, формування ринку корпоративних прав в аграрному секторі економіки, заборони непередбачених законами адміністративних втручань у ведення підприємницької діяльності, розвитку механізмів її саморегулювання, спрощення процедур державного контролю, законодавчого врегулювання діяльності сімейних ферм тощо.

Окремим напрямом дерегуляції аграрної сфери має стати розвиток самоуправління та саморегулювання на основі підвищення ролі громадських професійних організації (об'єднань галузевих товаровиробників) з передачею їм частини функцій існуючої системи державного управління. В ННЦ «Інститут аграрної економіки» разом із громадськими професійними об'єднаннями

опрацьований законопроект щодо розширення участі сільськогосподарських товаровиробників, їхніх громадських професійних об'єднань у розробленні та реалізації аграрної політики на основі державно - приватного партнерства, розвитку саморегулювання та демократизації системи управління галуззю. У зв'язку з цим необхідним кроком є створення Аналітично-Координаційної Платформи для консолідації інтересів усіх суб'єктів АПК та їх представництва на державному та міжнародному рівнях. Вона має стати ефективним мозковим центром, зокрема для ретельного аналізу та прогнозу наслідків нормативно-правових актів, що пропонуються для аграрної сфери, об'єднає зусилля науки, галузевих асоціацій, експертів. Адже часом начебто прийнятні пропозиції можуть мати катастрофічні наслідки, як, наприклад, рішення щодо реформування спеціальних режимів оподаткування для аграрного сектору (Мельник, 2009, с.98).

Нинішній етап розвитку сільського господарства України супроводжується загостренням низки соціально-економічних проблем. Проте навіть за несприятливих умов аграрний сектор продовжує демонструвати прийнятні темпи розвитку, що є, в першу чергу, результатом проведених земельної та аграрної реформ. Поряд з цим, нові виклики вимагають своєчасної реакції держави, аграрної науки і практики. Від того, наскільки оперативно й ефективно вітчизняний аграрний сектор адаптується до нових умов господарювання, залежать його подальші перспективи зайняти гідне місце серед провідних виробників агропродовольчої продукції в світі (Лупенко, 2015, с.30).

2 ГАЛУЗЕВІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

2.1 Організаційно-економічні аспекти розвитку птахівничого підкомплексу (яєчного напрямку) АПК України

Ринок курячих яєць є однією з основ стабільного розвитку східноєвропейських економік. Це пов'язано насамперед з тим, що яйця, як харчовий продукт, є одним з найважливіших продуктів, доступним, поживним та необхідним. Крім того, особливе розташування країн Східної Європи, особливо України, їх кліматичні особливості сприятливі для розвитку галузі.

Сучасний стан економіки України та країн Східної Європи потребує подальшого ретельного вивчення підвищення ефективності підприємства. Сюди входять вимоги щодо поліпшення та моніторингу якості продукції, впровадження сучасних систем безпеки продуктів контролю, інтенсифікація виробництва з економією ресурсів, зниження споживання енергії та загальне зниження витрат. Слід розуміти, що всі вимоги потрібно забезпечувати в умовах не визначеної цінової політики та нестабільності в економіці. Отже, стабільність і навіть виживання бізнесу залежить від збалансованого рішення щодо мінімізації витрат, підвищення якості продукції до норм та стандартів ЄС, підвищення прибутковості.

Особливо ті питання, що стосуються бізнесу агропромислового комплексу України, оскільки в Україні є дуже сприятливі кліматичні та географічні умови для розвитку сільського господарства, і це галузь, одна з небагатьох, що може залишатися стабільною та прибутковою, забезпечуючи продовольчу безпеку в нестабільній геополітичній світовій ситуації.

Птахівництво - один із напрямів сільського господарства, який швидко розвивається, досягаючи кращих показників розвитку з 90-х рр. ХХ ст. Разом з тим підприємства галузі демонструють значне покращання матеріально-

технічних умов, дотримання технології виробництва, ґрунтовний підхід у виборі продуктивного поголів'я птиці, обираючи сучасні гібриди з підвищеною несучістю тощо. Крім того, продукція птиці, наповнюючи вітчизняний ринок цінною і, що важливо, доступною за ціною продукцією та сировиною, має чудові можливості виходу на світовий ринок, забезпечуючи збільшення експорту. Підвищення ефективності птиці в сучасних економічних умовах є важливим питанням розвитку сільського господарства.

Птахівництво у Східній Європі - це традиційний сільськогосподарський сектор, стимульований відповідними кліматичними умовами та розвиненим рослинництвом та зерновиробництвом. Птахівництво - найшвидша та найефективніша галузь тваринництва. Він забезпечує населення дієтичними харчовими продуктами (яйця, куряче м'ясо, індички, качки тощо), що порівняно дешевше інших видів білкових продуктів і більш доступне для населення.

Крім того, птахівництво забезпечує сировину та має низку переваг перед іншими галузями тваринництва, більший приріст ваги на одиницю корму, швидкий ріст, завчасність тощо.

У вітчизняній та зарубіжній практиці має значний досвід вирішення проблем ринку продукції птиці. Перехід галузі птахівництва до ринкової економіки був складним процесом і вимагає всебічного дослідження питань ринкової структури; вивчити взаємодію економічних суб'єктів та виробників ринку продукції птиці, більш досконалий економічний механізм на регіональному ринку продукції птиці.

Проблеми розвитку птахівничої галузі вивчали провідні вчені, такі як В. Андрейчук, Бородай В.П., Р. Буряк, Е. Векслер, М. Дем'яненко, В. Месель-Веселяк, Б. Міллер, С. Михайлов, Ю. Рябоконт, Ю. В. Ставська, Степаненко І.А., О.В. Терещенко, М. Шкляр, Ф. Ярошенко, Конрад Каспарі, Едвард Олівер, Джон Нганга, Мар'яна Річчі, Флок Д. та багато інших. У роботах цих вчених розглядається низка питань наукового забезпечення птахівництва, стан племінної та селекційної роботи в галузі яєчного птахівництва та т.ін. Але

птахівництво вимагає постійної уваги та аналізу тенденцій, що розвиваються під впливом глобалізаційних змін. Розширення виробничих та споживчих ринків стикається зі значною конкуренцією, оскільки воно потребує постійного вдосконалення технології, переробки продукції, впровадження сучасних стандартів якості, стратегічного планування тощо. Тому питання підвищення ефективності виробництва птиці не втрачає своєї актуальності. Залишається потреба проаналізувати сучасний стан, фактори, які позитивно та негативно впливають на розвиток птахівництва. Оскільки птиця забезпечує населення якісними та дієтичними продуктами та тваринним білком, розвиток галузі залишається важливим завданням.

Птахівництво охоплює не тільки виробничі потужності, що безпосередньо постачають столове (харчове) яйце, а охоплює комбікормові заводи (цехи), які виготовляють повнораціонні комбікорми, При птахофабриках діють цехи по забою птиці та переробці м'яса і яєць. Практично все вищезазначене потребує специфічної механізації та автоматизації виробничих процесів на інноваційно - модернізаційній основі (Бородай, 2012, с. 8).

Аналізуючи виробництво птиці у Східній Європі, можна зробити деякі попередні висновки. По-перше, спостерігається загальна тенденція до збільшення виробництва птиці (рис. 2.1), включаючи збільшення кількості курей, збільшення та консолідацію компаній, що займаються виробництвом продукції птиці, включаючи виробництво курятини та яєць.

Попит на яйця з року в рік зростає у всьому світі. Однак дані свідчать, що населення деяких країн Східної Європи ще не досягло норм раціонального споживання білкової продукції, включаючи птицю - м'ясо та яйця. Загалом, в останні роки споживання курячого м'яса та яєць становило до 75% раціональних норм.

Птахівництво - частина єдиної системи агробізнесу, в основі якої лежить єдиний організаційно-економічний механізм функціонування, який є інтегрованою, відкритою для соціально-економічної системи, що розвивається

під впливом зовнішніх факторів (ринку) та внутрішнього середовища, який опосередковується умовами агробізнесу і включає сукупність різноманітних підприємств та організацій, що спеціально займаються виробництвом, збиранням, транспортуванням, переробкою, зберіганням та кінцевим розповсюдженням птиці (Афанасьєв, Плоха, 2007, с. 320).

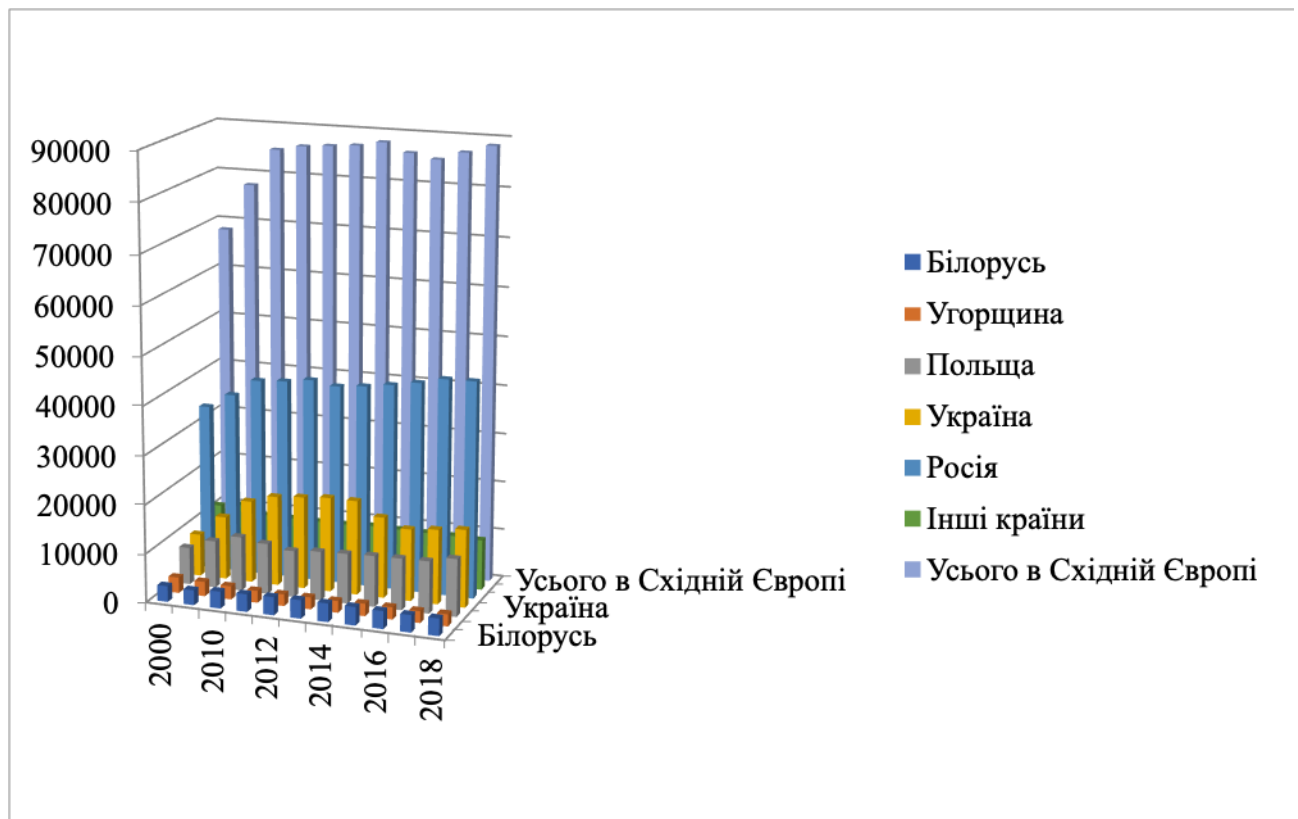

Рисунок 2.1 - Динаміка виробництва курячих яєць, млн. шт.

Джерело: FAO STAT

Великій увазі приділяється розвиток птиці у Східній Європі. Це державні програми розвитку птахівництва, стабілізації та збільшення виробництва птиці. Мережа племінних птахофабрик включає племінні та генетичні центри із своїми дочірніми підприємствами, репродукторів птахівницьких заводів першого порядку, репродукторів другого порядку, селекціонера, племінного стада, племінних ферм тощо, яка є виробничою базою птиці та повністю задовольняє потреби в селекції продуктів у майбутньому.

Країни ЄС виробили 12 623,7 тис. тонн м'яса птиці або 450,8 тис. тонн. Лідерами є Франція (13,6%), Великобританія (12,8%), Польща (12,2%), Німеччина (11,3%), Італія (10%), Іспанія (9,2%). За даними ФАО, Україна займає 26 місце у світі з виробництва м'яса птиці. Найбільшим виробником яєць є Китай з до 40% світового виробництва, за ним - США (7%) та Індія (6%).

Україна до 1991 року входила до ряду країн з високим рівнем розвитку галузі. В історичній перспективі розвиток галузі характеризувався спадом виробництва продукції птиці у період 1990-1997 рр. та поживленням виробництва в 1998 р. і по сьогоднішній день. Виробництво м'яса птиці досягло на 80% найкращого показника 1990 р. Виробництво курячих яєць сягнуло 95% показника 1990 року.

Структура видового складу птиці така: утримання кур м'ясного та яєчного напрямків - 91%; гуси - 2,5%; качки - 5,3%; індички - близько 1%, інші птахи (страуси, перепели тощо) - 0 5% від загальної кількості птиці, що утримується на фермах усіх категорій у той час як у європейських країнах виробництво продукції останніх та деяких нетрадиційних видів птиці збільшувалось.

Більше половини продукції птиці виробляється на спеціалізованих підприємствах. Це цілком логічно і розумно для птиці - галузь позитивно реагує на процеси спеціалізації та концентрації виробництва і досягає найвищого рівня ефективності. Тому в останні роки ми можемо спостерігати тенденцію до збільшення кількості птахофабрик, цей показник майже сягає рівня 1991 року, коли розвиток птиці в Україні був найвищим.

Структурна характеристика агробізнесу птахівничого напрямку представлена об'єднанням «Союз птахівників України», що представляє інтереси птахівництва всього підкомплексу. Засновниками є 78 компаній, що виробляють до 83% м'яса бройлерів та до 78% яєць в Україні. Асоціація "Союз птахівників України" зареєстрована 4 червня 2003 року. Мета об'єднання - участь у розробці та реалізації програм та стабілізації домашньої птиці в

Україні, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників продукції птиці та інших видів діяльності спрямовані на розвиток птахівництва.

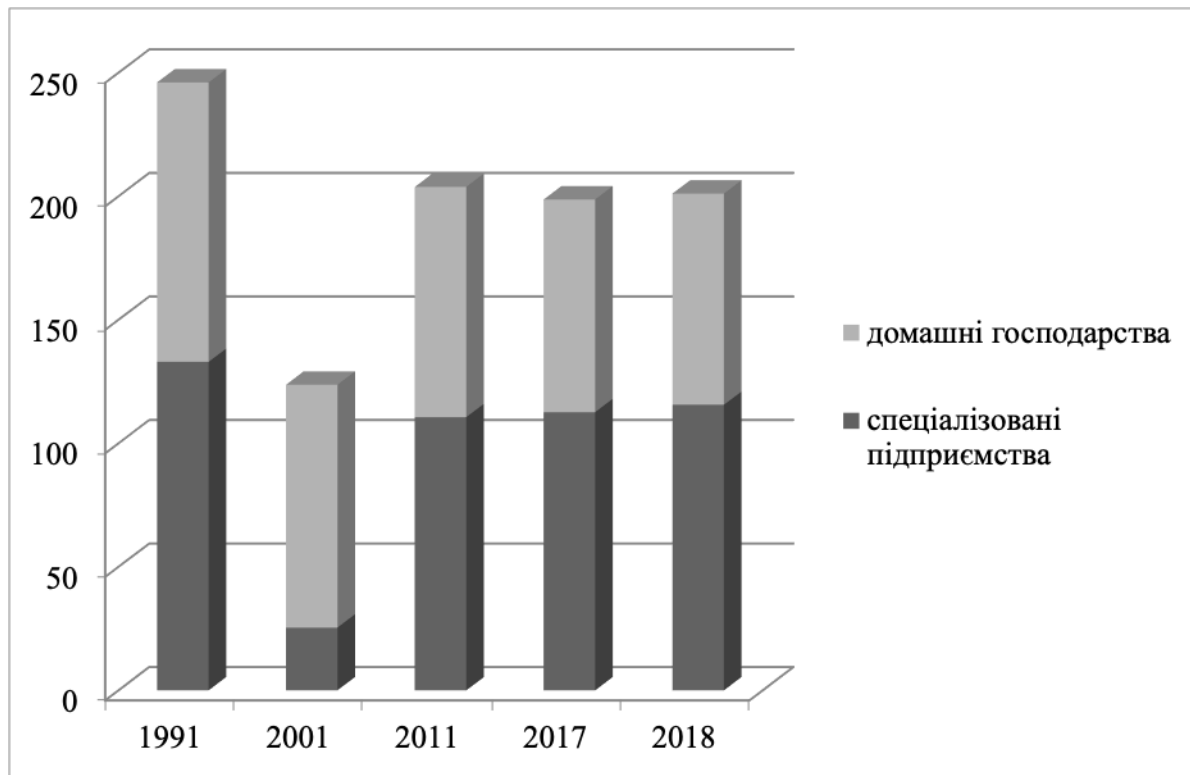

Рисунок 2.2 - Структура розподілу виробництва продукції птахівництва за видом господарств в Україні, млн. гол

Джерело: Державна служба статистики України

Виробнича ланка птахівництва включає: племінні підприємства, постачальники ветеринарних послуг (ліки, вакцини, догляд тощо), постачальники кормів тощо. Товарні птахофабрики поділяються на: птахофабрики, птахофабрики, інтегровані фермерські підприємства, виробничі об'єднання.

В останні роки на ситуацію з виробництвом птахівництва в Україні негативно впливали такі основні фактори: втрата Україною деяких територій пов'язані з цим військові дії у східній частині країни, спад ділової активності у деяких галузях економіки України; зниження купівельної спроможності населення тощо. Обмежувочими факторами для птахівництва є зростання

витрат виробництва. Навіть за допомогою сучасних технологій розведення тварин і птахів важко досягти бажаного економічного ефекту. Відомо, що витрати на птахівництво значною мірою залежать від витрат на корми (Рябоконт, 2006, с.125). Вони, у свою чергу, залежать від ціни на зерно, білки, вітамінні та мінеральні добавки. У структурі витрат кормовий компонент складає до 70%. Крім того, на загальну вартість впливає зростання заробітної плати, значно більша вартість енергії, ветеринарних препаратів тощо.

Як виявилось, такі фактори навколишнього середовища, як коливання національної валюти, коливання цін на імпортовані товари, мають суттєвий вплив на розвиток птахівництва в Україні. Сьогодні багато виробничих потужностей, включаючи виробництво молодняка, висиджування яєць, вартість ветеринарних препаратів, обладнання пов'язане з ціною в доларах, а це означає, що вартість птиці зростає в залежності від економічного стану держави. Особливо це стосується середніх та дрібних птахофабрик, що не є експортерами. Ті українські компанії, які отримують іноземну валюту від експорту, мають меншу загрозу від таких серйозних ризиків. Таким чином, ми можемо передбачити, що виробникам харчових курячих яєць доведеться платити останні гроші за придбання основних товарів або суттєво працювати, щоб зменшити виробничі витрати (Колос, 2015, с8).

Політичні зміни в Україні впливають і на роботу птахофабрик. Відбувається розрив зв'язків з великими місцевими репродукторами, птахофабрики шукають нових партнерів, зокрема в країнах Східної Європи (Чехія, Польща), що призводить до збільшення вартості висиджування яєць та молодняка птиці.

Важливим фактором отримання прибутку від виробництва курячих яєць є ціна їх продажу. Це досить складна прогнозована величина, яка може мати коливання як у бік збільшення, так і в сторону зменшення протягом року. На коливання ціни продажу яйця впливає багато факторів: від макроекономічних факторів, таких як стан українського експорту яєць, до цінової політики

гігантських компаній (Авангард, Овостар та ін.), Які через більшу концентрацію та інтеграцію виробництво, можливо, матиме більше можливостей зменшити собівартість, а отже, зменшити ціну продажу протягом пікових періодів збору яєць. Сезонні коливання цін на курячі яйця мають місце і на українському ринку (див. рис 2.3).

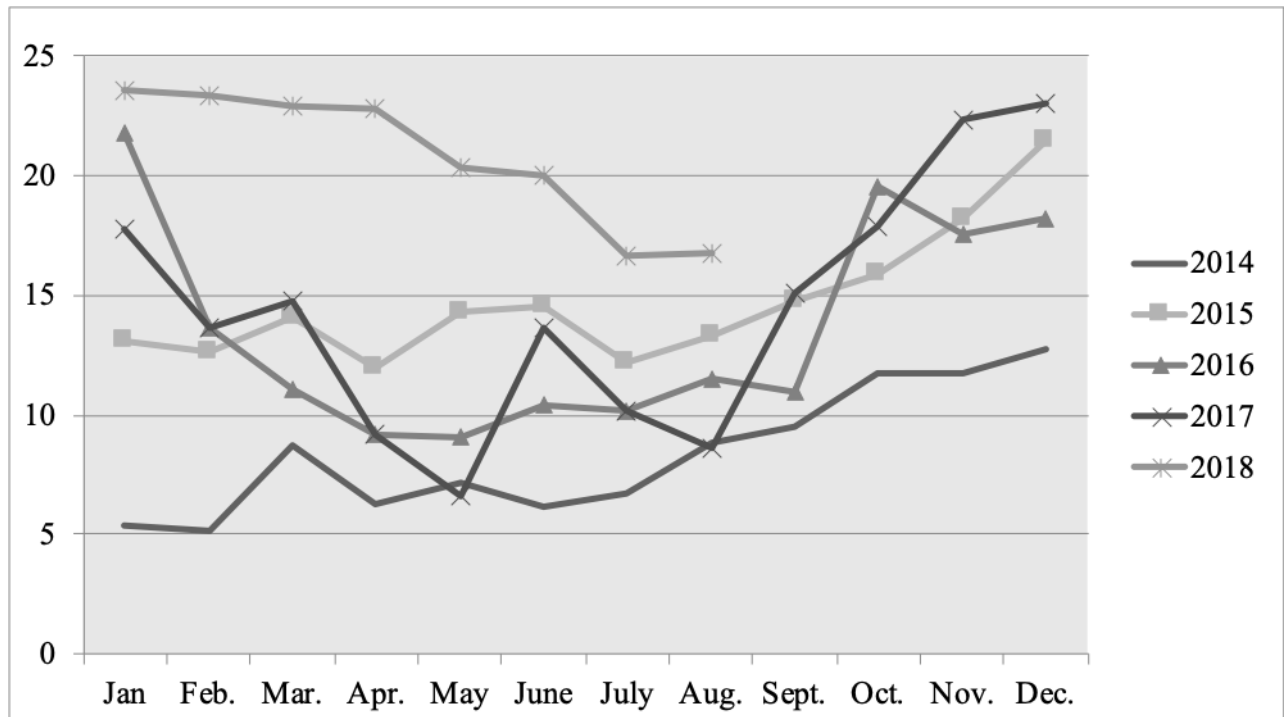

Рисунок 2.3 - Динаміка цін на курячі яйця в Україні, грн

Джерело: Державна служба статистики України

Найбільшими виробниками м'яса птиці в Україні є «МХП», «Комплексні агромери», птахофабрика «Дніпровський», корпорація «Агро-Піч», ВАТ «Володимир-Волинська птахофабрика». Найбільший виробник яєць: ГК «Авангард», ГК «Овостар Юніон», ГК «Інтер-Запоріжжя», ПФ «Авіас 2000», ПФ «Крупець», ПФ «Поділля», ПФ «Тернопіль».

Серед країн-експортерів птиці Україна посідає 8 місце у світі. Говорячи про місце України серед країн - виробників у Європі, ми займаємо шосте місце у виробництві птиці, відставши від таких країн, як Польща, Німеччина, Франція, Великобританія, Італія. Насправді обсяг експорту в ЄС для України

обмежений квотою 36 тонн птиці, але компанії - виробники постійно ставлять це питання Міністерству аграрної політики та продовольства України, щоб збільшити цю квоту до 100 тонн . Однак це питання непросте, оскільки воно вимагає схвалення всіх країн ЄС.

В останні роки спостерігається тенденція скорочення імпорту продукції птиці. Основним постачальником курячого м'яса на український ринок була Польща, на яку припадає близько половини обсягу поставок. Німеччина займає друге місце з часткою 28% у структурі імпорту. Одним із факторів зростання імпорту є угода про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС. Це полегшило європейським виробникам птиці потрапити на наш ринок.

Тим часом в Україні спостерігається останній ріст виробництва замороженого м'яса птиці, який в основному експортується. Це є непрямим свідченням привабливості виробництва, орієнтованого на зовнішні ринки для українських виробників птиці.

Найбільший попит на українську птицю - в Іраку, Казахстані та Нідерландах. Основними імпортерами яєць стали ОАЕ (на 8,19 млн доларів), які закупили 8,47 тис. Тонн продукту. За ними Ірак, який придбав 5,38 тис. Тонн яєць за 5,19 млн доларів. Далі - Катар 1,88 тис. Тонн яєць на 1,81 млн доларів.

В останні роки Україна значно збільшила експорт яєць. За п'ять років ОАЕ збільшило імпорт майже в 20 разів. Частка ОАЕ в загальному експорті яєць у 2017 році становила 47,6%. Приємно зазначити, що в останні роки в Україні розвивається переробка яєць з подальшим експортом готової яєчної продукції, що є дуже позитивною тенденцією. Розвиток експорту яєць не впливає на внутрішнє споживання, оскільки в даний час виробництво яєць в Україні повністю відповідає потребам вітчизняних споживачів. Основними країнами-імпортерами свіжих яєць з України були: Ірак (28 277,3 т), Об'єднані Арабські Емірати (19 178,5 млн), Молдова (2231,6 тонн).

Основними країнами - імпортерами яєць та яєчних продуктів є Близький Схід. Також розширюються відносини в цьому плані з країнами Африканського континенту. Україна також отримала квоту на експорт яєць до Європейського Союзу.

Системна оцінка результатів призводить до таких пропозицій: Необхідно подальше формування та розвиток регіонального птахівничого та вітчизняного племінного підкомплексу, адаптованого до умов та темпів сучасного інноваційного розвитку птахівництва. Організація ефективного механізму оновлення складу видів птахів повинна включати організаційні, правові, фінансові та регуляторні установи репродуктивного підкомплексу. Для активізації процесу формування інтегрованих структур в агробізнесі через необхідність забезпечення технологічної, організаційної та економічної згуртованості та досягнення постійного виробництва, зберігання, переробки та реалізації продукції птиці необхідно вирішити проблеми інституційних змін у птахівництві в частині залучення до вертикальних інтеграційних процесів (на основі договорів або угод з промисловістю) приватних домогосподарств. Ефективність цієї взаємодії полягає, з одного боку, у збільшенні комерціалізації малих форм агробізнесу за рахунок забезпечення повноцінними кормами для всіх вікових груп птахів, ветеринарного та зоотехнічного обслуговування та придбання зайвої птиці. З іншого боку, орієнтація на промислові економіки, включаючи місцеві переробні галузі на дешевшу сировину, зменшує витрати і зменшує ризики в умовах нестабільного економічного середовища, що склалося в країні.

Для зменшення та поступового усунення залежності продовольчої безпеки від імпорту птиці слід відновити реалізацію політики помірної протекціонізму щодо вітчизняних виробників. Крім того, існує необхідність контролю завезення птахів племінних (батьківські форми та кінцеві гібриди) з-за кордону, для підтримки домашньої птиці.

Аналіз можливостей птахофабрики для підвищення ефективності виробництва в умовах нестабільної економічної системи може бути проведений, наприклад, матричними, математичними, експертними методами тощо.

Клітинне обладнання, яке використовується в більшості птахофабрик в Україні, може застаріти в контексті асоційованого членства з країнами ЄС, більшість з яких останнім часом запровадили утримання птиці не в клітках, а на підлозі. Це специфічні вимоги до якості готової продукції (яєць). Для підлоги потрібні значно більші площі для пташників, іншого обладнання, знань та практичних навичок персоналу. Зміна обладнання вважається такою, що має перспективу в майбутньому.

Але в той же час існують деякі серйозні загрози діяльності підприємств. Перш за все, це зовнішні фактори: економічна ситуація в країні, яка впливає на купівельну спроможність покупців, ціну яєць, ставку кредиту та можливість отримати кредит. Інфляційні процеси роблять виробництво невизначеним в умовах отримання прибутку - коливання валюти можуть спровокувати непередбачувану зміну вартості кормових компонентів для птиці, а отже, і вартість виробництва яєць значно зростає.

Проблеми для компанії також посилюються конкуренцією з боку великих підприємств та з боку підприємств-членів ЄС. Загроза полягає в тому, що собівартість продукції в інтегрованих об'єднаннях може бути об'єктивно нижчою, ніж у малих птахофабриках. Також підприємства з великим обсягом товарної продукції мають кращі можливості та доступ до мереж супермаркетів та вихід на світовий ринок.

Серйозна загроза птахофабриці - це захворювання птиці, які можуть призвести до падіння поголів'я і навіть загибелі всієї птиці. Деякі інфекційні захворювання мають на увазі обмеження на продаж продукції птахівництва. Карантинні обмеження можуть застосовуватися навіть до компаній, які не

мають цих захворювань, але перебувають у регіоні напруженої епідеміологічної ситуації.

Таким чином, основні напрями вдосконалення виробництва з метою підвищення ефективності птахівництва визначають: поліпшення біотехнологічних процесів, забезпечення комплексу заходів щодо поліпшення домашньої птиці, відповідності щільності поголів'я птахів у пташнику, правильного харчування за науково обґрунтованими нормами споживання поживних речовин та елементів; дотримання основних параметрів мікроклімату, вентиляція, освітлення в приміщенні, своєчасна дезінфекція, профілактика захворювань; покращення зберігання продуктів птиці протягом усього руху сировини та продуктів від пташиного комплексу до споживача; використання субпродуктів птиці для виробництва цінних добрив для худоби; забезпечення максимального збереження харчової цінності та якості, дотримання умов зберігання та строків його застосування; вдосконалення методичної бази державного нагляду за якістю та безпекою харчових продуктів та сировини; створення сучасних інструментальних аналітичних рамок та контролю якості та безпеки харчової сировини та харчових продуктів; допомога держави та місцевого самоврядування щодо інноваційної підтримки в сільському господарстві та птахівництві, зокрема, що вимагає інвестиційних потоків на державному рівні. Поширена ситуація, коли фінансові ресурси державного бюджету, спрямовані на інноваційну діяльність, не витрачаються на сучасні інноваційні конструкції, але забезпечують неохайне існування інноваційної інфраструктури та не в змозі наростити інноваційний потенціал птиці як одного з пріоритетних галузей агробізнесу.

Подальший розвиток птиці в Україні повинен впливати із світових тенденцій, а також зі встановленою виробничою потужністю та накопиченим досвідом власної птиці.

2.2 Забезпечення сталого розвитку просторового агролісогосподарювання: методологія та стратегічні орієнтири

Екологічно збалансоване агроприродокористування починається з раціональної просторової організації сільськогосподарських територій на ландшафтній основі. Екосистемна єдність і взаємозалежність аграрних і лісових біогеоценозів об'єктивно обумовлює необхідність і доцільність агролісомеліоративного облаштування сільськогосподарських територій у вигляді системи захисних лісових насаджень (ЗЛН), полезахисних лісових полос переважно лінійного типу, ділянок аграрних лісів. Розвинута екологічно збалансована лісомеліоративна інфраструктура в межах аграрних ландшафтів, територіально-просторова єдність лісомеліоративних насаджень, головними з яких є полезахисні лісові смуги, які захищають орні землі від негативних факторів природного та антропогенного походження є довготерміновим, дієвим та стабільно ефективним засобом забезпечення високопродуктивного та сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, а також покращення асиміляційного потенціалу сільських територій.

Територіальні системи полезахисних смуг є основою екологічного каркасу агроландшафтів, які з іншими екологічно стабільними угіддями (зокрема, це водно-болотні угіддя, пасовищ, ліси) створюють істотно новий екологічно збалансований та екологічно безпечний тип землекористування (Ruleva, 2015; Lekson, 2012; Martini, 2010).

В економічно розвинутих країнах створення агролісомеліоративних насаджень лінійного типу є невід'ємною складовою в системі сільськогосподарського землекористування. У цих країнах на державному рівні прийняті програми створення захисних лісових насаджень (зокрема, для забезпечення фермерського заліснення сільськогосподарських земель), які фінансуються з бюджету та сприяють мотивації землевласників до виконання агролісомеліоративних програм (Голян, 2015).

Політичне сприяння розвитку агролісомеліорації слід розглядати у контексті глобальної стратегічної політики ФАО ООН. Стратегічні орієнтири розвитку агролісомеліорації повністю узгоджують з Порядком сталого розвитку та цілями сталого розвитку до 2030 року та Директивами ФАО щодо сталого сільського господарства та розвитку села. Агролісомеліорацію також необхідно розглядати у контексті ініціатив європейського рівня, включаючи Загальноєвропейську стратегію біорізноманіття та землекористування, Європейську конвенцію з пейзажів та Загальноєвропейську програму зміни клімату. Агролісомеліорацію в ЄС слід також розуміти і в контексті Спільної аграрної політики (CAP), Декларації Корка 2.0 (заснована суб'єктами, що займаються землями сільського та лісового господарства), а також Директиви 91/676/ЄЕС, спрямованої на охорону вод від забруднення, спричиненого нітратами з сільськогосподарських джерел (Голян, 2015).

Проте, не зважаючи на відому меліоративну, еколого-економічну та соціальну значимість територіальних агролісомеліоративних комплексів, їх кількість, лісівничий стан та безсистемне розміщення в Україні не відповідають науково обґрунтованим вимогам (Юхновський, 2015). Незадовільний стан агролісомеліоративного облаштування сільськогосподарських угідь зумовив, зокрема, схвалення Кабінетом Міністрів України Концепції розвитку агролісомеліорації в Україні (2013 р.), метою якої є визначення напрямів інституційних змін і вдосконалення законодавства, що забезпечить оптимізацію площ захисних лісових насаджень лінійного типу за зональним принципом, ефективне господарювання в них і стане екологічною передумовою для збалансованого розвитку агроландшафтів (Розпорядження, 2013).

Стратегічні напрями лісомеліоративного облаштування агроландшафтів, з урахуванням положень роботи (Юхновський, 2015), повинні охоплювати:

- нарощення масштабів відтворення лісових насаджень різних просторово-цільових форм з метою забезпечення оптимальної лісистості території;

- підвищення комплексного багатоцільового використання економічних та соціально-екологічних функцій агролісомеліоративних насаджень, особливо у малолісних регіонах та забезпечення їх паритету;

- ранжування територій агроландшафтів щодо пріоритетності та інтенсивності заходів з лісорозведення на основі програмно-проектних заходів в межах просторової організації агролісоландшафтного землекористування;

- делегування функцій планування, управління та контролю за станом агролісомеліоративного просторового розвитку місцевим територіальним громадам.;

- впровадження інноваційно-інвестиційних принципів та механізмів сталого просторового розвитку агролісомеліорації, залучення іноземного капіталу на основі європейських екологічних директив;

- розвиток інформаційно-аналітичного забезпечення щодо оцінки результативності та ефективності лісомеліоративного облаштування аграрних ландшафтів, сільських територій на основі моніторингових систем та ІТ-технологій з урахуванням інтересів різноманітних стейкхолдерів.

Реалізація окреслених напрямів екологізації агроландшафтів та сільськогосподарського використання земель на лісомеліоративній основі потребує формування нових, інноваційних механізмів та комплексних оцінок для регулювання системи еколого-економічних, природно-ресурсних відносин у процесах територіально-просторової організації агро- та лісогосподарювання.

При цьому необхідно враховувати системні принципи як «синьої», так і «зеленої» економіки, спрямовані, з одного боку, на гармонізацію виробничих технологій з навколишнім природним середовищем, гармонійне вбудовування виробничих елементів у природні екосистеми, з іншого – державний та суспільний вплив на організацію та розвиток виробництва, охорону і відновлення елементів природно-ресурсного потенціалу (Фінансово-економічний, 2016,с.32).

Варто констатувати, що дослідження та публікації по проблематиці розвитку агролісомеліорації по суті в більшості присвячено методичним та практичним питанням щодо економічної, екологічної та соціальної оцінки ефективності створення полезахисних лісових смуг різних типів, асортиментного складу, віку, регіону створення та інших факторів (Царев, 2008; Гостинцев, 2011, Пугачева, 2018; Фурдичко, 2008).

Значна увага також приділяється організаційно-технологічним аспектам формування сучасних систем для моніторингової складової оцінки лісо-екологічного стану захисних лісових насаджень, а також агролісомеліоративного кадастру (Кузьміна, 2011; Кулик, 2017). Також лісомеліорація розглядається в системі ландшафтного планування та управління (Рулев, 2007, Кеникстул, 2011).

Наукові розробки мають конструктивне теоретико-методичне значення характеризуються широтою охоплення та обґрунтованістю наукових положень щодо напрямів та різноманітних систем організаційно-економічного сприяння розвитку агролісомеліорації. Разом з тим, треба констатувати, що сучасне уявлення про ефективність лісомеліоративного облаштування аграрних ландшафтів, земель сільськогосподарського призначення потребує більш поглибленого дослідження стратегічних соціально-еколого-економічних оцінок і механізмів регулювання сталого розвитку агролісомеліорації у просторовому вимірі і на концептуальних засадах «зеленої», «синьої» та інноваційної економіки, економіки екосистемних послуг та методології капіталізації природних ресурсів.

Багатоцільове економічне, екологічне, соціальне та багаторівневе (глобальне, національне, регіональне, локальне) просторове значення агролісомеліоративних насаджень обумовлюють необхідність постійної уваги до оцінки можливості підвищення ефективного використання даного просторового об'єкта. Багатоцільова спрямованість агролісомеліоративного ресурсу, яка проявляється в можливості використання різноманітних функцій

та послуг лісових біогеоценозів, виступає не тільки ресурсною, а й екосистемою основою трансформації природно-господарських (природно-економічних) систем в територіально-просторовому вимірі. Така концептуальна платформа підвищення ефективності та результативності використання територіального агролісомеліоративного потенціалу обумовлює застосування просторового аналізу, під яким, наприклад, розуміється моделювання компліментарності (взаємодоповнення) функцій лісового потенціалу, яке ґрунтується на аналізі його розміщення, особливостей використання проблем розвитку, а також виявлення зв'язків з іншими просторовими структурами (об'єктами) природо господарювання (Макар, 2012, с.5).

Важливо зробити акцент на тому, що у навколишньому середовищі превалюють антропогенні, ландшафтні, а також штучні екосистеми, в яких порушені матеріально-енергетичні потоки, пов'язані з фотосинтезом, а також нормальні цикли біологічного кругообігу речовин в системі «організми↔ґрунт», що розкривається у роботі (Ковда, 1972). Спостерігається виснаження енергетичних, біологічних та хімічних ресурсів, які були накоплені раніше у ґрунті як компоненти біосфери і біогеоценозів (зниження запасу гумусу, зменшення кількості азоту, фосфору, калію, мікроелементів), з'являються захворювання, «ґрунтовтомленість», накопичуються різноманітні токсини. Це обумовлює, зокрема, постійне зростання витрат на внесення добрив, проведення меліоративних заходів для забезпечення сталості та продуктивності штучних екосистем. Таке інтенсивне агрогосподарювання на всіх рівнях просторового розвитку (локальному, регіональному, національному) призводить до деградації компонентів біосфери, порушення її гомеостазу.

В агропромисловому комплексі використовується велика кількість природних ресурсів, особливо земельних та водних, його вплив розповсюджується майже на 80% загальної площі України і лише один з кожних десяти гектарів сільськогосподарських угідь перебуває у задовільному

екологічному стані. Переважно технократична концепція розвитку національного аграрного комплексу зумовила також порушення екологічно допустимих співвідношень, з одного боку, між так званою «дикою природою» і сільськогосподарськими угіддями, з іншого - між ріллею, природними угіддями і багаторічними насадженнями, а з третього - між лісовими і сільськогосподарськими угіддями (Трегобчук, 1997).

В Україні створено близько 1,4 млн га захисних лісових насаджень різного цільового призначення, у тому числі площа полезахисних лісових смуг становить 442 тис. га, які лісовими захисними насадженнями. Вони захищають близько 30 % ріллі. Разом з іншими видами ЗЛН (придорожніми, прибалковими, при-яружними та ін.), які граничать з ріллею, захищеність її складає близько 40 %. Для захисту іншої частини ріллі потрібно додатково створити в 2-3 рази більше полезахисних лісових смуг від існуючої кількості, в залежності від конкретних регіональних умов. І це при умові виконання повного обсягу створення всіх інших видів ЗЛН і збереження існуючих.

Аналіз сучасного ступеня повноти і завершеності систем ЗЛН і необхідності їх оптимізації показав, що полезахисна лісистість у країні становить лише 1,5 %, зокрема в зоні Степу – 2,2 %, Лісостепу – 1,0, Поліссі – 0,4 %. Таким чином, площа захисних лісових насаджень – різного цільового призначення, а лісів, які, у свою чергу, виконують захисні функції, недостатньо, щоб стабілізувати довкілля і створити умови для ефективного природогосподарювання (Фурдичко, 2008).

Превалювання в природно-ресурсному просторі антропогенних агроландшафтів дає підстави стверджувати, що людина існує не стільки в природно-антропогенному, а в більшій мірі, антропогенному агроприродному середовищі (просторі), яке є невід'ємною складовою біосферної системи.

Соціально-еколого-економічна ефективність лісомеліоративного облаштування агроландшафтів, земель сільськогосподарського призначення

безумовно ґрунтується на основі оцінок еколого-економічної ефективності, захисних лісових насаджень, зокрема, полезахисних лісових смуг.

Так, економічна ефективність полезахисних смуг для різних їх типів, асортиментного складу, віку та інших факторів за даними 1982 року в Центральному Чорноземному регіоні складала: від 10 дол. США (для 6-7 – літніх смуг із дуба та ясеня) до 30-50 дол. США на один дол. США витрат (для 20-літніх насаджень із тополя та берези) (цитується згідно(Царев, 2008.)).

Треба констатувати, що існує достатньо велика кількість розрахунків та оцінок високих показників ефективності створення різних категорій захисних насаджень, однак цей сектор економіки природо господарювання не знаходить необхідного просторового розвитку. Різноманітні бізнес-підприємницькі структури, у тому числі, фермерські господарства, не мають, і не визначають особливих потреб та інтересів до лісомеліоративного облаштування сільськогосподарських угідь. Таке положення, як відмічається, у працях (Царев,2008; Кулик,2017) обумовлено такими узагальнюючими факторами:

1.Для бізнес-підприємницьких структур аграрного сектору необхідні реальні величини очікуваних ефектів. Відсутність єдиної достовірної інформації про стан, фактичну кількість лісових смуг, їх просторове розміщення не дозволяє адекватного оцінювати їх агролісомеліоративну цінність. І в цьому плані, варто продовжувати дослідження щодо оцінки ефективності захисних лісових насаджень і полезахисних смуг, зокрема, на основі застосування сучасних моніторингових систем на платформі застосування геоінформаційних систем та ІТ-технологій.

2.Відсутність зацікавленості у здійсненні довгострокових капітальних вкладень взагалі і, зокрема, у лісорозведення. Вирішення цієї проблеми в певній мірі потребує застосування, на наш погляд, методології капіталізації природних ресурсів з відповідними оцінками (Хвесик,2016).

3.Потребують вирішення питання щодо відомчої приналежності лісових смуг і формування приватної власності на захисні лісові насадження, а також

компетенції територіальних громад щодо лісомеліоративного облаштування аграрних ландшафтів.

Територіально-просторовий формат розвитку агролісомеліорації знаходить прояв, перш за все, у тому, що агролісомеліоративна наука, яка вирішує питання меліорації земель сільськогосподарського призначення за допомогою захисних лісових насаджень розглядає їх системи локальних та регіональних рівнів. У цьому контексті варто зробити акцент на сутнісно-змістовну основу існуючих понять «агролісомеліоративна система» та «агролісомеліоративний комплекс», які потребують більш чіткого розмежування, оскільки вони визначають особливості агроландшафтного планування (проектування) лісової меліорації, специфіку формування територіального лісомеліоративного потенціалу (капіталу), особливості визначення цінності / вартості екосистемних послуг захисних лісових насаджень. Так, агролісомеліоративні системи - це модифікації сільськогосподарських систем, що формуються і функціонують під впливом систем захисних лісових насаджень, які сприяють відновленню деградуючих компонентів земель сільськогосподарського призначення, є основою адаптивної організації агровиробництва і землекористування, а також зберігають біологічне різноманіття агротериторій (цитуються згідно (Пугачева,2018)).

Агролісомеліоративні комплекси – це сукупність просторово-цільових систем захисних лісових насаджень переважно лінійного типу, що дислоковані в територіальних межах агроландшафтів. Головним із них є системи полезахисних лісових смуг, які домінують у структурі земельного фонду (Юхновський,2015). Важливо також відмітити, що згідно ГОСТ України 24462-85 система лісових смуг-це сукупність лісових смуг для забезпечення захисту всієї площі, обрамленої від несприятливого впливу природних та антропогенних факторів. Таке визначення системи лісових смуг відмічається в роботі (Фурдичко, 2008).

Взагалі ландшафтне планування сприяє реалізації комплексу заходів для більш повного використання територіального природно-екологічного потенціалу земель із забезпеченням стабілізації виробництва сільськогосподарської продукції і зменшення витрат на її виробництво (Рулев,2017). Необхідність ландшафтного планування агролісової меліорації визначається і підсилюється характерними особливостями сучасного агрогосподарювання: расчленение сільськогосподарських угідь на крупні або дрібні індивідуальні господарства, їх розміщення без урахування принципів адаптивно-ландшафтного облаштування територій, а також недостатні обсяги існуючих захисних лісових насаджень. Ці фактори сприяють порушенню структури ґрунтового покриву, приводять до втрати родючості ґрунтів, розвитку процесів деградації і, в кінцевому рахунку, недотримання сільськогосподарської продукції (Пугачева,2018).

У процесі розрахунку та плануванні оптимальних площ цільових груп насаджень враховуються територіально-просторові особливості: природно-географічні умови, особливості розміщення лісів на водозаборах, а також особливості рельєфу (зокрема, крутизна схилів, ступінь еродованості ґрунтів тощо). Існуючі дослідження щодо розрахунку оптимальної лісистості здійснюються на різних просторових рівнях, зокрема, це стосується адміністративно-територіальних одиниць (область, район), лісогосподарських (природно-географічних) зон та лісогосподарських округів (Малюга,2008; Ткач, 2012).

На наш погляд, важливо стверджувати, що досягнення оптимальної лісистості аграрних ландшафтів є необхідною, але недостатньою умовою формування і оптимальної величини агролісомеліоративного потенціалу з відповідними складовими (економічною (ресурсною), екологічною (еколого-ресурсною, екосистемною) та соціальною), оскільки якісний стан, наприклад, полезахисних смуг (зокрема, породно-вікова структура, конструкція, їх висота) визначають обсяги інтегрованого багатоцільового лісокористування. Можна

також сказати, що оптимальний лісовий потенціал на різних просторових рівнях у першому наближенні визначається оптимальною лісистістю території (Ярова,2018). Оптимальна полезахисна лісистість та відповідний агролісомеліоративний потенціал в кінцевому рахунку забезпечує формування територіального лісоресурсного капіталу.

Оптимальний агролісомеліоративний потенціал – це територіально-просторова сукупність лісових біогеоценозів, які забезпечують екологічно збалансоване сільськогосподарське землекористування. *Агролісомеліоративний потенціал* доцільно представляти як максимально можливу здатність захисних лісових насаджень до продукування взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих функцій – економічних, еколого-економічних, екосистемних та соціальних, які мають територіально-просторовий вимір у форматі сталогоагрогосподарювання. Збільшення агролісомеліоративного потенціалу в межах досягнення оптимальної лісистості території на різних просторових рівнях лісогосподарювання забезпечуватиме стійке формування навколишнього природного середовища, а також ефективне і результативне природогосподарювання в різних секторах економіки.

Ринкові методи господарювання, приватизація земельних ресурсів та поступове формування ринку землі та нових організаційно-правових форм агрогосподарювання (зокрема, фермерств, агрохолдингів), а також нові тенденції щодо децентралізації та підвищення рівня самостійності територіальних громад, актуалізують та обумовлюють необхідність у створенні адекватної (дійсної) комплексної соціо-еколого-економічної оцінки лісомеліоративного облаштування територіально-просторових агроекологічних систем на різних ієрархічних рівнях природо господарювання. Ця проблема комплексної оцінки агролісомеліоративного виробництва завжди була перш за все регіональною. У сучасних умовах зниження значимості адміністративно-командних механізмів управління землекористуванням на агролісомеліоративній основі обумовили проблему розробки еколого-

економічних регуляторів раціонального агроприродокористування на локальному рівні (на рівні суб'єктів агрогосподарювання і, перш за все, фермерських господарств, агрохолдингів).

Нові організаційно-економічні механізми повинні бути орієнтовані на формування фактичної відповідальності та результативних мотивів у суб'єктів агрогосподарювання за екологічний стан земельно-ресурсного потенціалу та здійснення агролісомеліоративних заходів. Системи захисних лісових насаджень у складі агролісомеліоративних систем в якості організаційно-технологічної системи агропромислового виробництва вимагають господарських, економічних, екологічних та соціальних вимірів у форматі, зокрема, агролісомеліоративного кадастру з необхідним інформаційним (моніторинговим) забезпеченням (Кузьміна, 2011).

Агролісомеліоративний кадастр являє собою сукупність різних якісних та кількісних показників необхідних для здійснення стратегічного планування, розробки системи заходів щодо відтворення агроекологічної системи як природного комплексу (на районному та регіональному рівнях) (цитуються згідно (Кузьміна, 2008). Таким чином, створення (розробка) агролісомеліоративного кадастру є важливою умовою ефективної організації і управління агролісомеліоративними системами та оцінки перспектив використання земель спеціального призначення з урахуванням дії агролісової меліорації. Також агролісомеліоративний кадастр комплексно характеризує розвиток агролісомеліоративного комплексу на різних ієрархічних рівнях просторової організації агрогосподарювання.

Варто зробити акцент на тому, що агролісомеліоративний кадастр у взаємозв'язку з земельним та лісовим кадастром також зберігає роль документів щодо державного обліку агролісомеліоративних систем та потребує відповідного інформаційного (моніторингового) забезпечення (Кузьміна, 2011). Важливо підкреслити необхідність створення моніторингу агролісомеліорації, методологія створення якого відносно проблеми

екологізації зерновиробництва вперше було запропоновано в роботі (Ришняк, 2000, с.118-119).

Агролісомеліоративний моніторинг в системі просторового розвитку сільського господарства (аграрного виробництва) представляє собою, на наш погляд, багатоцільову інформаційно-аналітичну систему, яка включає цілісний комплекс наукових, організаційно-інституціональних, лісівничих, агроекологічних, еколого-економічних та інших заходів, які забезпечують постійне та регулярне спостереження (контроль, аналіз та оцінку) за станом та перспективним розвитком агролісомеліоративного комплексу, системи захисних лісових насаджень у взаємозв'язку з результативністю (ефективністю) аграрного виробництва, використанням земельно-ресурсного потенціалу у просторово-часовому вимірі (лісова полоса, територіально-господарська система, агролісомеліоративний район, під область та область).

Стратегічна та поточна комплексна і системна оцінка результативності (ефективності) розвитку агролісомеліоративного комплексу повинна проводитись на різних ієрархічних рівнях просторової організації агрогосподарювання:

- лісова полоса+поле;

- територіальна природно-господарська система (фермерське господарство, мале та середнє аграрне підприємство, агрохолдинг);

- агролісомеліоративний район;

- агролісомеліоративна підобласть (Фурдичко,2008,с.14).

Екологічно сталий розвиток аграрних ландшафтів обумовлює необхідність проведення комплексних і цілеспрямованих заходів щодо збереження сільськогосподарських угідь, послідовної боротьби з їх ерозією на лісомеліоративній основі. Подальший розвиток агролісомеліорації з метою забезпечення екологічно сталогорозвитку агроландшафтів і галузей АПК об'єктивно вимагає подальшого поглиблення і розширення досліджень, спрямованих на вдосконалення оцінки еколого-економічної ефективності

створення захисних насаджень в сільському господарстві на міжгалузевій основі з урахуванням якісних параметрів рослинницької продукції.

Економічна оцінка екосистемних та соціальних (рекреаційних) послуг полезахисних лісових насаджень може здійснюватися:

1.Методом прямого розрахунку, який потребує конкретних досліджень щодо оцінки впливу полезахисної лісистості (в розрахунку на 1 га полос) на агроекологічні та природоохоронні показники агрогосподарювання в межах конкретної сільськогосподарської ділянки: зокрема, приріст врожаю сільськогосподарських культур; обсяги збереження сільськогосподарських культур від несприятливих агрокліматичних умов; зменшення втрат ґрунтів, дефляції та ін.

Ці показники є необхідною умовою для подальшої комплексної економічної оцінки екосистемних послуг полезахисних лісових насаджень.

Безумовно, цей метод є достатньо знанняємним та трудомістким процесом, який потребує значного обсягу агро-еколого-економічної інформації та відповідних спеціальних досліджень.

Бізнес-підприємницькі структури, агрогосподарські суб'єкти у сфері землекористування безумовно не налаштовані на його застосування через його значну ринкову вартість і тому важливим представляється застосування нормативного методу оцінки екосистемних послуг полезахисних лісових смуг.

2.Нормативний метод передбачає використання відповідних усереднених натуральних та вартісних показників, для оцінки екосистемних послуг полезахисних лісових смуг. Слід відмітити, що існує певна нормативна база щодо визначення полезахисної лісистості, приросту урожаю сільськогосподарських культур, а також створення полезахисних лісових смуг у розрізі природно-географічних зон (Довідник, 1988,с.25-26,38). І тут варто зробити акцент на необхідності подальших агролісоекологічних досліджень щодо формування нормативної бази для економічної, санітарно-гігієнічної оцінки екологічних функцій (екосистемних послуг) полезахисних лісових смуг.

3. Відносний або індексний експрес-метод, який орієнтований на проведення оперативних розрахунків при мінімальному обсязі агролісоекологічної інформації щодо меліоративного впливу лісових смуг регіональну ефективність сільськогосподарського землекористування та екологічний стан агроприродного середовища.

Методологія відносного та індексного експрес методу оцінки соціально-екологічних функцій лісів була нами запропонована, зокрема, у роботі (Mishenin, 2009). Стосовно проблематики комплексної економічної/вартісної оцінки екологічних функцій (екосистемних послуг) полезахисних смуг, цей метод схематично (узагальнено) представлений нами наступним чином:

$$E_i = \Delta y \times S_i \times \sum_{j=1}^n k_j, \quad (2.1)$$

де E_i - комплексна поточна (річна) економічна оцінка екосистемних послуг полезахисних лісових смуг площею S_i ;

Δy - прибуток (чистий дохід) від приросту врожаю сільськогосподарських культур (додаткової продукції) через агролісомеліоративний вплив лісових насаджень площею S_i - з урахуванням витрат на освоєння додаткової продукції, а також втраченого чистого доходу в результаті відводу ріллі під полезахисні лісові полоси;

S_i - площа полезахисних лісових, яка визначає розмір ріллі, на який проявляється меліоративний еколого-економічний ефект;

k_j - коефіцієнт, який визначає економічну/вартісну оцінку екосистемних послуг j -го виду відносно розміру прибутку (чистого доходу) від підвищення продуктивності сільськогосподарських земель.

Таким чином, формула дає можливість врахувати певну вирогідність в комплексній оцінці прояву еколого-економічного ефекту, екосистемних послуг полезахисних лісових насаджень. Доцільним представляється застосування представленого підходу в межах проектного управління агролісомеліоративним просторовим розвитком на різних ієрархічних рівнях.

У таблиці 2.1 представлені орієнтовні значення відносних коефіцієнтів екосистемної цінності полезахисних лісових смуг, які визначають їх вартісну оцінку відносно величини прибутку (чистого доходу), отриманого від прибавки врожаю сільськогосподарських культур в розрізі природно-географічних зон.

Представляється необхідним визнати доцільність формування відносних економічних оцінок екосистемних послуг полезахисних лісових смуг і в розрахунку на 1 м³ запасу деревини або відносно витрат на створення полезахисних смуг. Це підтверджується, зокрема, існуючими оцінками ефективності лісових смуг в розрахунку на одиницю витрат (Царев,2008).

Таблиця 2.1 - Орієнтовні коефіцієнти вартісної оцінки деревини, екосистемних послуг полезахисних лісових насаджень у річному вимірі відносно економічної оцінки (чистого доходу) прибавки врожаю зернових культур

Показник	Природно-географічні зони		
	Полісся	Лісостеп	Степ
1.Рентна оцінка запасу деревини	1,550	1,066	0,533
Екосистемні послуги: 1.Запобігання збиткам від ерозії та дефляції ґрунтів	≥ 0,005	≥ 0,032	≥ 0,048
2.Водорегулюючі та водоохоронні	0,074-0,241	0,029-0,105	0,005-0,019
2.1.Приріст ґрунтового стіку	0,043-0,132	0,016-0,060	0,003-0,011
2.2.Очищення стіку	0,031-0,109	0,013-0,045	0,002-0,008
3.Очищення атмосфери	≤ 0,156		

(санітарно-гігієнічні)	
4.Рекреаційні послуги	0,020-0,08

Джерело: власні розрахунки автора на основі (Mishenin,2009) з урахуванням (Гостинцев,2011; Довідник,1988)

Взагалі треба відмітити, що еколого-економічна ефективність полезахисних смуг може змінюватися залежно від багатьох факторів: типа полоси та її ширини; складу пород і схем їх зменшення; площі відчуження території під дороги; врожайності сільськогосподарських культур; від величини затрачених трудових та енергетичних ресурсів; величини інфляції і банківського відсотка; та ін. (Царев,2008).

При еколого-економічній оцінці ефективності створення полезахисних смуг лінійного типу з позиції економічних інтересів суб'єктів агрогосподарювання важливо дотримуватися гіпотези мінімального ефекту, щоб встановити більш реальні величини витрат та втрат, які утворюються у процесі створення лісових полос. Таким чином, для отримання мінімально об'єктивних результатів оцінки ефективності створення полезахисних лісових смуг варто у відповідних розрахунках використовувати величини витрат та втрат, мінімальні оцінки величини приросту врожаю сільськогосподарських культур та дальності впливу лісових полос та ін.

Варто констатувати, що комплексна еколого-економічна оцінка ефективності створення полезахисних лісових смуг або покращання агролісоекологічного стану має певний мірі ймовірний характер з різних причин (зокрема, через застосування агролісогосподарських нормативних показників, які є усередненими величинами, відносних коефіцієнтів економічної/вартісної оцінки екосистемних послуг або невизначеність фактору часу). З цих позицій очікувана величина еколого-економічного ефекту від створення полезахисних лісових смуг, яка передбачає економічну/вартісну

оцінку екосистемних послуг лісових насаджень у загальному вигляді може визначатися, наприклад, таким чином:

$$E_{\text{очік}} = \lambda \times E^{\text{max}} + (1 - \lambda) \times E^{\text{min}}, \quad (2.2)$$

де E^{max} , E^{min} - відповідно найбільше та найменше значення очікуваних еколого-економічних ефектів або економічної/вартісної оцінки екосистемних послуг захисних лісових смуг;

λ - спеціальний норматив для урахування невизначеності еколого-економічного ефекту (оцінки екосистемних послуг), який відображає певну систему потреб відповідного господарського суб'єкта в умовах невизначеності, рекомендується приймати на рівні 0,3.

Стосовно представленого методичного підходу (формула 3), зробимо певні пояснення. Так, застосування відносних коефіцієнтів екосистемної цінності позахисних лісових смуг в певній мірі, дозволяє використовувати існуючі результати наукових досліджень щодо економічної оцінки екологічних функцій захисних лісових насаджень без конкретної прив'язки до часу їх проведення за різний період часу.

Багаточисельні дані щодо економічної оцінки комплексного багатоцільового сировинного та екологічного (екосистемного) використання лісових ресурсів обумовлюють певний інтервал варіювання відносних коефіцієнтів екосистемної цінності лісових насаджень у вартісному вимірі у співставленні їх сировинних значень.

Це обумовлено різноманітністю лісівничих та лісгосподарських параметрів досліджувальних лісових біогеоценозів в системі територіально-просторового розвитку, а також теоретико-методичних показників до економічної/вартісної оцінки лісових ресурсів. Але такий відносно-коефіцієнтний методичний підхід до економічної/вартісної оцінки

екосистемних послуг позахисних лісових смуг має, на наш погляд, право на існування та практичне застосування, зокрема, в системі проектного управління територіальними, агролісомеліоративними комплексами, яке передбачає застосування агролісоландшафтного планування. У підтвердження доцільності даного методичного підходу зазначимо, що при оцінці просторової організації природного багатства України виділяється характеристика екосистемного ресурсу (Хвесик, 2016).

Далі, необхідно відмітити, що структурна обмеженість та інформаційна неспроможність ринкового механізму агрогосподарювання у питаннях кількісної та вартісної оцінки екосистемних послуг агролісомеліоративних насаджень потребують нових підходів аналізу та управління. У системі еколого-економічного регулювання просторовим розвитком агролісомеліоративного виробництва важливим є застосування підходу «загальної економічної цінності», оскільки вона може охоплювати усю багатогранність вартості/цінності/ екосистемних послуг захисних лісових насаджень. Таким чином, комплексна та системна оцінка агролісомеліоративного капіталу на основі концепції загальної економічної вартості, відповідно, до якої оцінюються різні вигоди як з використанням, так і не використанням ресурсів та послуг агролісових екосистем, узагальнено здійснюється таким чином:

$$\begin{aligned} \text{Загальна економічна вартість} = & \text{Вартості використання (прямого +} \\ & \text{непрямого + можливого)} + \text{Вартості невикористання (цінність існування +} \\ & \text{цінність спадщини),} \end{aligned} \quad (2.3)$$

Вартості прямого використання обумовлені *прямим фактичним використанням екосистемних послуг (direct use value)*. Вимірюється через агролісомеліоративний дохід або прибуток від прирісту врожаю сільськогосподарських культур, зменшення витрат на запобігання втрат родючості ґрунтів від дефляції, втрат від загибелі озимих посівів.

Крім того, необхідно урахувати сировинне використання агролісомеліоративних (полезакисних) насаджень на лісогосподарських принципах невиснаженості та неперервності проміжного та побічного лісокористування, які мають територіально-просторовий контент і тим самим сприяють більш повній реалізації екосистемних послуг лісових біогеоценозів: заготівка сировини деревини для паливно-енергетичних потреб, використання харчових та кормових ресурсів; застосування міжрядного сільськогосподарського виробництва в лісових культурах, тобто сумісне вирощування лісових насаджень з сільськогосподарськими культурами (Логгинов, 1986).

Вартості непрямого використання (indirect use value) - до непрямих видів використання полезакисних лісових насаджень відносять такі екосистемні послуги як регулювання ґрунтового стоку, завдяки чому покращується водний режим річок і здійснюється очистка води, а також санітарно-гігієнічні (зокрема, стосовно зменшення забруднення атмосфери автотранспортом).

Вартості можливого використання (відкладеної альтернативи - опційна вартість) (option value) – обумовлена можливістю вилучення прямої або непрямой вигоди від майбутнього використання екосистемних послуг і рекреаційних лісових ресурсів. Вимірюється, зокрема, через готовність платити за збереження захисних лісових насаджень з метою їх використання в майбутньому. До опційної цінності також відносяться і біорізноманіття, яке зберігається зараз і цінується за його потенціал забезпечити певні знаннямні відтворювальні процеси у майбутньому.

Вартості (цінності) невикористання:

Цінність існування /existence value/ - обумовлена фактом задоволення існування чистого, різноманітного та продуктивного навколишнього природного середовища на основі збалансованого територіально-просторового розвитку агролісомеліорації.

Цінність спадщини /request value/ - обумовлена фактом задоволення від усвідомлення того, що нащадки матимуть такі ж можливості в отриманні екосистемних послуг. Визначається через готовність платити за сприятливе агроприродне середовище для майбутніх поколінь.

Взагалі варто сказати, що існуючий механізм сільськогосподарського використання земельно-ресурсного потенціалу, недосконалий і неспроможний забезпечити перехід до екологічнобезпечних систем землекористування (Добряк,2013,с.90). Безумовно це стосується і механізму сталого просторового агролісомеліоративного розвитку для забезпечення екологічно збалансованого сільськогосподарського землекористування. Комплексний механізм регулювання сталого просторового розвитку агролісомеліорації має бути адаптивним та гнучким для адекватного реагування на соціо-еколого-економічні проблеми функціонування агролісомеліоративних систем на різних ієрархічних рівнях просторової організації агрогосподарювання та використання земельно-ресурсно потенціалу. Організаційно-економічні засади формування механізмів сталого просторового агролісомеліоративного розвитку має бути цілісною та збалансованою системою організаційно-економічних форм і методів управління, які реалізуються у формі під механізмів, інструментів та технологій, за допомогою яких здійснюється організація та регулювання процесів створення екологічно агролісоекологічних систем, агролісових ландшафтів.

Існуючі концептуально-методологічні підходи до створення мотивують факторів, механізмів та важелів еколого-економічного регулювання раціонального природогосподарювання (Купінець, 2016; Степчин,2006; Ступень,2017; Шафеев, 2005; Шкуратов, 2016).

Умовно розрізняють такі основні типи інструментального забезпечення (Ступень,2017,с.106):

1.Сфокусовані на дотримання правил, вимог, нормативів раціонального природо господарювання і реалізацію необхідної системи природоохоронних

заходів (це, зокрема, нормативне регулювання, штрафні санкції, платежі за екодеструктивний стан природних об'єктів та нецільове їх використання).

2. Спонукаючі до реалізації природоохоронної діяльності (це, зокрема, екологічна податкова система та система платежів за використання природних ресурсів, фінансові мотивації).

3. Заохочувальні, які спрямовані на підтримку суб'єктів господарювання у справі реалізації природоохоронних (екологічних) заходів (субсидування, пільгового кредитування та оподаткування, фінансування зі спеціальних фондів).

У цьому контексті особливо слід виділити *компенсаційно-стимулюючий механізм лісомеліоративного облаштування сільськогосподарських угідь*, який включає інструменти економічного стимулювання в якості вагомих важелів до заохочення аграрних землекористувачів до екологічно збалансованого використання та охорони земель сільськогосподарського призначення на основі створення захисних лісових насаджень. Ці інструменти відносяться до заходів економічного впливу, спрямованих на зміну фінансово-майнового стану суб'єктів аграрного землекористування з метою вирівнювання дисбалансу між екологічно збалансованим, екологічно безпечним агрогосподарюванням в межах певного агроландшафту.

Компенсаційно-стимулюючий механізм аграрного природокористування з акцентом на проблематику агролісомеліоративного виробництва (Степчин, 2006) може включати такі складові:

1. Часткове відшкодування недоодержаного доходу, зокрема, у формі рентних виплат у разі консервації земель в залежності від цільового їх призначення та ступеня деградації, а також землевідведення під створення полезахисних смуг.

2. Виплати за приріст родючості ґрунтів та зменшення їх забруднення внаслідок агролісомеліоративного облаштування сільськогосподарських угідь.

3. Дотації за виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції за умов організації земельних угідь на агролісомеліоративній основі.

4. Певна компенсація (відшкодування) витрат на проведення робіт по перепрофілюванню цільового призначення земельних угідь в межах розширення агролісомеліоративного комплексу.

5. Компенсація (відшкодування) капітальних та поточних витрат на реалізацію інвестиційних агролісомеліоративних проектів.

Представлені складові мають витратно-компенсаційний характер і можуть здійснюватися у формі рентних платежів, а також передбачати здійснення трансфертних платежів екологічно відповідальними підприємцями. Безумовно, система фінансово-економічних стимулів повинна передбачати різноманітні податкові та кредитні пільги. Далі важливо зробити акцент на існуючі системи екологічних податків та платежів за природокористування у контексті перспектив просторового розвитку агролісомеліорації.

У концептуальному плані, з точки зору запобігання забрудненню природного середовища і створення еколого-економічних передумов для переходу на природоохоронні форми землеробства необхідно максимально використовувати вже існуючу в Україні систему екологічних податків і платежів за природокористування. Ця система передбачає платежі за користування земельними ресурсами, за забруднення навколишнього природного середовища, за порушення правил і норм природоохоронного законодавства і платежі за відшкодування шкоди, заподіяної екологічними правопорушеннями. І тут важливо відзначити, що, по відношенню до аграрного природо господарювання, прийнята система екологічних податків практично не працює. Це обумовлено рядом причин: *по-перше*, прийнято вважати, що частка аграрного сектора в забрудненні навколишнього середовища мінімальна; *по-друге*, в агролісогосподарських районах відсутні екологічні служби, які контролюють якість агроприродного середовища, що, до речі, і пояснює невірні уявлення про масштаби впливу аграрної сфери на природні об'єкти; *по-третє*,

економічна криза в аграрній сфері має більш важкі наслідки, ніж в промисловості з точки зору негативних соціально-економічних наслідків для домашніх господарств і сільськогосподарських підприємств. Проте, це не є підставою для неприйняття заходів щодо запобігання забруднення і деградації агроприродного середовища. Очевидно, що система екологічних податків і платежів повинна функціонувати з урахуванням реального економічного стану сільськогосподарських підприємств (Овсянников, 2000, с.193).

Формування організаційно-економічного механізму забезпечення сталого просторового розвитку агролісомеліорації у контексті методології капіталізації природних ресурсів та оцінки екосистемних послуг лісових насаджень потребує визначення системи стратегічних результативно-цільових орієнтирів виробничо-економічного, екологічного та соціального спрямування. Основні результативно-цільові орієнтири екологічного регулювання сталого просторового розвитку агролісомеліорації нами представлено наступним чином:

1. Виробничо-економічного спрямування:

1.1. Зростання обсягів агролісомеліоративних заходів і збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, покращення її загальної та екологічної якості внаслідок меліоративного впливу полезахисних лісових смуг на екологічний стан сільськогосподарських угідь.

1.2. Підвищення рівня еколого орієнтованої інтеграції сільського, водного, рибного та лісового господарств у справі організації сталого землекористування агролісомеліоративного облаштування аграрних ландшафтів та сільськогосподарських угідь.

1.3. Активізація екологоорієнтованої маркетингової діяльності, можливість впливу на формування договірних цін на створення агролісомеліоративних угідь.

1.4. Зниження економіко-екологічного ризику агрогосподарювання за рахунок покращення екологічної стійкості агроландшафтів та сільськогосподарських угідь.

1.5. Запобігання економічного збитку від екодеструктивного стану земель сільськогосподарського призначення.

1.6. Отримання рентного ефекту екологічного спрямування, зокрема, внаслідок підвищення грошової оцінки сільськогосподарських земель, збільшення агролісомеліоративного потенціалу.

1.7. Підвищення інвестиційної привабливості, «зеленого» іміджу окремих регіонів, територіальних громад та бізнес-підприємницьких структур.

1.8. Збільшення податкових надходжень від суб'єктів агрогосподарювання на державному та регіональному рівнях.

1.9. Поступове впровадження елементів екологічного менеджменту в системі сталого землегосподарювання.

1.10. Розвиток геоінформаційних систем та ІТ-технологій, систем еколого-економічного моніторингу використання земель на еколого-агроландшафтній основі в якості передумови забезпечення сталого землекористування.

1.11. Покращення корпоративної екологічної культури агрогосподарювання.

2. Екологічні:

2.1. Підвищення загальної та полезахисної лісистості на різних ієрархічних рівнях протсрвоого розвитку, і, як наслідок - покращення екологічної якості агроприродного середовища, агроекологічного потенціалу сільськогосподарських земель.

2.2. Збереження та покращення фізико-хімічних, репродуктивних властивостей ґрунтів, а також родючості сільськогосподарських земель.

2.3. Зменшення рівня техногенного навантаження на земельні угіддя, екологічних збитків, які завдаються аграрним біогеценозом, а також

покращення екологічної збалансованості земельних угідь різного цільового призначення.

2.4. Зниження екологічного ризику продуктивності сільськогосподарських угідь.

2.5. Збереження та покращення біорізноманіття та генетичного потенціалу в межах агролісових ландшафтів.

3. Соціальні:

3.1. Створення додаткових робочих місць, зокрема, за рахунок реалізації агролісомеліоративних проектів агроландшафтного землеупорядження сільськогосподарських територій.

3.2. Покращення якості життя, підвищення рівня екологічної безпеки та комфортності життєдіяльності.

3.3. Розвиток соціальної інфраструктури.

3.4. Розвиток механізмів соціально-екологічної відповідальності суб'єктів агрогосподарювання та неформальних методів спілкування стейкхолдерів щодо покращення агролісомеліоративного облаштування аграрних ландшафтів та сільськогосподарських угідь.

3.5. Покращення суспільної свідомості, культури, духовності сільських громад.

Представлені стратегічні цільові орієнтири еколого-економічного регулювання просторового розвитку та їх практична реалізація потребують ефективної інтеграції, кооперування агро- та лісогосподарювання у просторово-часовому вимірі за такими основними напрямками:

- сумісне вирощування захисних лісових насаджень з необхідним комплексом проведення лісогосподарських заходів;
- сумісне комплексне багатоцільове використання захисних лісових смуг;
- кооперація праці при обробці сільськогосподарських угідь в складі земель лісового фонду на основі використання екологобезпечних аграрних технологій, а також при догляді за полезахисними насадженнями;

- просторове узгодження використання біотехнічних напрямків інтенсифікації відтворювальних процесів, лісових та аграрних екосистем;

- формування цільових комплексних програм раціонального використання земельних, водних ресурсів на агролісомеліоративній основі, а також підвищення еколого-економічної ефективності лісогосподарського та сільськогосподарського виробництва на різних просторових рівнях. Цьому значною мірою має сприяти проведення комплексного земле- та лісовпорядкування, узгодження проектів організації і ведення лісогосподарського і агролісомеліоративного виробництва;

- створення та ведення різних комплексних інформаційно-аналітичних систем моніторингу територіальних агролісомеліоративних систем.

Таким чином, екологічно орієнтовані інтеграційні процеси лісо- та агрогосподарювання в напрямку лісомеліоративного облаштування агроландшафтів та сільськогосподарських угідь можуть включати різні аспекти: організаційно-технологічні, еколого-економічні, фінансові, науково-технічні, соціальні, інформаційні.

Висновки. Необхідною методологічною передумовою удосконалення організаційно-економічних засад забезпечення сталого просторового розвитку агролісомеліорації є визначення потенціалу територіального агролісомеліоративного комплексу (агролісомеліоративного потенціалу) для потреб, перш за все, ландшафтного планування агролісомеліорації.

Система та механізми еколого-економічного регулювання сталого просторового розвитку агролісомеліорації у напрямку формування мотивують факторів створення полезахисних лісових смуг лінійного типу суб'єктами агрогосподарювання (фермерськими господарствами, агрохолдінгами) потребує ведення агролісомеліоративного моніторингу та створення агролісомеліоративного кадастру.

Еколого-економічна оцінка ефективності створення полезахисних лісових смуг у форматі екосистемних послуг (виробничого та регіонального

спрямування) в залежності від просторового рівня (локального, регіонального, національного) здійснюється методами прямого розрахунку, нормативним та відносним (індексним). На регіональному рівні, для потреб територіальних громад доцільним уявляється застосування методології «загальної економічної вартості» для оцінки територіального агролісомеліоративного потенціалу з подальшим формуванням та визначенням агролісомеліоративного природного капіталу.

Економічне регулювання розвитку агролісомеліорації на різних просторових рівнях потребує диверсифікації фінансового забезпечення, створення дієвих компенсаційних механізмів, а також удосконалення системи екологічних податків та платежів за агроприродокористування.

Стратегічні цільові орієнтири еколого-економічного регулювання просторового розвитку агролісомеліорації варто умовно поділяти на виробничо-економічні, екологічні та соціальні, що буде відповідати принципам сталого розвитку.

Еколого-економічне регулювання просторової організації територіального агролісомеліоративного комплексу в кінцевому рахунку, повинна визначатися з позиції саме агролісомеліоративного капіталу, тому подальші дослідження повинні бути націлені на формування організаційно-інституціональних та економічних умов капіталізації та сек'юратизації агролісомеліоративних ресурсів.

2.3 Розвиток зернового господарства Сумської області за існуючої системи державного регулювання та фінансової підтримки галузі

2.3.1 Тенденції розвитку зернового господарства Сумської області

Аграрний сектор Сумської області має значний потенціал для розвитку та є однією з провідних галузей економіки регіону. Сільське господарство Сумщини спеціалізується в рослинництві на вирощуванні зернових і технічних

культур, у тваринництві – на виробництві молока та м'яса великої рогатої худоби і свиней.

Агропромисловий комплекс регіону формують підприємства та організації інфраструктури аграрного ринку. За даними Департаменту агропромислового розвитку Сумської області, станом на початок 2020 року в області працює 392 сільськогосподарських підприємства різних форм власності, понад 120 великих, середніх та малих підприємств харчової та переробної галузі. До того ж зареєстровано 48 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, 1007 фермерських господарств та обліковується понад 130 тис. особистих селянських господарств; функціонує 35 комбінатів хлібопродуктів (хлібоприймальних підприємств, елеваторів) загальною потужністю 2,1 млн. т.

За даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру; на 1 січня 2020 р. загальна площа сільськогосподарських угідь Сумської області становить 1,7 млн. гектарів, з них 1,2 млн. га – рілля. Частка сільськогосподарських угідь становить 71,1% від загальної площі області і свідчить про високий рівень сільськогосподарського освоєння та надмірну розораність її території. З них власне рілля становить 72,8% (1234,36 тис. га), сіножаті 16,1% (272,8 тис. га), пасовища 9,7% (164,8 тис. га) і багаторічні насадження 1,3% (22,8 тис. га). У природному стані (ліси, води, болота) знаходиться 19,3%.

Потрібно зазначити, що 94,8% сільськогосподарських угідь, які знаходяться у користуванні сільськогосподарських підприємств, взяті в оренду. Середня орендна плата за користування землею сільськогосподарського призначення по Сумській області в 2018 році становила: за паї – 1920,5 грн./га, за земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності, передані в оренду на земельних торгах – 2316,6 грн./га. По Україні в цілому плата становить 1613,4 грн./га та 3431,5 грн./га відповідно.

У результаті незадовільного економічного становища сільськогосподарських товаровиробників в області виникли перелоги, а у

зв'язку з відсутністю науково обґрунтованих сівозмін та необхідної кількості органічних та мінеральних добрив, вирощування сільськогосподарських культур проводиться без дотримання ґрунтозахисної технології, що призводить до виснаження земель, зменшення родючості ґрунтів та їх деградації. Надмірна розораність території є одним з головних чинників, які дестабілізують екологічну ситуацію в області. Необґрунтоване розширення площі ріллі за рахунок схилкових та малопродуктивних земель призвело до порушення екологічно збалансованого співвідношення у структурі земельних угідь ріллі та природних кормових угідь, лісів та водойм, що негативно позначилося на стійкості агроландшафтів і зумовило значну техногенну ураженість природних комплексів. Землі лісогосподарського призначення в області займають 460,9 тис. га, що становить 19,3% від загальної площі області, а за обґрунтованими нормативами повинні займати 21%.

Останнім часом спостерігається незначна тенденція щодо зменшення земель сільськогосподарського призначення та збільшення земель лісового фонду. Це відбувається за рахунок посадки лісових культур, самозалісення, вилучення земель для несільськогосподарських потреб. Внаслідок цього площа сільськогосподарських угідь зменшилась.

Значні площі малопродуктивних орних земель, які необхідно вилучити зі складу ріллі, залишаються в активному обробітку (Конотопський, Кролевецький, Краснопільський, Охтирський, Роменський, Середино-Будський, Сумський, Тростянецький, Ямпільський райони). На частину цих земель розроблені проекти їх консервації шляхом залуження та залісення. Однак освоєння цих проектів здійснюється низькими темпами. Всього у Сумській області нараховується 219,6 тис. га деградованих і малопродуктивних земель. Це становить 17,9 % до загальної площі орних земель області. Найбільше таких земель у Сумському, Тростянецькому і Краснопільському районах. Найменше деградованих і малопродуктивних земель – у Буринському

і Конотопському районах. Нерекультивованими на кінець 2017 р. залишаються 2,74 тис. га порушених та 0,91 тис. га відпрацьованих земель.

Аналіз структури посівних площ, яка склалася в області, дає підставу стверджувати, що вона не відповідає вимогам науково обґрунтованої системи землеробства, не забезпечує збереження та підвищення родючості ґрунтів.

Так, за підсумками господарювання в 2014-2018 роках загальна площа посіву сільськогосподарських культур в Сумській області збільшилась на 72,4 тис. га: з 1090,1 тис. га в 2014 році до 1162,5 тис. га в 2018 році (рис. 2.4).

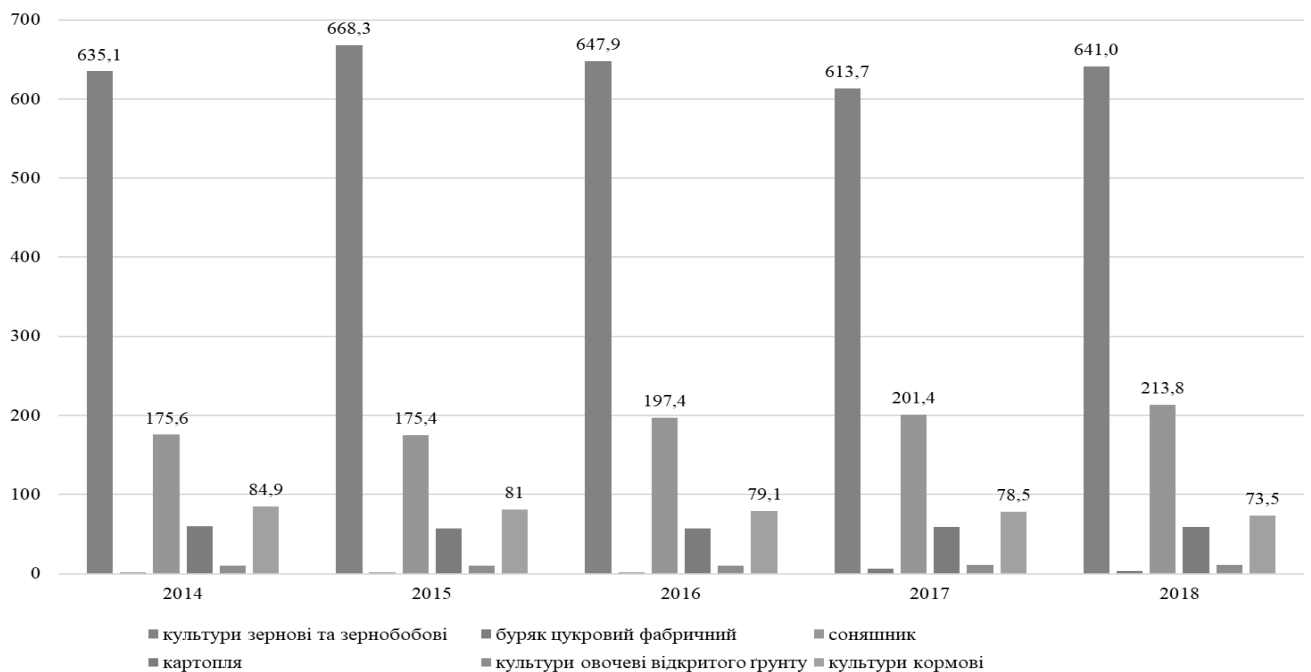

Рисунок 2.4 -Посівні площі сільськогосподарських культур всіх категорій господарств Сумської області за 2014-2018 р.р.

Джерело: Головне управління статистики Сумської області

При цьому, таке зростання обумовлене збільшенням посівів технічних культур на 78,5 тис. га (з яких 38,2 тис. га припадає на збільшення посівів соняшнику) та зернових та зернобобових культур всього на 5,9 тис. га.

Структура посівних площ сільськогосподарських культур в Сумській області в цілому є типовою для України (таблиця Б.2а): в середньому за 5 років

зернові та зернобобові – 57,0%, технічні культури – 29,6%, овоче-баштанні та картопля – 6,3%, кормові культури – 7,1%.

Так, в 2018 році розмір посівних площ сільськогосподарських культур в Україні склав тис. 27 млн. 585 тис. га, з яких 14,274 млн. га – посіви зернових та зернобобових культур (рис. 2.5). Слід зазначити, що за весь період дослідження в структурі посівних площ сільськогосподарських культур найбільша площа відведена зерновим культурам.

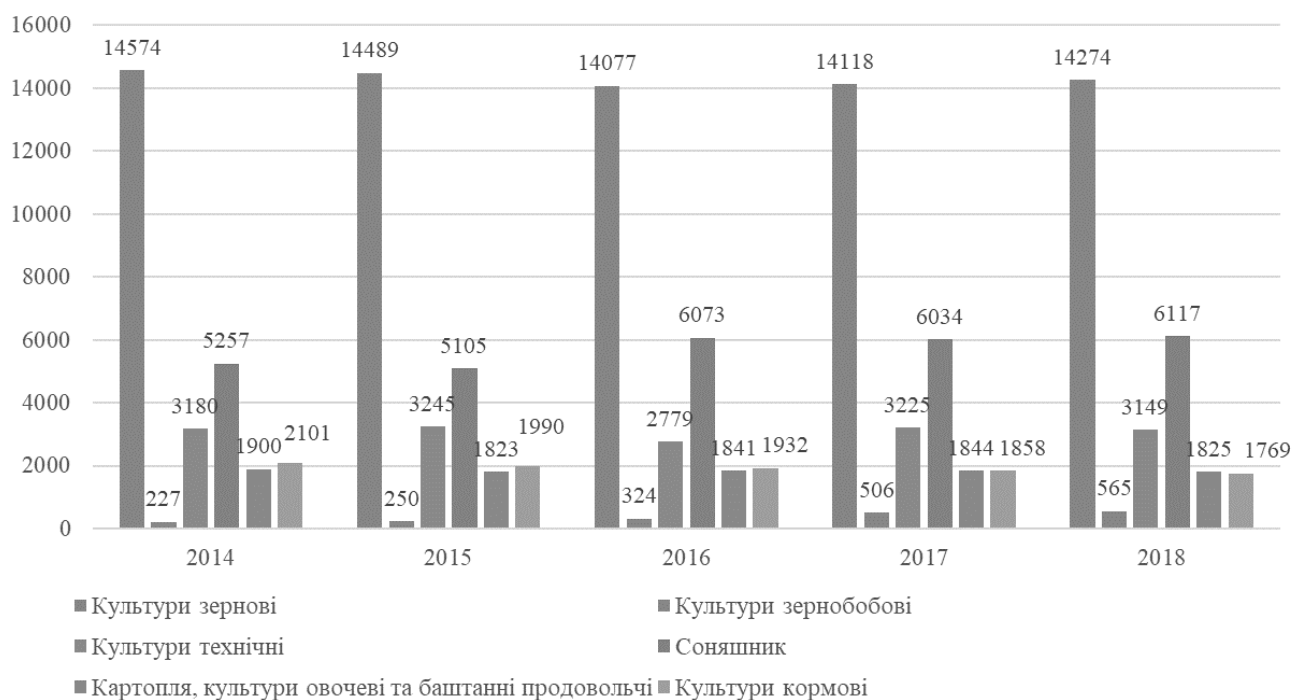

Рисунок 2.5 - Динаміка посівних площ сільськогосподарських культур в господарствах України за 2014-2018 рр., тис. га

Джерело: Державна служба статистики України

Так, посіви зернових та зернобобових культур становили 55,14% проти 53,57%; технічні: 32,41% проти 33,45%; овоче-баштанні та картопля: 6,12% проти 6,59%; кормові: 6,32% проти 6,39% по Сумській області та по Україні відповідно (табл. 2.2).

Таблиця 2.2 - Структура посівних площ сільськогосподарських культур в господарствах України за 2014-2018 рр., %

Культури	2014р	2015 р	2016р	2017 р	2018 р	2018 р.- 2014 р., +,- пп	2018 р.- 2017 р., +,- пп
Культури зернові	53,50	53,86	52,09	51,18	51,53	-1,97	0,35
Культури зернобобові	0,83	0,93	1,20	1,83	2,04	1,05	0,21
Культури технічні	11,67	12,06	10,28	11,69	11,37	1,42	-0,32
Соняшник	19,30	18,98	22,47	21,87	22,08	4,25	0,21
Картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	6,98	6,78	6,81	6,68	6,59	-0,33	-0,10
Культури кормові	7,71	7,40	7,15	6,74	6,39	-1,69	-0,35

Джерело: Державна служба статистики України

Не зважаючи на те, що в 2017 році відбулося зменшення частки посівів зернових та зернобобових культур (з 53,29% в 2016 році до 53,01%), в 2018 році цей показник становив 53,57%.

Крім того, відбувається збільшення посівних площ під соняшник (21,87% в 2017 році проти 22,08% в 2018 році), насіння якого також формує загальний стан ринку зерна. Склад посівних площ в Україні можна визначити, як зерново-соняшниковий із збільшенням в останні два роки площ під технічні культури.

Позитивним, на наш погляд, є достатньо високий рівень площ збирання сільськогосподарських культур як в Сумській області, так і в Україні в цілому. Так, частка площ, з яких здійснено збирання сільськогосподарських культур останні два роки становить 99,6%. Незібраними залишаються, як правило, площі під посівами кукурудзи, витрати на збирання на яку, в певні роки не перекриваються закупівельними цінами.

Таким чином, стан використання земельних ресурсів Сумської області характеризується як напружений, подекуди кризовий, з тенденцією до погіршення зі значними диспропорціями, зокрема: надзвичайно високим, економічно та екологічно необґрунтованим рівнем господарського (передусім сільськогосподарського) освоєння території; значною землеємністю основних галузей економіки області; стихійним формуванням нових землекористувань ринкового типу шляхом оренди земельних часток (паїв), які характеризуються

нестабільністю, дрібноконтурністю, черезсмужжям; інтенсивним розвитком деградаційних процесів та наявністю значних площ деградованих земель; недостатньою часткою земель природоохоронного, рекреаційного, оздоровчого, історико-культурного призначення; незадовільним нормативно-правовим та нормативно-технічним забезпеченням, що регулюють використання та охорону земель.

У Сумській області, починаючи з 1990 року до 2018 року, спостерігається тенденція до значних коливань виробництва валової продукції сільського господарства всіх категорій господарств (рис. 2.6).

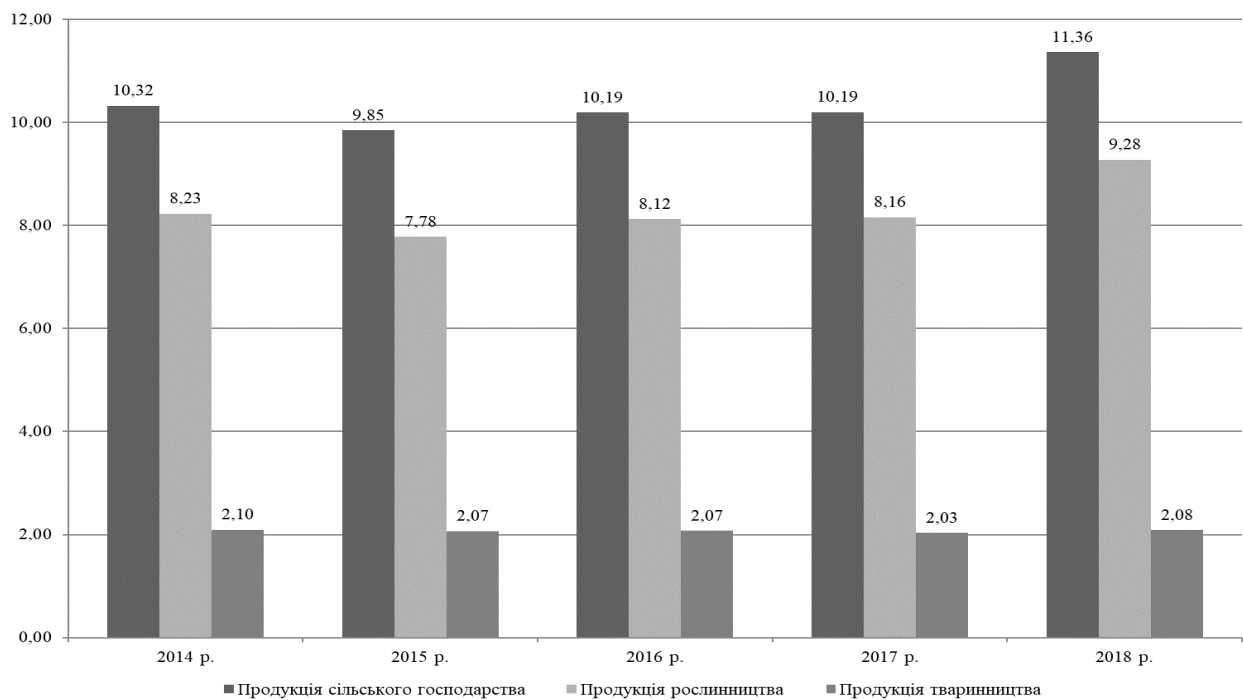

Рисунок 2.6 - Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства всіх категорій господарств Сумської області за 2014-2018 р.р. (у постійних цінах 2010 року), млрд. грн.

Джерело: Державна служба статистики України

До 2010 року спостерігалось значне зменшення виробництва сільськогосподарської продукції. За останні п'ять років (2014-2018 рр.) спостерігаємо поступове зростання обсягів виробництва. в 2018 році було отримано найбільший обсяг виробництва продукції.

Загальний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції Сумської області в 2018 році становив 11 млрд. 362,2 млн. грн., що в загальній структурі виробництва по Україні становить 4,2% та займає 11 місце серед 24 регіонів України. Продукція рослинництва становить 9 млрд. 278,3 млн. грн. (4,7%, 11 місце), продукція тваринництва – 2 млрд. 83,9 млн. грн. (2,9%, 17 місце). Так, в 2018 році продукція рослинництва в цілому по господарствам всіх категорій займала 73,7% проти 64,3% за 2010 рік; продукція тваринництва – 26,3% проти 35,7%. Аналогічна ситуація спостерігається, як по сільськогосподарським підприємствам, так і по господарствам населення. Випереджаючими темпами відбувається збільшення частки продукції рослинництва в господарствах населення.

Позитивним, на наш погляд, є факт випереджаючого темпу зростання обсягу продукції сільського господарства по Сумській області у порівнянні з Україною. Так, в 2018 році у порівнянні з 2017 роком темп зростання по області становив 11,5% проти українського показника 8,1%. Аналогічну тенденцію спостерігаємо також по обсягу виробництва продукції рослинництва, темп приросту якого по області за 2018 рік порівняно з 2017 роком становив 13,7%, проти 10,7% по Україні; продукції тваринництва: 2,6% проти 1,5%.

Аналізуючи обсяги, динаміку та структуру виробництва продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами Сумської області (у постійних цінах 2010 року) (рис. 2.7), можна визначити наступні тенденції:

- на продукцію сільського господарства, вироблену сільськогосподарськими підприємствами Сумської області за період 2014-2018 роки, в середньому припадало 67,5% (в 2014 році – 65,6%, в 2018 році – 70,4%). Середній показник частки продукції рослинництва та тваринництва, виробленої сільськогосподарськими підприємствами становив 74,9% та 37,5% відповідно;

- найбільшим виробництво валової сільськогосподарської продукції сільськогосподарськими підприємствами було у 2018 році. Його розмір

становить 7,99 млрд. грн., проте даний показник менший, ніж найбільший в 1990 році, який сягав 8,60 млрд. грн.;

- до 2005 року спостерігалось зменшення виробництва валової продукції сільського господарства, як в рослинництві, так і в тваринництві. Починаючи з 2006 року відбулося поступове збільшення виробництва валової продукції сільського господарства.

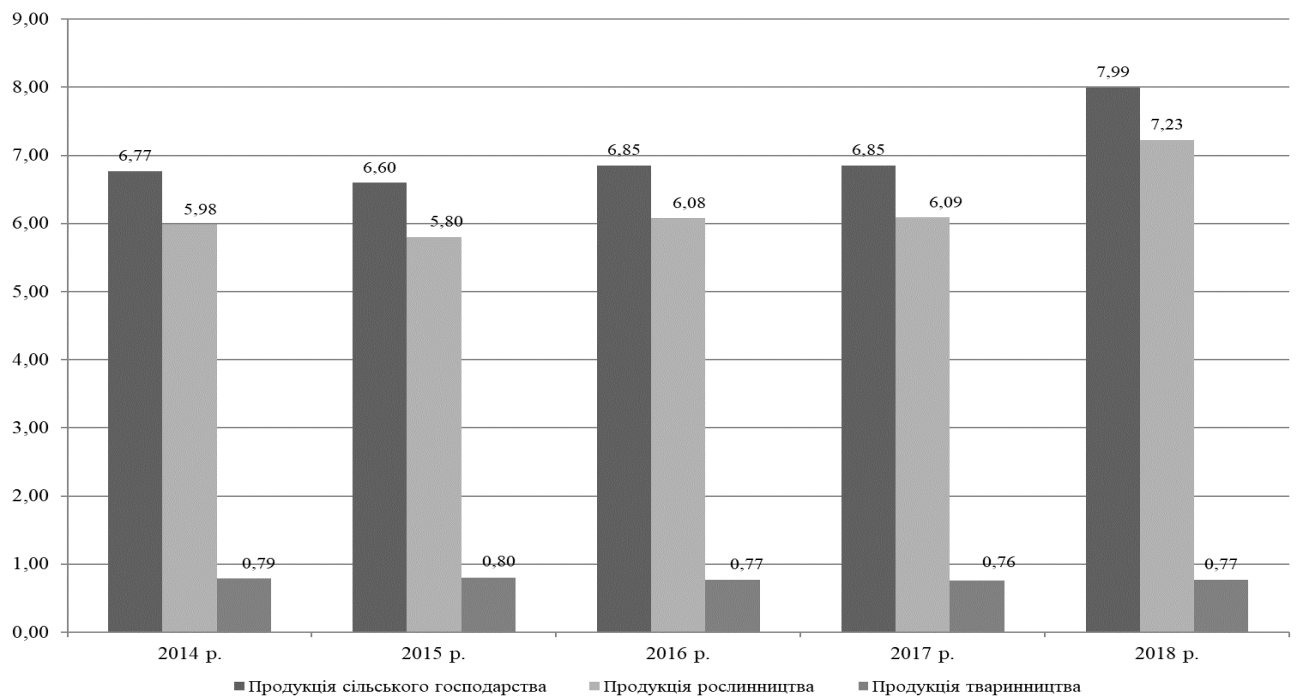

Рисунок 2.7 - Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства с/г підприємствами Сумської області за 2014-2018 р.р. (у постійних цінах 2010 року), млрд. грн.

Джерело: Державна служба статистики України

За період, який обрано для дослідження з 2014 р. по 2018 р., найбільший показник виробництва був отриманий у 2018 році. Як вже зазначено вище, валова продукція в постійних цінах 2010 року за цей рік становила 7,99 млрд. грн., в тому числі рослинництва 7,23 млрд. грн. (90,40%), тваринництва – 0,77 млрд. грн. (10,62%);

- валова продукція, вироблена сільськогосподарськими підприємствами Сумської області в 2018 році становить 70,40% від виробленої продукції в усіх категоріях господарств. При цьому, продукція рослинництва – 77,88%, продукція тваринництва – 36,84% (рис. 2.8).

В середньому за 5 років питома вага продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах становила 88,2%)

Продукція тваринництва займає в середньому 12,5%, при середньому значенні продукції рослинництва, вирощеної всіма господарствами на рівні 25,0%. Найбільшу питому вагу в структурі продукції тваринництва займають молоко (6,2%) та вирощування ВРХ (1,8%).

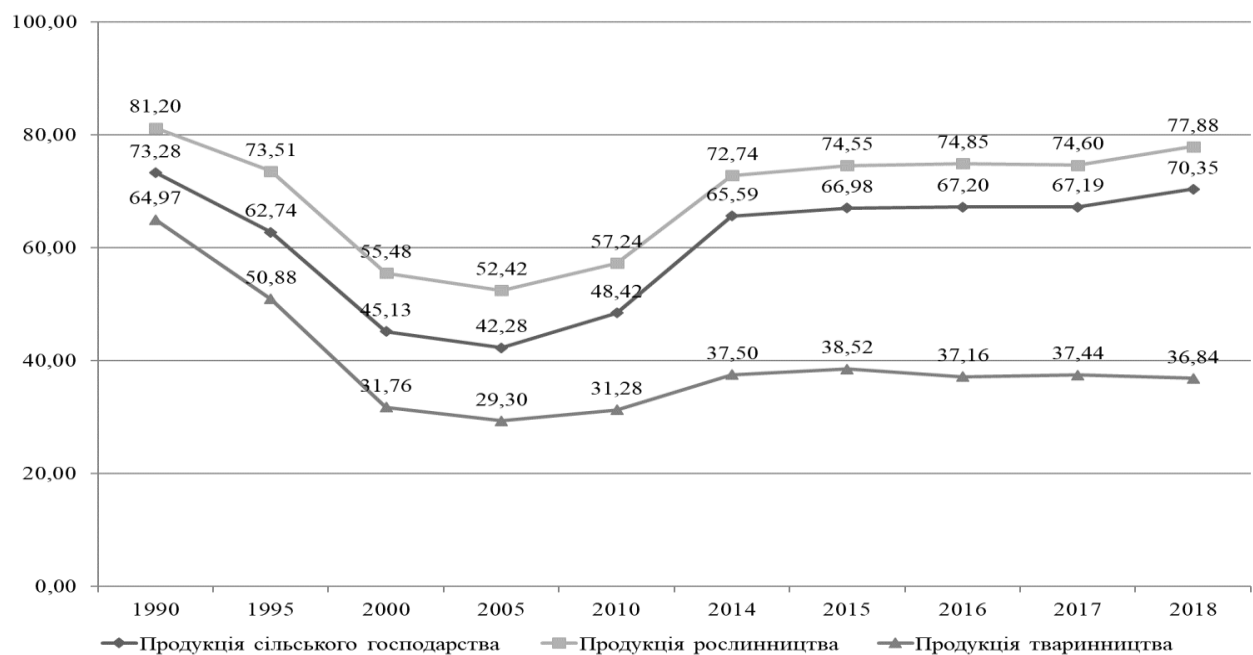

Рисунок 2.8 - Частка продукції сільськогосподарського підприємства, виробленої с/г підприємствами Сумської області, %

Джерело: Державна служба статистики України

Основними видами продукції рослинництва є зернові і зернобобові (56,2%), соняшник (18,9%) та соя (8,7%). З цього можна зробити висновок, що підприємства області мають зерновий напрямок спеціалізації з розвиненим виробництвом соняшнику і сої.

У всіх категоріях господарств області в 2019 році вироблено валової продукції сільського господарства (у постійних цінах 2010 року) на суму 11,4 млрд гривень, що на рівні 2018 року, в тому числі галузі рослинництва – 9,3 млрд. грн. (100,9%), тваринництва – 2,1 млрд. грн. (96,9%).

У галузі рослинництва за підсумками 2019 року на Сумщині зібрано понад 4,4 млн. т зернових та зернобобових культур, що повністю забезпечило потребу регіону в зерні та надало можливість сформувати обсяги його для експорту. Місцевими аграріями встановлено рекорд з виробництва олійного насіння. Вперше в області загальне виробництво соняшнику, сої та ріпаку перевищило 1 млн тонн та має потенціал для подальшого зростання. Разом з тим, за урожайністю зернових і зернобобових культур (65,2 ц/га) та соняшнику (32,8 ц/га) в 2019 році Сумщина займала 4 місце серед регіонів України, за валовим виробництвом зерна – 5 місце, в тому числі гречки – 4 місце.

У галузі тваринництва в усіх категоріях господарств області в 2019 році вироблено 68,7 тис. тонн м'яса, що на 2,1 тис. тонн, або на 3,2% більше до

2018 року, молока – 396,2 тис. тонн (менше на 3,5%, або на 14,3 тис. тонн), яєць – 410,9 млн. шт. (105,1% до 2018 року). За підсумками роботи 2019 року Сумська область серед сільськогосподарських підприємств регіонів України за поголів'ям великої рогатої худоби та валовим виробництвом молока займала 8 місце, за поголів'ям корів – 7.

Вирощуванням зернових та зернобобових культур в області займаються, як підприємства, в т.ч. фермерські господарства, так і господарства населення. За підсумками 2018 року в усіх категоріях господарств Сумщини зібрали 4,5 млн. т зернових та зернобобових, що на 529,5 тис. т більше рівня 2012 року та на 783,9 тис. т більше рівня 2017 року (рис. 2.9).

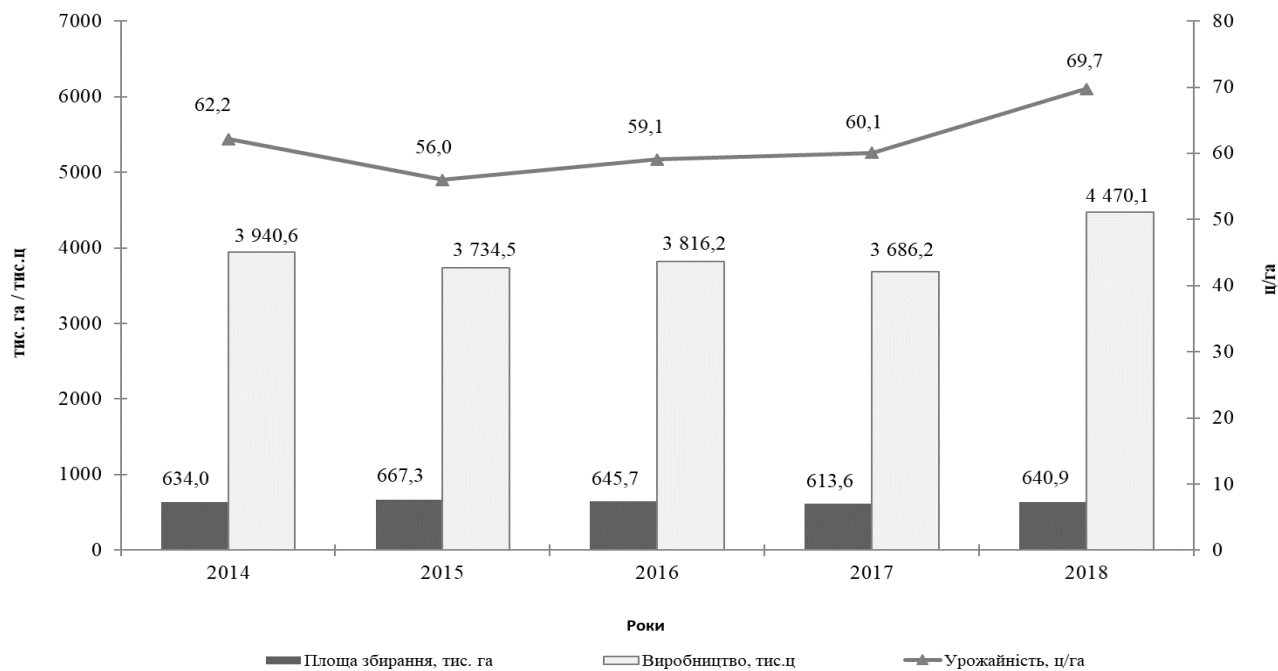

Рисунок 2.9 - Динаміка показників вирощування зернових і зернобобових культур у всіх категоріях господарств Сумської області за період 2014-2018 р.р.

Джерело: Державна служба статистики України

Основними культурами, які вирощуються в Сумській області із групи, яка обрана для дослідження є: кукурудза на зерно, пшениця (озима та яра), ячмінь, жито, овес, гречка, просо та зернобобові культури).

За період 2014-2018 р.р. збільшення валового збору забезпечувалося, в першу чергу, виробництвом кукурудзи на зерно. У 2018 році обсяг її виробництва становив 3273,4 тис. т, що на 885,5 тис. т більше чим у 2017 році та на 600,7 тис. т більше, чим у 2014 році (табл. 2.3).

Кукурудза на зерно займає першу позицію в структурі виробництва зернових та зернобобових культур у 2018 році та становить 73,23% (табл. 2.4).

Таблиця 2.3 - Виробництво зернових та зернобобових культур господарствами Сумської області усіх категорій, тис.т

Культура	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2018/2017, +/-	2018/2014, +/-
----------	---------	---------	---------	---------	---------	----------------	----------------

Культури зернові та зернобобові	3940,6	3734,5	3816,2	3686,2	4470,1	783,9	529,5
у тому числі пшениця озима (2)	859,5	1083,8	924,1	1018,5	894,2	-124,3	34,7
жито озиме	35,0	25,7	18,1	26,9	20,7	-6,2	-14,3
пшениця яра	21,3	16,1	12,0	9,2	12,7	3,5	-8,6
ячмінь ярий (3)	242,0	176,3	156	140,4	180,9	40,5	-61,1
кукурудза на зерно (1)	2672,7	2336,7	2616,5	2387,9	3273,4	885,5	600,7
овес	44,4	29,7	24,6	27,7	26,6	-1,1	-17,8
просо	6,9	8,3	4,3	1,7	1,5	-0,2	-5,4
гречка	27,0	23,8	24,6	24,8	11,5	-13,3	-15,5
зернобобові	24,0	26,1	23,5	41,1	39,5	-1,6	15,5
Інші зернові та зернобобові	7,8	8	12,5	8	9,1	1,1	1,3

Джерело: Державна служба статистики України

Таблиця 2.4 - Структура виробництва зернових та зернобобових культур господарствами Сумської області усіх категорій, %

Культура	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2018/2017, +/-	2018/2014, +/-
Культури зернові та зернобобові	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
у тому числі пшениця озима (2)	21,81	29,02	24,22	27,63	20,00	-7,63	-1,81
жито озиме	0,89	0,69	0,47	0,73	0,46	-0,27	-0,43
пшениця яра	0,54	0,43	0,31	0,25	0,28	0,03	-0,26
ячмінь ярий (3)	6,14	4,72	4,09	3,81	4,05	0,24	-2,09
кукурудза на зерно (1)	67,82	62,57	68,56	64,78	73,23	8,45	5,40
овес	1,13	0,80	0,64	0,75	0,60	-0,16	-0,53
просо	0,18	0,22	0,11	0,05	0,03	-0,01	-0,14
гречка	0,69	0,64	0,64	0,67	0,26	-0,42	-0,43
зернобобові	0,61	0,70	0,62	1,11	0,88	-0,23	0,27
Інші зернові та зернобобові	0,20	0,21	0,33	0,22	0,20	-0,01	0,01

Джерело: Державна служба статистики України

Другу позицію в структурі виробництва займає пшениця – 20,28%, третю – ячмінь – 4,05%. На решту зернових та зернобобових культур приходить лише 2,44% виробництва.

Інтенсифікація розвитку зернового господарства та збільшення обсягів виробництва зерна досягається завдяки таким основним чинникам, як підвищення урожайності шляхом удосконалення землекористування, структури посівів, попередників, обробітку ґрунту, внесення мінеральних добрив і проведення хімічної меліорації земель, захисту рослин, розвитку селекції і насінництва, підвищення якості зерна, науково-методичне забезпечення, розвиток ринку зерна.

Зростання виробництва обумовлене збільшенням, як площі посіву (а в подальшому і високим рівнем площ, з яких зібрали урожай), так і підвищенням урожайності зернових та зернобобових культур.

Як було визначено в розділі 1, за підсумками господарювання в 2014-2018 роках в Сумській області загальна площа посіву сільськогосподарських культур збільшилась на 72,4 тис. га. При цьому, таке зростання обумовлене збільшенням зернових та зернобобових культур на 5,9 тис. га.

Посівна площа зернових і зернобобових культури в середньому за 5 років, які обрані для дослідження, становила 641,2 тис. га, що займає в структурі посівних площ 57,03%. У 2017 році спостерігався найменший показник площ посіву зернових та зернобобових культур - 613,7 тис. га, а вже в 2018 році площа посіву становила 641,0 тис. га.

Наступним фактором, який позитивно вплинув на збільшення виробництва зернових та зернобобових культур є зростання урожайності.

Доцільно зауважити, що урожайність зернових та зернобобових культур в 2018 році становила 69,7 ц/га, що є найкращим показником за всі роки, обрані для дослідження та значно перевищує прогнозний рівень цього показника, визначений Програмою розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Сумської області на період до 2020 року в розмірі 58,0 ц/га (табл. 2.5).

В середньому за 5 років (з 2014 по 2018 рік) урожайність зернових та зернобобових культур у всіх категоріях господарств області становила 61,4 ц/га.

Таблиця 2.5 - Динаміка урожайності основних зернових культур господарствах усіх категорій Сумської області, ц/га

Культура	2014р	2015р	2016р	2017р	2018р	В середньому за 5 років	Відхилення, +/-	
							2018/2017	2018/2014
Зернові без кукурудзи	44,3	40,6	37,6	44,2	43,5	42,0	-0,7	-0,8
Пшениця	52,2	44,9	42,1	51,3	50,0	47,5	-1,3	0,4
Ячмінь	37,9	33,8	32,0	38,8	40,1	34,8	1,3	4,9
Жито	32,9	30,6	25,7	35,7	32,9	30,5	-2,8	2,1
Овес	32,2	27,9	25,9	25,9	24,0	24,7	-1,6	-5,3
Гречка	13,4	14,9	12,1	11,5	10,4	11,8	-1,1	-2,4
Просо	26,8	26,2	24,0	22,9	21,3	22,1	-1,6	-1,6
Інші зернові	22,3	21,8	14,0	20,5	25,7	25,0	-3,3	0,7
Кукурудза на зерно	79,7	73,6	87,7	74,7	89,0	81,1	14,3	6,9
Зернові та зернобобові (з кукурудзою)	62,5	56,1	59,6	60,1	69,7	61,4	9,6	7,5

Джерело: Державна служба статистики України

Цього вдалося досягти через збільшення частки посівів кукурудзи на зерно, яка має значно вищий рівень урожайності порівняно з іншими зерновими та зернобобовими культурами.

Так, у 2018 році урожайність кукурудзи на зерно становила 89,0 ц/га. Рекордним рівнем за період дослідження був 2016 р. - 87,7 ц/га. По валовому виробництву та урожайності кукурудзи на зерно Сумщина займала друге місце серед регіонів України.

Сумщина є лідером серед регіонів України по посіву та валовому виробництву гречки, якої зібрано в усіх категоріях господарств області 24,8 тис. т, що майже на рівні 2016 року.

Аналізуючи динаміку урожайності основних зернових культур, доцільно зауважити, що у порівнянні з 2017 роком в 2018 році по всіх видах культур, крім ячменю, спостерігається зниження. Проте по зерновим та зернобобовим культурам в цілому – зростання урожайності на 9,6 ц/га та на 7,5 ц/га у порівнянні з 2014 роком.

Як свідчать результати нашого дослідження, основне виробництво зерна в Сумській області зосереджено в сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах. В середньому за 5 років частка виробництва зернових та зернобобових культур господарствами населення області становила 6,4% (табл. 2.6).

Таблиця 2.6 - Частка виробництва зернових та зернобобових культур господарствами населення Сумської області (% до загального обсягу)

Показник	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	В середньому за 5 років	Відхилення, +/-	
							2018/2017	2018/2014
Зернові та зернобобові культури	6,0	6,3	6,2	7,0	6,4	6,4	-0,6	0,4

Джерело: Державна служба статистики України

Так, за підсумками 2018 року ними було зібрано 4,2 млн. грн., що становило 93,6% від його загального виробництва господарствами всіх категорій в Сумській області. Для порівняння: за результатами діяльності сільськогосподарських підприємств області з 2013 по 2017 роки питома вага виробництва зернових та зернобобових серед всіх категорій господарств становила 69,87%, 70,45%, 73,54%, 66,1% та 92,8% відповідно по роках (табл. 2.7).

Найбільший обсяг виробництва зернових та зернобобових у 2018 році забезпечив Роменський район (13,4%), другу позицію займає Білопільський район (8,73%), третю – Сумський район – 8,18% від загального виробництва. Найменше займаються зерновими та зернобобовими господарства північної

частини області: Шосткинський район (2,56%), Ямпільський – 1,83% та Середино-Будський – 1,75%.

Щодо видів зернових та зернобобових культур, то як і в цілому по області в підприємствах, найбільшу питому вагу займає кукурудза на зерно. Далі йде пшениця та ячмінь. Тривалий час підприємства області займалися вирощуванням гречки, за обсягами виробництва якої область посідала друге місце. Проте в останні роки ефективність вирощування даного виду культури є низькою, тому спостерігається зменшення обсягів в 2018 році.

Таблиця 2.7 - Динаміка валового виробництва основних зернових культур в господарствах Сумської області за 2013-2017 р.р., тис. т

Культура	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	Відхилення, +/-	
						2017/ 2016	2017/ 2013
Кукурудза на зерно	1636,8	1820,6	1690,6	1631,6	2293,4	661,8	656,6
Пшениця	673,0	705,4	859,3	730,1	951,9	221,8	278,9
Ячмінь	91,3	143,4	107,4	84,2	71,0	-13,2	-20,3
Жито	50,9	28,4	21,2	14,4	25,0	10,6	-25,9
Овес	15,4	29,4	18,4	15,2	22,1	6,9	6,7
Гречка	16,2	19,8	16,5	15,9	21,3	5,4	5,1
Просо	1,4	4,5	6,0	2,8	1,1	-1,7	-0,3
Сорго	4,8	3,3	3,8	5,2	0,8	-4,4	-4,0
Горох	9,7	12,0	11,6	14,2	32,0	17,8	22,3
Інші зернові та зернобобові	7,6	9,4	11,6	7,1	3,4	-3,7	-4,2
Всього по с/г підприємствах	2507,0	2776,3	2746,4	2520,7	3422,0	901,3	915,0
Всього по господарствах всіх категорій	3588,1	3940,6	3734,5	3816,2	3686,2	-130,0	98,1
Частка виробництва с/г підприємств, %	69,9	70,5	73,5	66,1	92,8	26,8	23,0

Джерело: Державна служба статистики України

Аналіз розміру і динаміки посівних площ під зерновими та зернобобовими культурами в господарствах всіх категорій Сумської області за 5 останніх років, дозволяє зробити висновок про загальне їх збільшення на 6,5 тис. га у

порівнянні з 2014 роком та на 27,9 тис. га у порівнянні з 2017 роком. При цьому збільшення площ обумовлено переважно збільшенням посівів кукурудзи на зерно (на 123,1 тис. га у порівнянні з 2014 роком та на 48,6 тис. га у порівнянні з 2017 роком).

За період 2014-2018 роки площі під зерновими та зернобобовими культурами сільськогосподарських підприємств становили в середньому 77,36%. В 2018 році цей показник дорівнював 89,07% проти 89,21% в 2017 році.

Посівні площі під зерновими та зернобобовими культурами сільськогосподарських підприємствах в останні 5 років коливались від 444,3 тис. га в 2014 році до 571,5 тис. га в 2018 році. Найменший показник був у 2016 році, в якому під зерновими та зернобобовими використовувалося 422,9 тис. га площ. В 2018 році найбільшу питому вагу в посівах, як і в господарствах усіх категорій, займала кукурудза на зерно (61,5%) проти 51,4% в 2014 році. Серед зернових перше місце займає пшениця – 27,8%, друге – ячмінь – 3,4% та третє – горох – 1,8%.

Поширення кукурудзи в Сумській області пов'язане із зміною клімату та попитом, що позитивно впливає на ціни. Кількість температур необхідних для завершення вегетації стала достатньою для північно-східного регіону України. При цьому також з'явилися нові сорти та гібриди кукурудзи на зерно, які давали можливість їй досягання в більш ранні періоди.

Аналізуючи витрати на виробництво продукції (робіт, послуг) сільського господарства в цілому та рослинництва, зокрема, усіма підприємствами України за 2018 рік, зазначмо, що їх розмір становив 442 млрд. 993,4 млн. грн. проти 404 млрд. 970,2 млн. грн. за 2017 рік. Прямі матеріальні витрати займають 56,0% (247 млрд. 997,2 млн. грн.).

Найбільша частка в структурі прямих витрат належить мінеральним добривам (13,0%), друге місце – корми (11,7%); третє місце – пальне і мастильні матеріали (8,8%).

Обсяг витрат на виробництво продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами України за 2018 рік становив 392957,0 млн. грн. проти 369650,8 млн. грн. за 2017 рік, що становить 88,7% та 91,3% витрат на виробництво продукції, виконання робіт та надання послуг відповідно по роках.

Витрати на виробництво продукції рослинництва сільськогосподарських підприємств України в 2018 році приходиться 260248,9 млн. грн. (66,2%) проти 218664,3 млн. грн. (59,2%) в 2017 році.

Витрати сільськогосподарських підприємств Сумської області на виробництво продукції рослинництва за 2018 рік займали 5,4% від аналогічних витрат по Україні (загальна сума витрат становить 14022,6 млн. грн.), за 2017 рік - 4,9% (загальна сума витрат - 10810,8 млн. грн.).

За 2018 рік в структурі прямих витрат, які увійшли до складу собівартості продукції рослинництва найбільшу питому вагу займають прямі матеріальні витрати – 51,5%, серед яких, мінеральні добрива – 32,2%; далі: інші прямі та загальновиробничі витрати – 44,4%, серед яких, оплата послуг і робіт сторонніх організацій - 15,3%; далі – прямі витрати на оплату праці – 4,4%. Найбільше зростання в структурі витрат за період дослідження спостерігається по статті оплата послуг сторонніх організацій;

- за період дослідження 2014-2018 роки доцільно відзначити збільшення витрат на орендну плату та плату за майнові паї в цілому у витратах на виробництво продукції сільського господарства та рослинництва.

Найбільшу частку у виробничій собівартості продукції рослинництва займають зернові та зернобобові культури: за 2018 рік по Сумській області – 63,7% проти 60,7% у 2017 році при показнику по Україні 54,3%.

В структурі витрат на виробництво зернових та зернобобових культур прямі матеріальні витрати – 50,9%, прямі витрати на оплату праці - 3,8%, інші прямі та загальновиробничі витрати - 45,4%.

В загальній структурі витрат найбільшу частку займають мінеральні добрива – 17,8%; оплата послуг сторонніх організацій – 17,3%, насіння та посадковий матеріал – 13,0%.

Проводячи аналіз витрат на виробництво основних зернових культур, також визначаємо загальну тенденцію до зростання виробничої собівартості за всіма основними культурами в 2018 р. у порівнянні з 2014 р. (табл. 2.8).

Найбільше зростання загальних витрат відбулося по кукурудзі на зерно порівняно з іншими видами зернових. Такий стан речей обумовлений зміною натуральних показників, таких як збільшення площі посіву та збільшення урожайності даного виду культури. Проте, якщо проаналізувати дані щодо собівартості 1 т зернових культур та витрат в розрахунку на 1 га посівної площі, можна констатувати значні зміни по всім культурам, які є основними в області.

Таблиця 2.8 - Виробнича собівартість основних зернових культур в сільськогосподарських підприємствах Сумської області за 2014-2018 р.р.

Культура	2014р	2015р	2016р	2017р	2018р	Відхилення, +/-	
						2018/2014	2018/2017
Всього, млн. грн.							
Кукурудза на зерно	1785,5	2721,4	2981,5	4252,7	6343,9	4558,4	2091,2
Пшениця	724,1	1461,5	1702,0	1821,9	2020,1	1296,0	198,2
Ячмінь	165,3	209,6	222,5	147,6	281,7	116,4	134,1
Жито	26,2	28,7	29,6	43,8	43,6	17,4	-0,3
Овес	27,9	25,9	31,0	35,9	45,5	17,6	9,6
на 1 т виробленої продукції, грн.							
Кукурудза на зерно	980,7	1609,7	1827,3	1854,3	1938,0	1270,0	157,1
Пшениця	1026,6	1700,9	2331,3	1914,0	2227,5	1405,4	454,7
Ячмінь	1152,7	1952,0	2641,8	2078,5	3967,5	3292,1	1889,1
Жито	922,6	1358,2	2054,3	1753,4	2104,4	1356,1	474,8
Овес	947,0	1408,0	2036,4	1622,7	1708,8	1081,1	414,2
на 1 га посівної площі, грн.							
Кукурудза на зерно	7817,6	11839,8	16018,7	14039,9	17243,6	11769,8	3945,6
Пшениця	5361,4	7628,7	9818,5	10155,5	11148,5	7069,0	2057,2
Ячмінь	4372,9	6587,2	8456,8	8530,1	6273,8	3870,6	2197,3
Жито	3038,2	4150,5	5277,9	6641,5	6914,3	4596,7	1146,7
Овес	3045,3	3928,1	5270,3	4781,6	4095,1	2273,4	743,4

Джерело: Державна служба статистики України

Більш детальний аналіз собівартості окремих видів зернових культур, її розміру та структури, дозволяє підтвердити даний висновок (рис. 2.10).

В структурі витрат на виробництво всіх видів зернових культур найбільшу питому вагу займають прямі матеріальні витрати: кукурудза на зерно – 50,2%, пшениця – 52,9%, ячмінь – 51,4%, жито – 53,6%, овес – 54,7%.

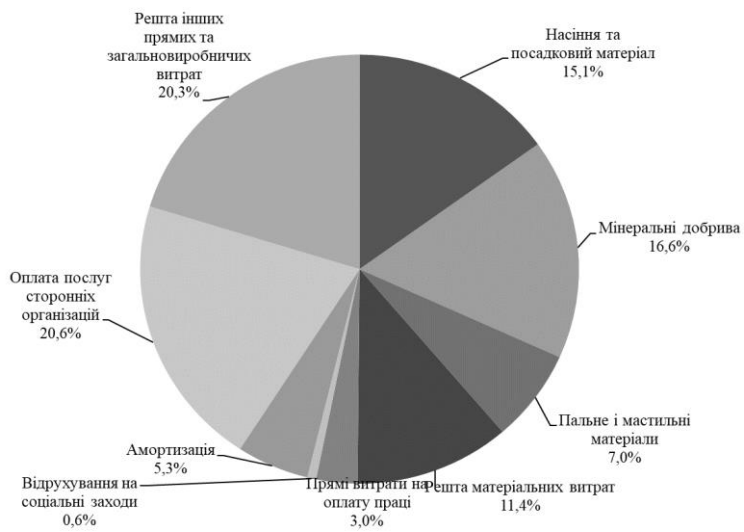
В них, за останні два роки, витрати на мінеральні добрива займають найбільшу частку. Наступні за величиною в переважній більшості культур є витрати на паливно-мастильні матеріали.

Аналізуючи структуру виробничої собівартості основних зернових культур, потрібно акцентувати увагу на значній частці елемента «Решта інших прямих та загальновиробничих витрат». До складу даних витрат входить орендна плата та плата за майнові паї, які за період дослідження збільшуються.

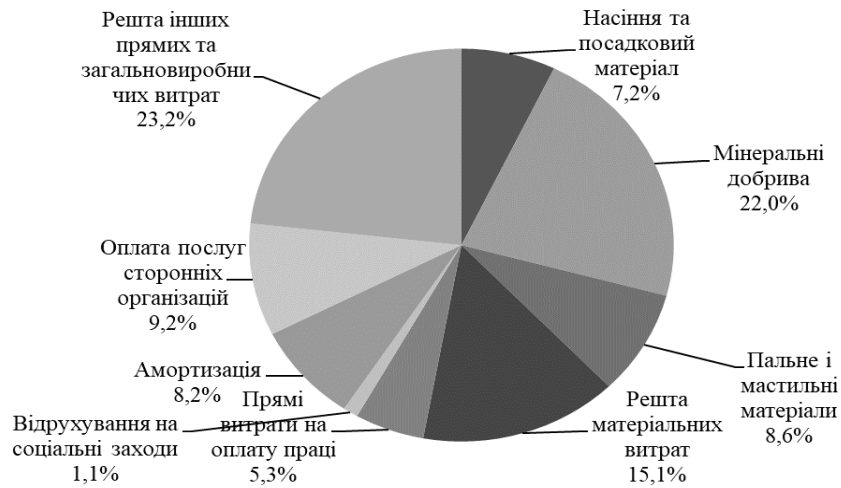
Ефективність діяльності пов'язана як із мінімізацією витрат на виробництво і реалізацію продукції, так і з рівнем товарності та цінами на дану продукцію. Перш за все, визначимо, що обсяг виручки від реалізації зернових та зернобобових культур за період 2014-2018 рр. як в цілому по Україні, так і по Сумській області зріс відповідно на 110738,7 млн. грн. та 7848,5 млн. грн.. Питома вага виручки від реалізації даного виду продукції у виручці від реалізації продукції рослинництва у 2018 році в області становила 69,1% проти 60,5% в 2017 році та при показнику по Україні 56,6% та 49,6%, відповідно по роках (рис. 2.11).

Аналіз показників економічної ефективності зернового господарства в Сумській області проведемо на підставі даних, які наведені в таблиці 2.9.

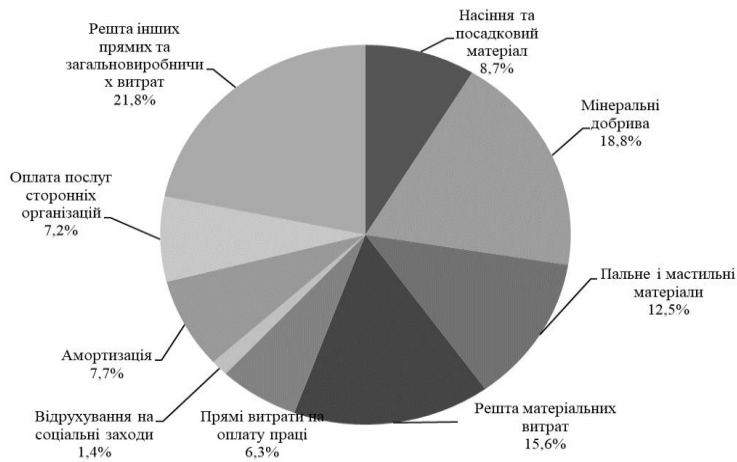
Аналіз даних таблиці свідчить про підвищення ефективності виробництва зернових культур в підприємствах області протягом періоду 2014-2018 роки. Так, загальна сума прибутку в 2018 році в порівнянні з 2014 роком збільшилася майже на 3,0 млрд. грн. та становила 3,2 млрд. грн., проте зменшилася на 96,5 млн. грн. у порівнянні з 2017 роком.

а) кукурудза на зерно;

б) пшениця;

в) ячмінь

Рисунок 2.10 - Структура виробничої собівартості основних зернових культур в Сумській області в 2018 році

Джерело: Державна служба статистики України

Рисунок 2.11 - Динаміка реалізації продукції рослинництва та зернових і зернобобових культур підприємствами України та Сумської області, млн. грн.

Джерело: Державна служба статистики України

Таблиця 2.9 - Результати від реалізації зернових культур підприємствами Сумської області за 2014-2018 рр.

Показники	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	Відхилення, +/-	
						2018 р/2017 р.	2018 р/2014 р.
1	2	3	4	5	6	7	8
Всього							
Посівна площа, тис. га	444,3	489,8	422,9	547,5	571,5	24,0	127,2
Кількість реалізованої продукції, т	2388428,0	3010629,4	2044353,0	2681011,1	2933412,0	252400,9	544984,0
Витрати на виробництво, млн. грн.	3034,4	5682,4	5151,9	6562,5	8938,4	2375,9	5903,9
Виручка, млн. грн.	4180,9	8728,2	7169,1	9853,8	12133,2	2279,4	7952,3
Прибуток, млн. грн.	1146,4	3045,8	2017,1	3291,3	3194,8	-96,5	2048,4
1 т							
Виробнича	1270,5	1887,4	2520,1	2447,8	3047,1	599,3	1776,6

собівартість, грн./т							
Ціна реалізації, грн./т	1750,5	2899,1	3506,8	3675,4	4136,2	460,8	2385,7

Продовження табл. 2.9

1	2	3	4	5	6	7	8
Рівень рентабельності, %	37,8	53,6	39,2	50,2	35,7	-14,4	-2,0
1 га							
Виробнича собівартість, грн./га	6829,7	11601,4	12182,4	11986,3	15640,2	3653,9	8810,5
Прибуток на 1 га, грн./га	2580,3	6218,5	4769,8	6011,5	5590,2	-421,3	3009,9

Джерело: Державна служба статистики України

Такий стан речей обумовлений зміною як виручки від реалізації продукції, так і витрат на виробництво продукції.

В 2018 році виручка від реалізації зернових та зернобобових культур області становила 12,133 млрд. грн. проти 4,284 млрд. грн. в 2014 році, та проти 9,854 млрд. грн. у 2017 році.

Щодо собівартості зернових та зернобобових культур, то в 2018 році вона збільшилась в цілому та в розрахунку на 1 т у порівнянні з показником 2017 року (рис. 2.12, 2.13).

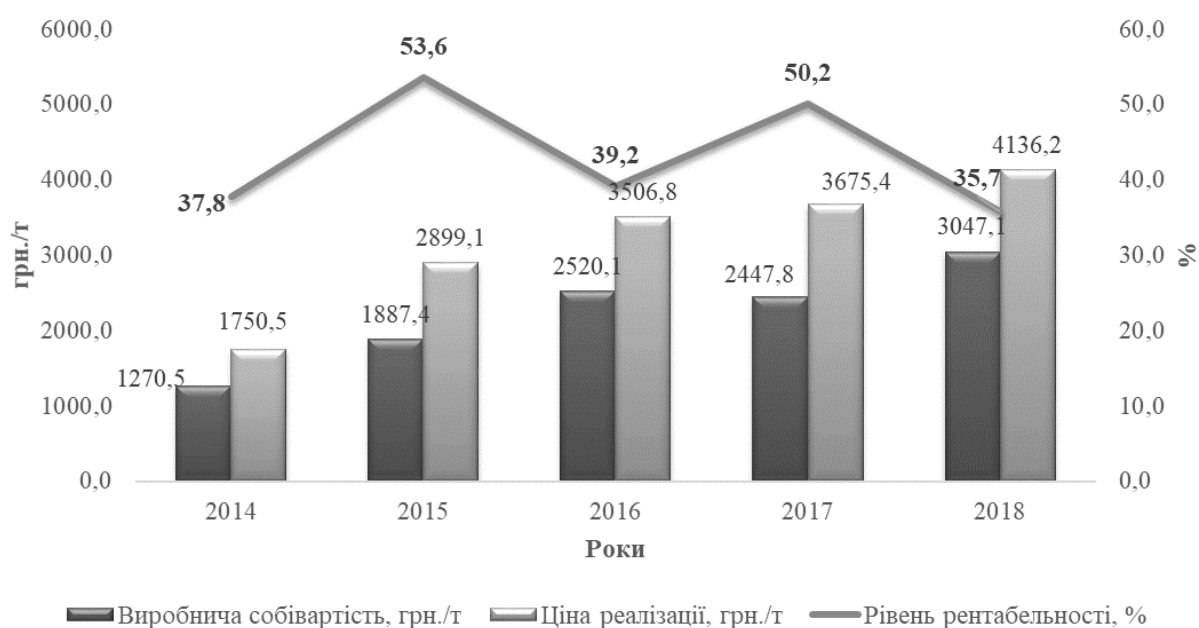
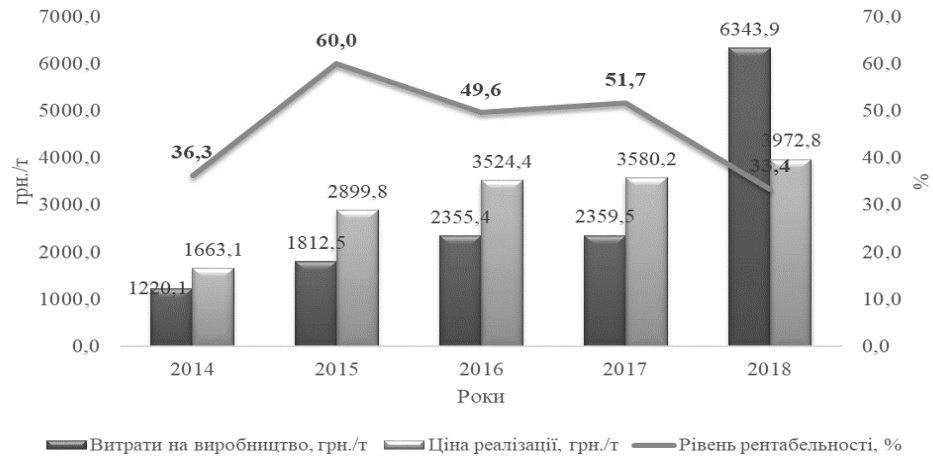
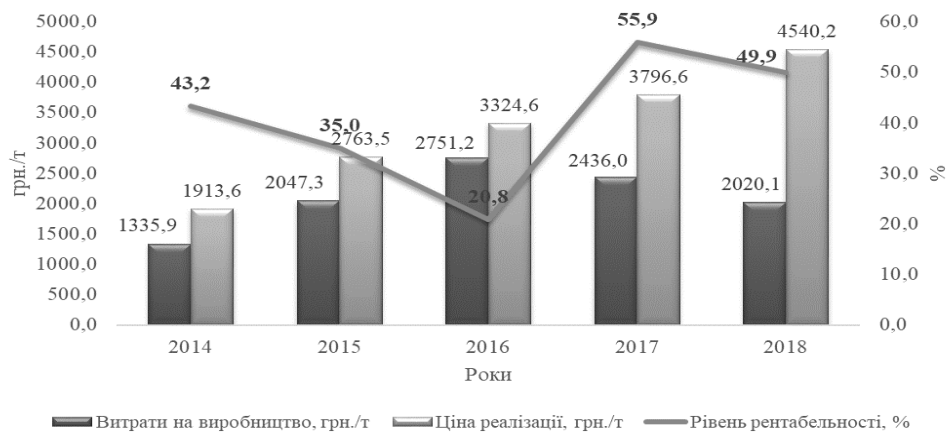

Рисунок 2.12 - Собівартість, ціна реалізації та рентабельність 1 т зернових культур в Сумській області за 2014-2018 роки

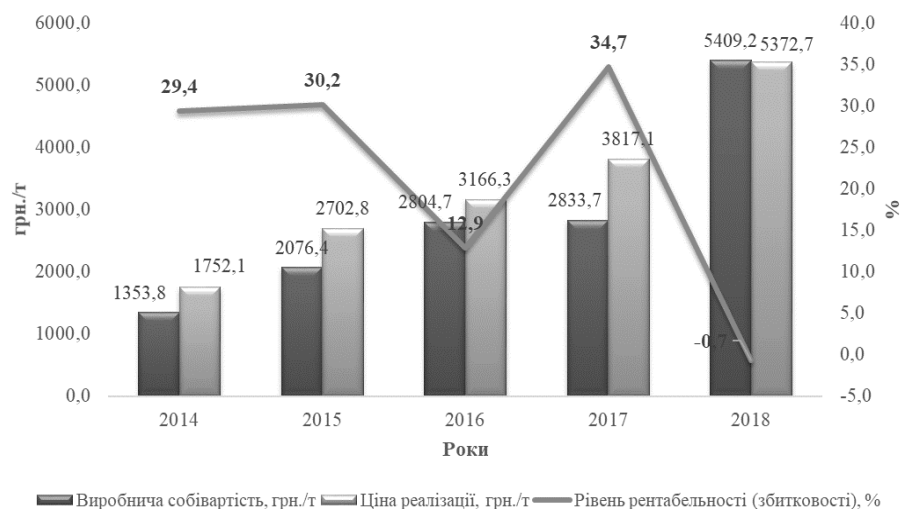
Джерело: Державна служба статистики України

а) кукурудза на зерно;

б) пшениця;

в) ячмінь

Рисунок 2.13 - Собівартість, ціна реалізації та рентабельність 1 т основних зернових культур в Сумській області за 2014-2018 роки

Джерело: Державна служба статистики України

Поряд із зростанням собівартості зернових та зернобобових культур в цілому, спостерігається тенденція до росту середньої реалізаційної ціни, що і є однією з основних причин росту прибутку. Така ситуація призвела до того, що рівень рентабельності виробництва зернових культур становив у 2018 році 35,7% проти 50,2% у 2017 році, проте є найнижчим показником за період дослідження. У 2015 році був одержаний рекордний рівень рентабельності за увесь період дослідження (53,6%).

У 2018 році за всіма видами зернових культур, які були досліджені спостерігалось зниження показників рентабельності виробництва та реалізації.

Так, у порівнянні з 2017 роком по кукурудзі на зерно зниження рентабельності виробництва 1 т відбулося на 18,3 пп, по пшениці – на 6,0 пп, по ячменю – на 35,4 пп, по вівсу – на 8,0 пп, по гречці – на 9,7 пп. Зростання рентабельності відбулося тільки по житу на 41,8 пп. При цьому така тенденція спостерігається як в Сумській області, так і по Україні в цілому.

Згідно з розширеними даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (Food and Agriculture Organization — FAO) обсяг глобальної торгівлі зерновими починаючи з 2010/2011 маркетингового року зріс на 43,4% до 416,1 млн т. За дев'ять років, що минули, найбільший обсяг відвантажень зернових за кордон було зафіксовано у 2017/2018 маркетинговому році. Тоді він сягнув 422,5 млн т. Зрозуміло, що й динаміка виробництва збіжжя є позитивною. Так, у 2010/2011 маркетинговому році обсяг виробництва зерна становив 2264,4 млн т. У поточному маркетинговому році глобальний врожай зернових сягне пікових 2714 млн т, що перевищує показники дев'ятирічної давності майже на 20%.

Ціни на сільгосппродукцію мають абсолютно інший тренд. За минулі дев'ять років, після піку 2011-го, вони просіли досить суттєво. Так, щорічний

індекс цін на зернові FAO у 2010-му дорівнював 170,2, а цього року він становить 164,4, або на 3,4% менше. Звичайно, зараз трейдери заробляють більше, ніж дев'ять років тому, але виключно завдяки обігу, що суттєво зріс.

З метою підвищення рівня ефективності зернового господарства була розроблена Програма розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Сумської області на період до 2020 року. Проте, на наш погляд більш ретельної уваги заслуговує окрема програма розвитку зернового господарства, в якій увага приділятиметься вивченню всіх елементів організаційно-економічного механізму ефективного функціонування зернового господарства Сумської області (впровадження інноваційних технологій вирощування з метою збільшення урожайності та поліпшення якості зернової продукції; орієнтація, особливо фермерських господарств на виробництво нішевих культур, ведення органічного землеробства; залучення інвестицій на створення об'єктів переробки зернових культур (з метою експорту готової продукції, а не сировини), пошук ринків збуту продукції, в також організації експорту зерна підприємствами, формування ринкової інфраструктури, одним з пріоритетів якої, є логістика (транспорт, перевалка, зберігання тощо)).

Поряд з цим сільськогосподарські товаровиробники Сумщини стикаються ще й с такими проблемами, як перевищення пропозиції зерна над попитом; заниженою ціною на зерно на внутрішньому ринку; залежність аграріїв від зернотрейдерів, які сьогодні контролюють переважну частину товаропотоків зерна; експортні обмеження, нестача потужностей елеваторів та інше. Всі ці проблеми обумовлюють об'єктивну необхідність пошуку інноваційних шляхів підвищення конкурентоспроможності продукції українських зерновиробників як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках.

2.3.2 Механізми державного регулювання ринку зерна та державні програми фінансування аграрних підприємств

Державно-правове регулювання галузей сільського господарства являє собою сукупність заходів щодо визначення системи органів державного

управління в аграрній сфері, прийняття й виконання аграрно-правових актів, закріплення певних повноважень цих органів. Аналіз наукових досліджень з даної проблематики (Андрійчук, 2013, с. 4; Мочерний, 2001) свідчить про відсутність єдиної точки зору вчених щодо використання термінів «управління» та «регулювання».

Різниця між цими поняттями полягає в широті впливу на певні види суспільних відносин. Регулювання безпосередньо не пов'язане з підпорядкуванням, але припускає управлінський вплив. Вживання в законодавстві термінів «управління», «регулювання» засвідчує ширину і глибину втручання державних органів у ту або іншу сферу. Якщо основою державного управління ринком зерна є вплив на розвиток виробництва, то регулювання – це такий цілеспрямований вплив суб'єктів на об'єкт, коли визначаються напрям, межі функціонування об'єкта, глобальні стратегічні цілі, головні завдання, засоби розв'язання їх. Державне регулювання відрізняється від державного управління специфікою методів і форм впливу, а також суб'єктами.

Ознаками державного регулювання відносин взагалі в аграрній сфері та на ринку зерна зокрема є:

- його державно-правовий характер;
- внутрішня функція держави;
- його зміст – підтримка в певному режимі грошово-фінансової системи;
- регулювання витрат держави і життєвого рівня населення;
- регулювання соціальної інфраструктури;
- регулювання зовнішньоекономічних зв'язків;
- регулювання на макrorівні структури виробництва;
- розроблення організаційно-економічних заходів щодо охорони навколишнього середовища та ін.

Державне регулювання має на меті досягнення сільським господарством зернового ринку максимальної ефективності для задоволення попиту населення

на продукти харчування, сировину і продовольство. Завданням його є координація й розвиток міжгалузевих та внутрішньогалузевих зв'язків.

Зернове господарство України є стратегічною і найбільш ефективною галуззю народного господарства. Природно-кліматичні умови та родючі землі України сприяють виробництву зерна різних видів і дозволяють отримувати високоякісне продовольче зерно, в обсягах, достатніх для забезпечення внутрішніх потреб і формування експортного потенціалу.

Вищезазначене дає підстави визначити *державне регулювання ринку зерна* як сукупність економіко-правових заходів, спрямованих на встановлення ринкових відносин, роздержавлення, приватизацію, підприємництво, розвиток села й різних форм господарювання з метою поліпшення організації виробництва і доведення до споживача продукції зерновиробництва.

Важливою особливістю регулювання в сфері зернового ринку є необхідність розроблення комплексного підходу, який дав би змогу узгоджувати цілі й інтереси об'єктів управління різного рівня з загальнонаціональними інтересами забезпечення продовольчої безпеки країни, а також підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських виробників на світовому ринку.

Відповідно, система регулювання ринку розглядається фахівцями (Сікало, 2017, с. 2) як сукупність двох стадій:

– стадія забезпечення зернового ринку. Головним завданням регулювання на цій стадії є забезпечення ефективного статичного стану ринку, який передбачає стійкість господарської та фінансової діяльності підприємств виробництва, транспортування, зберігання, перероблення, реалізації, висока якість виробленої продукції, задоволення потреб споживачів;

– стадія забезпечення розвитку ринку. Завдання регулювання полягає в тому, щоб забезпечити розвиток зернового ринку в умовах обмеженості ресурсів на основі створення їхніх умов розвитку.

У Законі України «Про зерно та ринок зерна в Україні» основними засадами державної політики щодо регулювання ринку зерна визначено:

- надання пріоритетної бюджетної, кредитної та інвестиційної підтримки суб'єктам здійснення режиму заставних закупівель зерна та суб'єктам державної аграрної інтервенції;

- встановлення розміру суми бюджетної позики, розрахованої, виходячи з розміру встановленої мінімальної закупівельної ціни;

- гарантування сільськогосподарським товаровиробникам права вільного вибору використання зерна та ціни його реалізації;

- недопущення обмежень у пересуванні зерна та продуктів його переробки;

- контроль якості зерна та його зберігання;

- розвиток мережі обслуговуючих зерновий ринок кооперативних формувань;

- впровадження сучасних ресурсозберігаючих технологій у виробництві, зберіганні та переробці зерна;

- лізингове обслуговування ринку зерна (ЗУ «Про зерно та ринок зерна в Україні», 2002).

Серед зазначеного, значна увага приділяється фінансовим інструментам державного впливу на розвиток аграрного ринку.

Центральні та місцеві органи виконавчої влади сприяють першочерговому залученню інвестицій для розвитку матеріальної бази сільськогосподарських товаровиробників, заготівельних та зернопереробних підприємств, підприємств, які виготовляють машини, устаткування, обладнання для зернового господарства, удосконалення інфраструктури ринку зерна.

Урожай зерна підлягає страхуванню, яке здійснюється сільськогосподарськими товаровиробниками всіх форм власності та господарювання.

Державне регулювання ринку зернових здійснюється у поєднанні з ринковими механізмами і спрямоване на погодження всіх елементів цього ринку. Його межі визначаються межами дії об'єктивних економічних законів і конкретними завданнями, що стоять перед державою щодо надійного забезпечення потреб країни в зернових на конкретний період.

Система державного регулювання зернового ринку дозволяє виділити два окремих його види (Франченко, 2013, с. 136; Якубів, 2017, с. 57):

- регулювання за відхиленнями - держава змушена втручатися в ринкові процеси, коли виявляється відхилення будь-якого показника при функціонуванні ринку зерна від встановлених норм гарантування продовольчої безпеки;

- регулювання за критичними параметрами - державне втручання в ринкові процеси, коли показники функціонування ринку зерна досягають неприпустимого рівня, наприклад проведення державою закупівельних інтервенцій у разі, коли ринкові ціни на зерно падають нижче певного мінімального рівня, чи товарних інтервенцій, коли відбувається зростання ринкових цін на зерно понад максимального рівня їх коливань на ринках.

Можна погодитись з точкою зору, яку висловив в своєму дослідженні Савчук Р. В. (Савчук, 2017), що для стійкості розвитку зернового ринку необхідна реалізація основних пріоритетних напрямів державного регулювання: створення організаційно-економічного механізму регулювання ринку, збалансування площі посіву зерна, розвиток інфраструктури, зміцнення експортного потенціалу зернового ринку, цінове регулювання, вдосконалення кредитно-фінансової системи та інші.

В Україні застосовуються такі види державного втручання в діяльність ринку пшениці: закупівля зерна в державні резерви; закупівля зерна державною компанією для комерційного використання; субсидування виробників пшениці; субсидування експорту; заборона на експорт. Державною підтримкою охоплений практично весь цикл виробництва і обороту зернових.

Основним заходом в системі державного регулювання є підтримка певного рівня цін, що забезпечує стабільність доходів сільськогосподарських товаровиробників. Для цього держава встановлює ліміти на ціни, виробляє дотації і компенсації. Разом з тим ринкова ціна не задовольняє інтереси сільськогосподарських товаровиробників через незбалансованість попиту і пропозиції на зернові. Тому держава компенсує виробникам відхилення від ринкової ціни в розмірах, необхідних для їх діяльності на певному рівні прибутковості.

З метою захисту внутрішнього ринку від необґрунтованого зростання цін на продукцію борошномельної та хлібопекарської промисловості необхідне застосування різних методів регулювання цін, які в основному зводяться до наступного:

- встановлення співвідношень між роздрібними, оптовими і закупівельними цінами на зерно, борошно і хліб на основі введення обмеження прибутковості в торгівлі та переробній промисловості;

- введення на зерно, що закуповується в державний фонд, системи двох закупівельних цін: тверді закупівельні ціни, складові $\frac{2}{3}$ повної закупівельної ціни, і закупівельні ціни з бюджетної надбавкою, рівні $\frac{1}{3}$ повної закупівельної ціни. Разом з тим в собівартості переробки зерна слід враховувати тільки $\frac{2}{3}$ цієї ціни без урахування бюджетної надбавки (Колодійчук, 2014, с. 45).

Дані закупівельні ціни можуть використовуватися як основа для встановлення гарантованих цін, заставних ставок, а також для розрахунку дотацій і компенсацій сільськогосподарським товаровиробникам і вирішення питань пільгового оподаткування села. Слід взяти до уваги ту обставину, що система цін повинна формуватися на базі закупівельних цін. Так, якщо їх рівень завищується, то це призводить до збільшення витрат державного бюджету на формування і підтримку системи цін в цілому.

Необхідно розкрити специфіку застосування гарантованих закупівельних цін. Гарантовані закупівельні ціни несуть величезне функціональне

навантаження. Їх доцільно використовувати при закупівлі зерна для державних потреб в тому випадку, коли середні ринкові ціни нижчі гарантованих, представляючи собою мінімально допустиму межу рівня цін на продукцію, виконуючи страхову функцію. Їх використовують за погодженням з сільськогосподарськими виробниками при закупівлі продукції на державні потреби, для розрахунку доплат до ринкових цін при реалізації в межах встановлених квот. Вони служать базою для розрахунку авансових виплат виробникам сільськогосподарської продукції, які уклали договори на поставку до державного фонду.

Найбільш складною проблемою при встановленні мінімальної межі гарантованих цін є розрахунок рівня собівартості, що закладається в основу гарантованої ціни. Якщо за основу використовувати середній рівень собівартості, то виникає питання, за якою методикою її розраховувати. При виникненні незначними помилками у встановленні гарантованої ціни на зерно, наслідки можуть негативно позначитися на економічному, соціальному і навіть політичному результаті діяльності суб'єктів зернового ринку. Як відомо, в період планової економіки вважалось, що при встановленні державних закупівельних цін необхідно орієнтуватися на сформований в середньому за останні 10 років рівень собівартості продукції в регіоні або природно-економічній зоні (Борродіна, 2012, с. 42).

Іноді із загального числа господарств регіону відбирали так звані типові, тобто ті, де були середні показники по галузі близькі до середньорегіонального рівня інтенсивності виробництва, забезпеченості основними і оборотними фондами, трудовими ресурсами, іншими словами, крім собівартості продукції рекомендували враховувати об'єктивні умови господарювання. В цьому випадку гарантована ціна на продукцію сприяла забезпеченню певної норми накопичення, але тільки в тих сільгоспідприємствах, які мають більш високий рівень продуктивності праці, а собівартість нижча середньорегіональних показників. У господарствах, де ступінь використання власних ресурсів був

нижче середнього, рівень гарантованих цін не забезпечував мінімальну норму накопичення.

Рекомендованою базою для визначення гарантованої закупівельної ціни на зерно повинні стати собівартість, прогнозована на базі фактичної і рентабельність, рівень якої дозволить забезпечити отримання прибутку виробником сільськогосподарської продукції.

Центральною ланкою в такій системі цін відповідно до державного регулювання через діяльність Аграрного фонду є закупівельні (гарантовані) ціни, гарантовані державою для закупівлі зернових в державні фонди. Разом з тим Аграрний фонд може використовувати три види цін на закупівлю зернових до державного та комерційного фондів: цільова ціна – ціна встановлюється на основі середнього рівня ринкових цін, вона є базою для визначення цін втручання; закупівельна (гарантована) ціна – закупівля по ній проводиться, коли середні ринкові ціни нижче мінімально допустимої межі ціни рівній собівартості, вона використовується для розрахунку рівня компенсацій і доплат; ціна втручання – використовується, коли потрібні екстрені заходи по стабілізації ринку зерна на основі державних інтервенцій.

Основними напрямками державної підтримки зернового господарства є:

Цінове регулювання. Держава здійснює регулювання гуртових цін окремих видів сільськогосподарської продукції, встановлюючи мінімальні та максимальні інтервенційні ціни, а також застосовуючи інші заходи, визначені Законом «Про державну підтримку сільського господарства», при дотриманні правил антимонопольного законодавства та правил добросовісної конкуренції.

Зміст державного цінового регулювання полягає у здійсненні Аграрним фондом державних інтервенцій в обсягах, що дозволяють встановити ціну рівноваги (фіксінг) на рівні, не нижчому за мінімальну інтервенційну ціну та не вищому за максимальну інтервенційну ціну. Держава не здійснює цінове регулювання за межами організованого аграрного ринку України. Об'єктами державного цінового регулювання є такі види сільськогосподарської продукції

(товарів): пшениця тверда; олія соняшникова; зерно суміші пшениці та жита (меслин); кукурудза; просо; ячмінь; жито озиме; жито ярове; горох; гречка; овес; молоко сухе; насіння соняшнику; насіння ріпаку; насіння льону; шишки хмелю; цукор-пісок (буряковий); борошно пшеничне; борошно житнє; пшениця м'яка; соя; масло вершкове; м'ясо та субпродукти забійних тварин та птиці.

На кожний вид сільськогосподарської продукції (товар), визначений відповідно до стандартів і який є об'єктом державного цінового регулювання, встановлюються мінімальні або максимальні інтервенційні ціни.

Цінове регулювання здійснюється з використанням таких інструментів: *Товарні інтервенції*. Товарні інтервенції здійснюються Аграрним фондом шляхом продажу (поставки) окремих об'єктів державного цінового регулювання на організованому аграрному ринку на умовах споту або форварду, з метою встановлення ціни рівноваги (фіксіngu) у розмірі, що не перевищує значення максимальної інтервенційної ціни.

Фінансова інтервенція. Фінансові інтервенції здійснюються Аграрним фондом шляхом придбання окремих об'єктів державного цінового регулювання на організованому аграрному ринку на умовах споту або форварду з метою встановлення ціни рівноваги (фіксіngu) у розмірі, який не є меншим значення мінімальної інтервенційної ціни.

Тимчасове адміністративне регулювання цін та тимчасова бюджетна дотація. Тимчасове адміністративне регулювання цін - комплекс адміністративних заходів, спрямованих на упередження чи зупинку спекулятивного або узгодженого встановлення цін продавцями та/або покупцями об'єктів державного цінового регулювання на організованому аграрному ринку, яке не може бути виправлено за стандартними процедурами державних інтервенцій.

Здійснює цінове регулювання в Україні Аграрний фонд, який є державною спеціалізованою установою, уповноваженою Кабінетом Міністрів України провадити цінову політику в агропромисловій галузі економіки України.

Державні заставні закупівлі зерна. Аграрний фонд надає бюджетну позику виробнику зерна, яке є об'єктом державного цінового регулювання, під заставу такого об'єкта, що оформлюється переданням кредитору подвійного складського свідоцтва.

Держава може регулювати цінову ситуацію на внутрішньому ринку через законодавчо визначені механізми впливу. Одним із таких механізмів є проведення закупівель визначеними операторами об'єктів державного цінового регулювання, до яких належать стратегічно важливі види агропродукції. Такими операторами в Україні визначені та вже тривалий час працюють «Аграрний фонд» та «Державна продовольчо-зернова корпорація».

Разом з тим, вчені прогнозують (Маслак, 2017, с. 38), що зміни клімату неминуче приведуть до зменшення в довгостроковій перспективі світового виробництва основних сільськогосподарських культур, зокрема кукурудзи, пшениці, рису і сої. Таким чином до 2050 року урожайність зерна знизиться на 23%. При цьому зменшення світового виробництва основних видів зерна до 9% відбудеться вже до 2030 року. До цього ж часу, за прогнозами вчених, негативні наслідки зміни клімату проявляться в окремих країнах, а більш вираженими в усіх країнах очікуються ближче до 2050 року. Характерними змінами клімату будуть підвищенням температур та зменшенням продуктивної вологи в ґрунті. Результати досліджень свідчать, що підвищення температур в період вегетації не має значного впливу на розвиток культур, доки вони не перейшли межу близьку до 32 °С. Окрім температури, в майбутньому очікуються й інші екстремальні погодні умови, зокрема засуха, які загалом суттєво впливатимуть на зниження урожайності зернових культур. Тож в довгостроковій перспективі враховуючи зниження врожайності основних зернових культур, відповідно зменшення обсягів їх виробництва, зростання чисельності населення та як наслідок попиту на продовольство відбуватиметься подорожчання продуктів харчування.

Для створення сприятливих умов розвитку зернового господарства в Україні необхідно: перше, в усіх випадках Україна братиме участь у конкуренції виробництва і реалізації на світовому ринку продовольчого й кормового зерна; друге, формувати ефективні великі форми господарювання, які здатні брати участь у конкуренції; третє, українські землі для вирощування сільськогосподарських культур потребують уваги для їх збереження (Маслак, 2017, с. 38).

Наразі державна підтримка сільського господарства України характеризувалась невеликими обсягами прямої державної підтримки та пільговим режимом сплати ПДВ, що було доволі значною за обсягами преференцією до 2017 року. Однак, було прийнято рішення про відміну цієї норми (спеціального режиму сплати ПДВ) з 1 січня 2017 року (Клуб аграрного бізнесу). У Державному бюджеті України на 2015-2019 роки передбачені напрями державної підтримки АПК в цілому та на підтримку зернового господарства, зокрема (таблиця 2.10).

Таблиця 2.10 - Державні програми прямої фінансової підтримки / Загальний фонд Державного бюджету/*, млн. грн.

Найменування згідно з відомчою і програмною класифікаціями видатків	Роки					2019 рік у % до 2015 року
	2019	2018	2017	2016	2015	
Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів	127,2	66,0	300,0	285,0	300,0	42,4
Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств	800,0	150,0				x
Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними	400,0	300,0	75,0			x
Державна підтримка тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва)	3500,0	3021,0	170,0	30,0	250,0	1400,0
Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників	881,8	695,0	1473,0			x
Інші**	77,6	77,6	71,5	50,5	46,5	166,6
Разом	5786,5	4309,6	2089,5	365,5	596,5	970,0

Джерело: Державний бюджет України на 2015-2019 роки

Фінансова підтримка суб'єктів господарювання через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів. Здешевлення кредитів здійснюється в режимі кредитної субсидії та полягає у субсидуванні частини плати (процентів) за використання кредитів, наданих банками в національній та іноземній валюті. Компенсація лізингових платежів полягає у частковому відшкодуванні сплачених суб'єктами господарювання агропромислового комплексу лізингових платежів за придбані техніку та/або обладнання для агропромислового комплексу на умовах фінансового лізингу.

Згідно з розробленим механізмом фінансової підтримки компенсація надається на конкурсній основі суб'єктам господарювання агропромислового комплексу - юридичним особам незалежно від організаційно-правової форми та форми власності та фізичним особам - підприємцям (далі - позичальники) за укладеними кредитними договорами. Умови отримання допомоги є такими:

- у 2015 році - за умови, що сума відсотків за користування кредитами та розмір плати за надання інших банківських послуг, пов'язаних з укладенням кредитного договору (розрахункове обслуговування кредиту, розгляд кредитного проекту, управління кредитами, консультаційні послуги тощо), не перевищують 30 відсотків річних;

- починаючи з 2016 року - за умови, що сума відсотків за користування кредитами не перевищує облікової ставки Національного банку, збільшеної на 3 відсоткових пункти на момент укладання договору. При цьому витрати з надання інших банківських послуг, пов'язаних з укладенням кредитного договору (розрахункове обслуговування кредиту, розгляд кредитного проекту, управління кредитами, консультаційні послуги тощо), не підлягають компенсації;

- починаючи з 2017 року згідно з укладеними договорами.

Компенсація надається за нараховані і сплачені у поточному році відсотки за користування кредитами:

- у розмірі облікової ставки Національного банку, що діє на дату нарахування відсотків, але не вище розмірів, передбачених кредитними договорами, - позичальникам, які мають чистий дохід (виручку) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній рік до 10 млн. гривень, та позичальникам, які провадять діяльність з вирощування та розведення великої рогатої худоби молочних порід, іншої великої рогатої худоби;

- у розмірі 50 відсотків облікової ставки Національного банку, що діє на дату нарахування відсотків, але не вище розмірів, передбачених кредитними договорами, - іншим позичальникам.

Компенсації підлягають відсоткові ставки за кредитами, залученими для покриття витрат, пов'язаних із закупівлею пально-мастильних матеріалів, насіння, добрив, засобів захисту рослин, кормів, сировини та інгредієнтів для виробництва комбікормів, ветеринарних препаратів, спермопродукції, молодняку сільськогосподарських тварин та птиці, обладнання для тваринницьких ферм і комплексів, запасних частин для ремонту сільськогосподарської і зрошувальної техніки та обладнання, енергоносіїв, та оплати послуг, пов'язаних з виконанням ремонтних робіт сільськогосподарської і зрошувальної техніки, робіт (послуг) з підготовки та обробки ґрунту, посіву, захисту рослин від хвороб і шкідників, внесення добрив та підживлення, збирання врожаю.

Компенсація не надається позичальникам, стосовно яких порушено справу про банкрутство, яких визнано банкрутами, що перебувають на стадії ліквідації або мають прострочену більше ніж шість місяців заборгованість перед державним бюджетом, Пенсійним фондом України та фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування, що підтверджується відповідними органами державної фіскальної служби.

При цьому компенсації підлягатимуть відсоткові ставки за кредитами, отриманими на закупівлю насіння, мінеральних добрив, засобів захисту рослин, кормів, ветпрепаратів, сільгосптехніки та обладнання, а також на будівництву тваринницьких ферм, закупівлю худоби, птиці тощо.

Бюджетна дотація для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції. Сільськогосподарський товаровиробник, основною діяльністю якого є постачання сільськогосподарських товарів, вироблених ним на власних або орендованих основних засобах, причому питома вага вартості сільськогосподарських товарів становить не менше 75% вартості всіх товарів, поставлених ним протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно, має право на бюджетну дотацію для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції після його внесення контролюючим органом до Реєстру отримувачів бюджетної дотації.

Таблиця 2.11 - Інформація щодо стану виплат коштів загального фонду державного бюджету, передбачених на підтримку розвитку АПК у 2019 році, тис. грн.

КПКВК	Програма/напрямок	План асигнувань на 2019 рік (з урахуванням змін)	Прийнято рішень щодо виплати підтримки		Залишок не використаних коштів
			Всього	Фактично спрямовано отримувачам	
2801030	Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів	266000,0	265913,0	265913,0	87,0
2801230	Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств, в т.ч.	210000,0	204307,0	203263,7	6736,3
	<i>Часткова компенсація вартості насіння</i>	7600,0	6425,2	6425,2	1174,8

КПКВК	Програма/напрямок	План асигнувань на 2019 рік (з урахуванням змін)	Прийнято рішень щодо виплати підтримки		Залишок не використаних коштів
			Всього	Фактично спрямовано отримувачам	
	<i>Часткова компенсація дорадчих послуг</i>	204,0	203,5	203,5	0,5
	<i>Фінансова підтримка СОК</i>	8600,0	8575,5	8575,5	24,5
	<i>Часткова компенсація вартості техніки та обладнання</i>	110920,0	108937,6	108030,7	2889,3
	<i>Субсидія на 1 га: новоствореним ф/г</i>	28670,0	28661,7	28661,7	8,3
	<i>іншим ф/г</i>	43060,0	43046,3	42909,8	150,2
	<i>Здешевлення кредитів</i>	10946,0	8457,3	8457,3	2488,7
2801350	<i>Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними</i>	400000,0	394964,5	394334,5	5665,5
2801540	<i>Державна підтримка галузі тваринництва, в т.ч.</i>	2401000,0	2393294,8	2389844,2	11155,8
	<i>Часткова компенсація відсоткової ставки за банківськими кредитами</i>	4000,0	3747,7	3747,7	252,3
	<i>Компенсація вартості об'єктів, профінансованих за рахунок банківських кредитів</i>	65000,0	62926,1	62926,1	2 073,9
	<i>Спеціальна бюджетна дотація за утримання корів</i>	515000,0	514503,8	511836,6	3163,4
	<i>Спеціальна бюджетна дотація за вирощування молодняка великої рогатої худоби</i>	322000,0	320864,9	320081,4	1918,6
	<i>Часткове відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення племінних тварин</i>	215000,0	214572,5	214572,5	427,5
	<i>Часткове відшкодування вартості об'єктів</i>	1280000,0	1276679,9	1276679,9	3320,1
2801580	<i>Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників, в т.ч.</i>	955000,0	912940,2	912860,8	42139,2
	<i>здешевлення с/г техніки та обладнання</i>	955000,0	912940,2	912860,8	42139,2

КПКВК	Програма/напрямок	План асигнувань на 2019 рік (з урахуванням змін)	Прийнято рішень щодо виплати підтримки		Залишок не використаних коштів
			Всього	Фактично спрямовано отримувачам	
Разом, в тому числі:		4232000,0	4171419,6	4166216,2	65783,8

Джерело: Державний бюджет України на 2019 рік

Якщо порівняти дані таблиці 2.10 та 2.11, то можна визначити, що обсяги коштів державної підтримки, які були передбачені у бюджеті 2019 року значно збільшилися. Особливо це стосується напряму «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів». Так, на початок року було передбачено 127,2 млн. грн., фактично спрямовано отримувачам – 265,9 млн. грн..

Щодо програми «Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств»: передбачено було 800,0 млн. грн., фактично спрямовано отримувачам – 203,3 млн. грн..

2.3.3 Аналіз державної підтримки та розвитку інфраструктури зернового господарства області

Аграрії Сумщини активно долучалися в 2019 році до участі в державних програмах фінансової підтримки агропромислового комплексу (табл. 2.12).

Участь за бюджетною програмою «Державна підтримка розвитку хмелярства, закладання молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними» взяли чотири суб'єкти господарювання, а саме: ТОВ «Сумський сад» Сумського району, ТОВ «АФ «ІНБЕРРІ» (м. Суми), ФОП «Самофалов Д.М.» Роменського району та ФОП «Магоня Д.В.» Шосткинського району.

Державна допомога за цією програмою призначена для суб'єктів господарювання, які займаються виноградарством, садівництвом і хмелярством, незалежно від їх організаційно-правової форми та форми власності, для компенсації здійснених ними у поточному бюджетному році

витрат. Порядок використання коштів державного бюджету за цією програмою затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 15.07.05 р. № 587 (зі змінами) «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства».

Розпорядженням голови Сумської обласної державної адміністрації від 31.05.2018 № 342-ОД «Про утворення обласної комісії з питань державної підтримки розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства» утворено обласну комісію з питань державної підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства.

Таблиця 2.12 - Виплата коштів державного бюджету на підтримку агросектору у 2019 році (Сумська область)

КПКВ	Найменування згідно з відомчою і програмною класифікаціями видатки та кредитування державного бюджету	Сума, тис. грн.
2801030	Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів	17903,068
2801350	Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними	1030,4
2801540	Державна підтримка галузі тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва)	
	- підтримка будівництва нових ферм та комплексів	3225
	- часткове відшкодування вартості об'єктів із зберігання та переробки зерна	58670
	- бюджетна дотація фізичним особам на вирощування молодняку ВРХ	11872,
	- бюджетна дотація на утримання молочного стада ВРХ	29863,8
	- часткова компенсація вартості племінних тварин, сперми та ембріонів	615,3
2801230	Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств	
	- здешевлення кредитів	-
	- компенсація вартості с/г техніки та обладнання вітчизняного виробництва (+15% до компенсації 25% вартості вітчизняної с/г техніки та обладнання (без урахування ПДВ)	-
	- компенсація вартості насіння (до 80 тис. грн одному одержувачу)	-
	- фінансова підтримка обслуговуючих кооперативів	-
	- компенсація вартості дорадчих послуг	-
	- бюджетна субсидія новоствореним ФГ на одиницю оброблюваних угідь (1 гектар) – 26 ФГ	1 514,7
	- бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь (1 гектар) (крім новостворених) – 108 ФГ	3 068-

2801580	Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників (компенсація 25% вартості вітчизняної с/г техніки та обладнання (без урахування ПДВ))	33 666
ВСЬОГО за програмами		161428,37

Джерело: Інформаційно-аналітичний портал АПК України

Загалом у 2019 році вищезазначеними суб'єктами господарювання Сумщини отримано коштів на відшкодування витрат за висаджені зазначеними підприємствами саджанці суниці, лохини, горіху волоського та фундука на загальну суму 1 030,4 тис. гривень.

Також за підсумками реалізації програми державної фінансової підтримки галузі тваринництва за напрямом: «Спеціальна бюджетна дотація за утримання корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності суб'єктам господарювання, які є юридичними особами» сума бюджетної дотації Сумської області становила 29 863,8 тис гривень загальною чисельністю поголів'я корів – 33 182 голови.

За підсумками реалізації програми державної фінансової підтримки за напрямком «Спеціальна бюджетна дотація за вирощування молодняка великої рогатої худоби, який народився в господарствах фізичних осіб, а також набутий шляхом його переміщення від інших власників» сума бюджетної дотації становила 11 872,1 тис. гривень загальною чисельністю поголів'я молодняка – 8 763 голови.

Надано державну фінансову підтримку заходів в агропромисловому комплексі області шляхом здешевлення кредитів на суму 17 903,1 тис. гривень та державну фінансову підтримку сільськогосподарських товаровиробників (компенсація 25% вартості вітчизняної сільськогосподарської техніки та обладнання (без урахування ПДВ)) на суму 33 666 тис. гривень.

Бюджетна субсидія 26 новоствореним фермерським господарствам на одиницю оброблюваних угідь (1 гектар) становила 1 514,7 тис. гривень, іншим 108 фермерським господарствам (крім новостворених) – 3 068 тис. гривень.

Всього за підсумками реалізації програм державної фінансової підтримки аграрії області отримали понад 200 млн гривень.

Розвиток інфраструктури аграрного ринку та галузі рослинництва. Уведення потужностей зі зберігання сільськогосподарської продукції:

- будівництво та реконструкція елеваторних потужностей;
- будівництво та реконструкція зерноочисних та зерносушильних комплексів.

Інвестиції в АПК, їх структурна збалансованість є важливим ресурсом економічного розвитку.

В Сумській області впродовж останніх років спостерігається стійка позитивна динаміка збільшення потоку інвестицій в аграрний сектор

У 2019 році в області проводилися роботи з реалізації інвестиційних проектів по 50 об'єктах і станом на 01.01.2020 (згідно з оперативними даними) в агропромисловий комплекс Сумської області залучено 1723,5 млн. грн. інвестиційних коштів, або 122,9% до прогнозованого обсягу (71,6% – до 2018 року), в тому числі:

- у галузь рослинництва – 74,8 млн. грн.;
- у галузь тваринництва – 27,6 млн. грн.;
- в розвиток інфраструктури аграрного ринку – 556,2 млн. грн.;
- у харчову та переробну промисловість – 0,5 млн. грн.;
- на придбання с.г. техніки – 1060,3 млн. грн.;
- на модернізацію машино-тракторного парку – 4,1 млн. грн..

В області протягом січня-серпня 2017 року проводилися роботи з модернізації та впровадження новітніх технологій приймання і зберігання зерна хлібоприймальними підприємствами, розширення інфраструктури зернового ринку (таблиця 2.13).

Загальна місткість елеваторів Сумської області – 2,084 млн. т. Послуги з приймання та зберігання зерна надають 33 хлібоприймальних підприємства області. Крім того, складські зернові приміщення сільськогосподарських

підприємств вміщують понад 1 млн. тонн зерна. Таким чином, в області за період маркетингового року є можливість зберігати більше, ніж три мільйони тонн зерна.

Суб'єкти господарювання області продовжують роботу з модернізації та впровадження новітніх технологій приймання та зберігання зерна зерновими складами області та розширення інфраструктури зернового ринку. За січень-жовтень 2017 року в будівництво (реконструкцію) елеваторних потужностей області залучено 89,2 млн. грн. інвестиційних коштів, будівництво (реконструкцію) зерносушильних (зерноочисних) комплексів – 32,8 млн. грн. (табл. 2.14).

Таблиця 2.13 - Інформація про стан підготовки та впровадження найбільш важливих інвестиційних проектів в Сумській області станом на 01.10.2017 р.

№ п/п	Назва інвестиційного проекту, підприємство-виконавець	Характеристика інвестиційного проекту						Стан реалізації проекту, %
		Потужність	Початок реалізації проекту/ термін впровадження, роки	Рентабельність виробництва, %	Строк окупності проекту, роки	Соціальний ефект	Основний ринок збуту	
1	Будівництво молочно-товарного комплексу ПСП АФ «Піонер» (Охтирський район)	1000 голів	2011 - 2017	20	6	Поліпшення стану утримання ВРХ, покращання якості молока, поліпшення умов праці, створення 10 нових робочих місць	Молокопереробні підприємства області	30,0
2	Будівництво дойльного залу СФГ«Віталія» (Буринський район)	600 голів	2008 - 2017	60	8	Підвищення якості продукції, підвищення продуктивності	Молокопереробні підприємства області	99,5
3	Будівництво елеватора та комплексу по виробництву комбікормів ТОВ «Агрі-Альфа» (Кролевецький район)	300 тис.тонн/ 30 тонн/год	2014 - 2018	25	7	Розширення інфраструктури зернового ринку, створення 100 нових робочих місць	У межах України, за кордон	17,2
4	Будівництво елеватора ПП «Гарант-2005» (Роменський район)	25 тис.тонн	2016 - 2018	25	6	Розширення інфраструктури зернового ринку, створення 200 нових робочих місць	У межах України, за кордон	31,0

Джерело: Департамент агропромислового розвитку Сумської ОДА

З метою розширення мережі об'єктів зернової інфраструктури, впровадження новітніх технологій приймання та зберігання зерна за 2019 рік в Сумській області побудовано елеватори: у ТОВ «Кролевецький комбікормовий завод» (м. Кролевець) потужністю 120 тис. тонн, у ТОВ «Кононівський елеватор» потужністю 91 тис. тонн та в ТОВ «Авіс Зернотрейд» Роменського району потужністю 39 тис. тонн.

Таблиця 2.14 - Види робіт та обсяги фінансування з модернізації та впровадження новітніх технологій на зерновому ринку Сумської області у 2017 році

Суб'єкт господарювання	Вид робіт	Інвестиційна вартість, млн. грн.	Обсяг залучених коштів, млн. грн.
ТОВ «Кролевецький комбікормовий завод»	роботи з будівництва зернового елеватора потужністю 60 тис. тонн	100,00	49,00
ТОВ «Зернова індустрія» Сумського району	монтаж обладнання зернового елеватора	3,00	0,90
ПП «Гарант» Роменського району	будівництво зернового елеватора потужністю 25 тис. тонн	52,00	1,52
Філія ПАТ ДП ЗКУ «Буринський елеватор»	монтаж обладнання зернового елеватора	11,90	9,90
ССК «Ярославна» Путивльського району	реконструкція зернового елеватора потужністю 12 тис. тонн	40,00	5,40
ТОВ «Дубов'язівський елеватор» Конотопського району	реконструкція зернового елеватора потужністю 50 тис. тонн	8,00	4,30
ФГ «Злагода-10» Буринського району	монтаж сушки зернової потужністю 120 тонн/добу	8,00	-
ФГ «Конкордія» Буринського району	монтаж сушки зернової потужністю 60 тонн/добу	1,00	-
ПП «Куземин Агро» Охтирського району	монтаж сушки зернової потужністю 285 тонн/добу	2,50	-
ТДВ	120 тонн/добу	1,80	-

Суб'єкт господарювання	Вид робіт	Інвестиційна вартість, млн. грн.	Обсяг залучених коштів, млн. грн.
«Конотопагропостач» Конотопського району			
ПСП «Мир» Конотопського району	монтаж сушки зернової потужністю 110 тонн/добу	2,00	-
ТОВ «Лан» Шосткинського району	монтаж сушки зернової потужністю 50 тонн/год	5,10	-
ТОВ «Юрівка» Конотопського району	монтаж сушки зернової потужністю 300 тонн/добу	4,00	3,50
ФГ «Галісман Агро» Шосткинського району	монтаж сушки зернової потужністю 50 тонн/год	2,00	1,92
ФГ «Діброва» Буринського району	монтаж сушки зернової потужністю 120 тонн/добу	5,00	3,00

Джерело: Департамент агропромислового розвитку Сумської ОДА

Останніми роками фінансово-кредитне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників здійснюється не тільки за рахунок власної підприємницької діяльності, а й шляхом залучення фінансових ресурсів комерційних банків, постачальників матеріально-технічних ресурсів, кредитних спілок та використання сучасних інструментів фінансування. Основними з них є аграрні розписки. (Маслак, 2016, с. 125; Стендер, 2017, с. 800; Карпова, 2013, с. 2011; Коваленко, 2014, с. 46).

Таким чином, дослідивши теоретичні та науково-методичні основи державного регулювання ринку зерна, визначивши специфіку функціонування та розвитку регіонального ринку, проаналізувавши стан зернового господарства Сумської області та механізм його державного регулювання, були зроблені висновки та внесені пропозиції щодо розвитку зернового господарства області та державного регулювання ринку зерна:

1. Ринок зерна – це система товарно-грошових відносин, що виникають між його суб'єктами у процесі виробництва, зберігання, торгівлі та використання зерна на засадах вільної конкуренції, вільного вибору напрямів

реалізації зерна та визначення цін, а також державного контролю за його якістю та зберіганням.

2. Регіональний ринок зерна є складовою частиною національного ринку та являє собою складну економічну систему, що динамічно розвивається та функціонує в межах певної території, на якій здійснюється система економічних зв'язків і залежностей між господарюючими суб'єктами ринку з урахуванням характерних регіональних особливостей розвитку економіки в цілому і зернової галузі зокрема.

3. З метою регулювання ринку зерна в законодавстві під зерном розуміються «плоди зернових, зернобобових та олійних культур, які використовуються для харчових, насінневих, кормових та технічних цілей». Проте, в межах дослідження для аналізу світового ринку зерна та де-яких параметрів зернового господарства, увагу приділено плодам зернових та зернобобових культур, які в літературі, у більшості випадків, поєднані в одну групу «зернові культури», так як більшість наявних даних не дає можливості їх розмежувати. Основний же акцент було зроблено виключно на хлібні зернові культури (у тому числі круп'яні).

4. Державне регулювання ринку зерна - це сукупність економіко-правових заходів, спрямованих на встановлення ринкових відносин, роздержавлення, приватизацію, підприємництво, розвиток села й різних форм господарювання з метою поліпшення організації виробництва і доведення до споживача продукції зерновиробництва. Державне регулювання ринку зернових здійснюється у поєднанні з ринковими механізмами і спрямоване на погодження всіх елементів цього ринку.

5. Система державного регулювання зернового ринку дозволяє виділити два окремих його види:

- регулювання за відхиленнями - держава змушена втручатися в ринкові процеси, коли виявляється відхилення будь-якого показника при

функціонуванні ринку зерна від встановлених норм гарантування продовольчої безпеки;

- регулювання за критичними параметрами - державне втручання в ринкові процеси, коли показники функціонування ринку зерна досягають неприпустимого рівня, наприклад проведення державою закупівельних інтервенцій у разі, коли ринкові ціни на зерно падають нижче певного мінімального рівня, чи товарних інтервенцій, коли відбувається зростання ринкових цін на зерно понад максимального рівня їх коливань на ринках.

6. Основне виробництво зернових сконцентровано в сільськогосподарських підприємствах. Їх частка в загальній структурі виробництва становить орієнтовно 80%, решта – господарства населення, які здійснюють вирощування зерна переважно низької якості та використовують його для власних потреб.

7. Наразі державна підтримка сільського господарства України характеризувалась невеликими обсягами прямої державної підтримки та пільговим режимом сплати ПДВ, що було доволі значною за обсягами преференцією до 2017 року. Однак, було прийнято рішення про відміну цієї норми (спеціального режиму сплати ПДВ) з 1 січня 2017 року. У Державному бюджеті України на 2018 рік передбачені напрями державної підтримки АПК в цілому та на підтримку зернового господарства, зокрема.

8. Було встановлено, що основними напрямками державної підтримки зернового господарства є: цінове регулювання (тимчасове адміністративне регулювання цін та тимчасова бюджетна дотація, державні заставні закупівлі зерна), фінансова підтримка суб'єктів господарювання через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів, бюджетна дотація для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції,

9. Розглянуті механізми державного регулювання ринку зерна в цілому відповідають міжнародним стандартам, проте більшість з них не сприяє

розвитку зернового господарства. Так, ринок зерна України регулює 56 регуляторних актів, яких: 3 регуляторних акти Ради Міністрів РСР; 19 регуляторних актів Кабінету Міністрів України; 19 регуляторних актів центральних органів виконавчої влади; 12 законів України та 3 Укази Президента України. За результатами досліджень Офісу ефективного регулювання, 7 з них є незаконними через відсутність підстав для прийняття або прийняття їх до проголошення незалежності України та 22 є неактуальними за критерієм невідповідності законодавства.

3 ЗМІЦНЕННЯ ПОТЕНЦІАЛУ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ ЧЕРЕЗ ЗАПРОВАДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ПРАКТИК ГОСПОДАРЮВАННЯ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕНЕДЖМЕНТУ НА МІКРОРІВНІ

3.1 Управління конкурентостійкістю сільськогосподарських підприємств як засіб зміцнення конкурентного потенціалу аграрного сектору регіону

Стійкий розвиток аграрного сектору в умовах загострення конкурентної боротьби можливий лише при наявності конкурентних переваг. Увага до проблеми їх забезпечення посилюється та отримує нові риси дослідження, особливо слід відмітити зосередження досліджень на такій ознаці конкурентних переваг, як стійкість (*Barney, 1991; Vinayan, 2012*). Підґрунтям забезпечення стійких конкурентних переваг регіону є достовірна діагностика.

Проблемами діагностики та забезпечення конкурентних переваг підприємств взагалі, і сільськогосподарських, зокрема, займалися вітчизняні та зарубіжні вчені: І.Боришкевич, Ж.Крючкова, К. Мельник, О. Непочатенко, П. Перерва, В. Пилипенко, Н. Пилипенко, М. Портер, С. Пташник, Н. Стельмащук, Н. Ткачова, О.Трийд, І. Шаповалова, В.Яценко, *Barney J., Wang H., Hart S., Muger A, Grant R., Hamel G., Wernerfelt B., Porter M.*

Науковцями зроблено вагомий внесок у дослідження даної проблеми, але окремі аспекти потребують додаткового дослідження. Зокрема, недостатньо дослідженими є питання оцінки стійкості конкурентної позиції аграрного сектору регіону, як результату вираження конкурентних переваг. В зв'язку з цим пошук методів оцінки стійкості конкурентної позиції аграрного сектору регіону набуває особливої актуальності.

Метою дослідження є аналіз теоретичних концепцій щодо формування стійких конкурентних переваг, оцінка стійкості конкурентних позицій

аграрного сектору регіону в умовах нестабільності. Виходячи із мети в процесі проведення дослідження були поставлені наступні завдання: уточнити понятійний апарат процесу забезпечення стійких конкурентних переваг; здійснити оцінку стійкості конкурентної позиції аграрного сектору регіону.

Стосовно стійких конкурентних переваг в науковій літературі існує дві протилежні концепції: ресурсорієнтована концепція (Resource-Based Approach) стійких конкурентних переваг (Barney, 1991) та моделі, які базуються на дослідженні впливу зовнішнього середовища на конкурентну позицію (Porter, 1985). На думку М.Портера (Porter, 1985) конкурентна позиція суб'єкта залежить від особливості галузі, до якої він належить. Модель «п'яти сил» М. Портера пояснює вплив зовнішніх чинників на формування конкурентного середовища галузі. М. Портер виділяє два види конкурентних переваг: низькі витрати і диференціація продукту. За Портером потенційним джерелом конкурентних переваг є вдале поєднання різних видів діяльності. Невелика кількість видів діяльності створює умови для копіювання та наслідування поведінки іншими конкурентами (Porter, 1985). Нестабільність та невизначеність галузевої структури внаслідок трансформаційних процесів, викликаних стрімким технологічним розвитком, призвели до послаблення домінування даної концепції. Wang зазначає, що модель п'яти сил Портера має обмеження, так як припускає існування досконало конкурентного ринку, якого практично не існує в нашому сьогодишньому середовищі (Wang, 2014).

Критики даної концепції, засновники ресурсного підходу (Barney; Wernerfelt; Prahalad, Grant), вважають, що в ній недостатньо приділено уваги впливу на конкурентні переваги внутрішніх ознак. З точки зору прихильників ресурсного підходу джерелом стійкої конкурентної переваги є ресурси, які наділені певною сукупністю ознак, таких як рідкісність, немобільність та унікальність. Наявність цих особливих ознак знаходить відображення у неімітабельності ресурсів, що забезпечує підприємство від копіювання конкурентами. Барней (Barney, 1991) вважає, що бар'єри входження в галузь не забезпечують стійких

конкурентних переваг. Бар'єри можливі тільки у випадку відмінностей у ресурсах. Якщо конкурентні переваги можуть бути скопійовані іншими фірмами, вони є нестійкими. Тобто, джерелом конкурентних переваг є унікальне поєднання наявних ресурсів. Якщо виробництво самого ресурсу та його складової монополізовано, це буде зменшувати доходи інших виробників, які не мають у своєму розпорядженні такого ресурсу (Wernerfelt, 1984). Грант Р.М. головним джерелом конкурентних переваг вважає також ресурси. Але, на його думку, самі по собі ресурси не є джерелом конкретних переваг. Такі характеристики ресурсів, як недосконала мобільність, складність відтворення є причиною успіху в довгостроковій перспективі (Grant, 1991).

На сьогоднішній день аграрний сектор є досить трудомісткий і отримує переваги за рахунок природних ресурсів. Але це негативно впливає на навколишнє середовище і не може бути джерелом стійких конкурентних переваг. Hart досліджував вплив навколишнього середовища на формування конкурентних переваг. Встановлення державою певних екологічних вимог може бути зовнішнім бар'єром для входження в галузь. Тільки екологічно орієнтовані ресурси стануть джерелом стійких конкурентних переваг в подальшому (Hart, 1995). Унікальні ресурси в поєднанні із набором відповідних управлінських дій створюють стійкі конкурентні переваги. Підтвердженням цьому є той факт, що в однакових умовах функціонування в межах однієї галузі суб'єкти забезпечують різні результати. Конкурентні переваги є унікальними сильними сторонами суб'єкта по відношенню до конкурентів, що поєднують в собі кращі елементи ведення бізнесу, забезпечуючи конкурентоспроможність (Боришкевич, 2017). Отже, пошук джерел стійкої конкурентної переваги повинен бути зосереджений на неоднорідності та немобільності ресурсів (Ткачова, 2012).

Стойка конкурентна перевага забезпечує стійку конкурентну позицію. Конкурентна позиція суб'єкта – це його місце в конкретних сегментах ринку зовнішнього середовища стосовно конкурентів (Трийд, 2003). Конкурентні

переваги можуть бути як зовнішнього так і внутрішнього походження (Шаповалова, 2017).

Таким чином, стійка конкурентна позиція більшою мірою забезпечується сукупністю внутрішніх чинників, врахування можливого впливу яких та вжиття відповідних заходів забезпечить розвиток як окремим суб'єктам господарювання, так і певному регіону.

Успішність управлінських рішень щодо забезпечення траєкторії конкурентоспроможного розвитку безпосередньо залежить від достовірної оцінки стійкості конкурентної позиції. Існують різні підходи щодо оцінки конкурентних переваг підприємств аграрного сектору (Непочатенко, 2016; Стельмашук, 2013). При виборі метода оцінки ми виходили з того, що сільськогосподарські підприємства аграрного сектору регіону конкурують в галузі, яка за своїми ознаками є найбільш наближеною до абсолютної конкуренції, так як кожен виробник є виробником однорідної продукції (Пилипенко, 2016; Рулюренко, 2019; Крючкова, 2011).

Сумщина – один із найважливіших аграрних регіонів України, де виробляється 4% валової продукції сільського господарства держави. Область має позитивну динаміку виробництва сільськогосподарської продукції, але негативним є постійне зниження виробництва продукції тваринництва. Виробництво сільськогосподарської продукції рослинництва на 100 га сільськогосподарських угідь перевищує середні рівні по країні, але виробництво тваринницької продукції більш ніж у 2 рази відстає від загальноукраїнських показників, що є досить негативною тенденцією і свідчить про неефективне використання наявного потенціалу (рис.3.1).

В зв'язку з цим, для таких виробників, які виробляють однорідну продукцію, конкурентними перевагами можуть бути в основному переваги у витратах. Здійснивши аналіз конкурентних переваг за собівартістю виробництва основних видів продукції можна зробити висновок, що виробництво продукції рослинництва сільськогосподарським виробникам

Сумщини обходилося дешевше (рис. 3.3). Але негативною є тенденція до збільшення собівартості виробництва овочів та плодів.

Рисунок 3.1 – Продукція сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.

Джерело: Державна служба статистики України, Головне управління статистики у Сумській області

Продуктивність праці в Сумській області перевищує середньоукраїнські рівні (рис. 3.2).

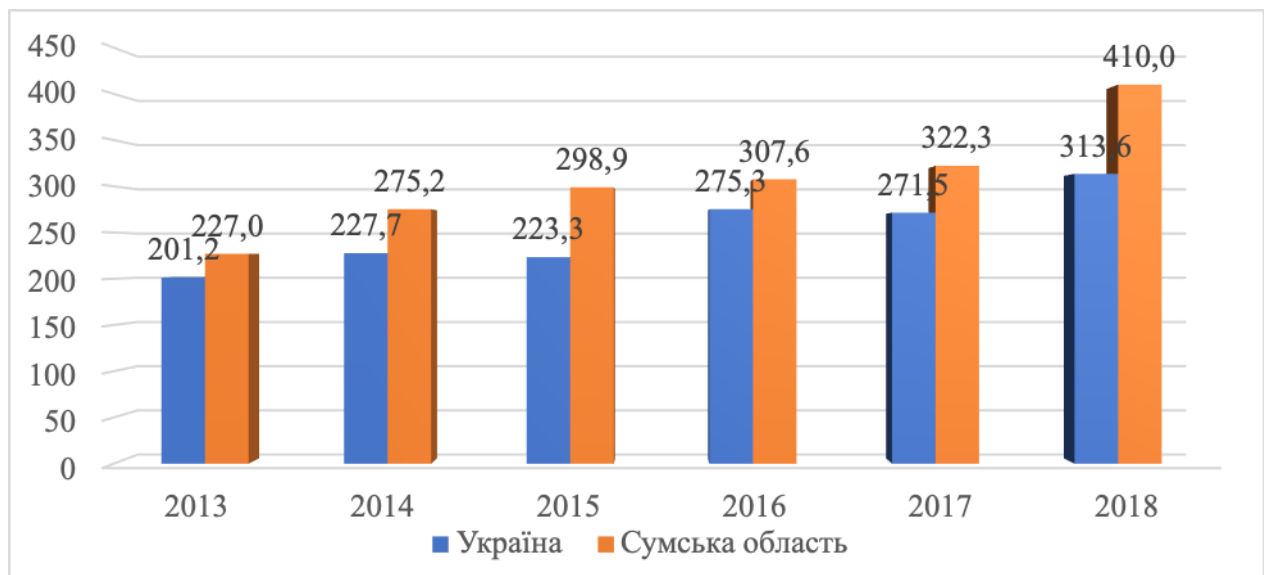

Рисунок 3.2 – Порівняння продуктивності праці в сільському господарстві України та Сумської області, тис.грн.

Джерело: Державна служба статистики України, Головне управління статистики у Сумській області

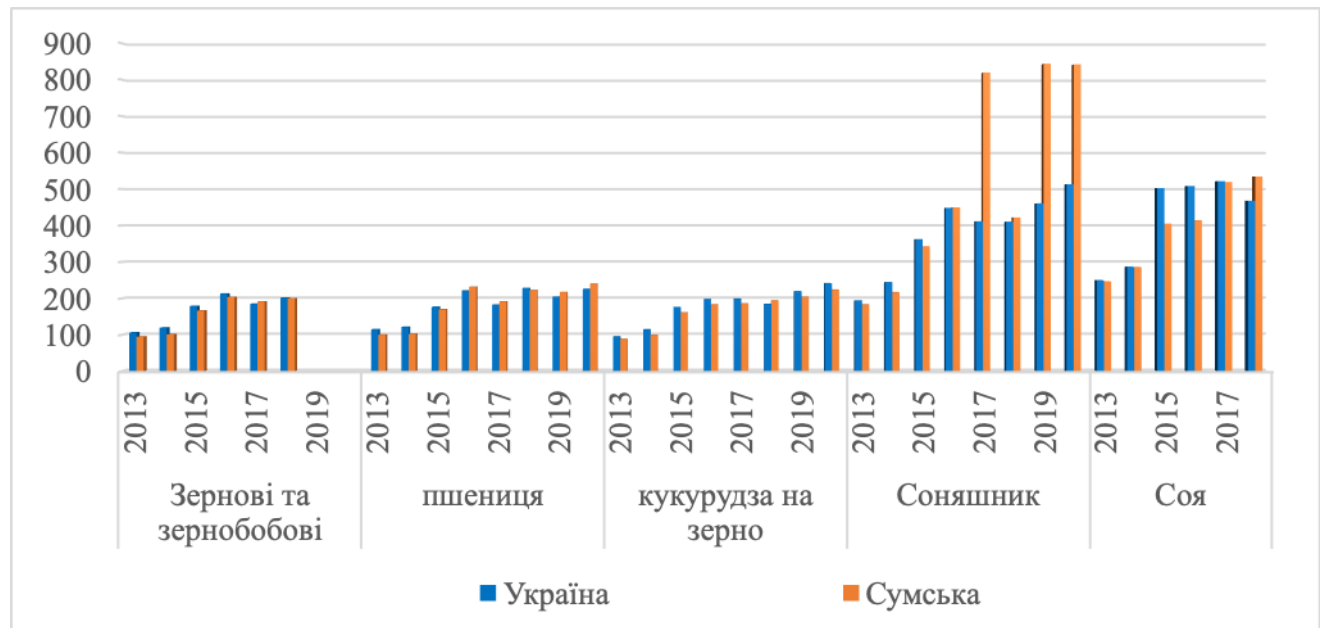

Рисунок 3.3 – Порівняння собівартості виробництва 1ц продукції рослинництва України та Сумської області, грн

Джерело: Державна служба статистики України, Головне управління статистики у Сумській області

Проаналізувавши динаміку собівартості виробництва 1 ц продукції тваринництва на Сумщині у 2014-2017 роках, можна відмітити, що за виключенням приросту ВРХ та молока, виробництво інших видів продукції тваринництва обходилося дорожче, так собівартість 1 ц приросту птиці майже у 2 рази перевищує середній рівень по Україні, це пояснюється відсутністю великих птахогосподарств із високим техніко-технологічним рівнем у Сумській області (рис.3.4).

При оцінці стійкості конкурентної позиції аграрного сектору регіону ми вважаємо за необхідне враховувати не стільки абсолютні значення тих чи інших показників (продуктивність праці, собівартість, якість продукції та інші),

чи порівняння їх з конкурентами (середньогалузевими), скільки динамічні тенденції змін відповідних індикаторів у порівнянні між собою.

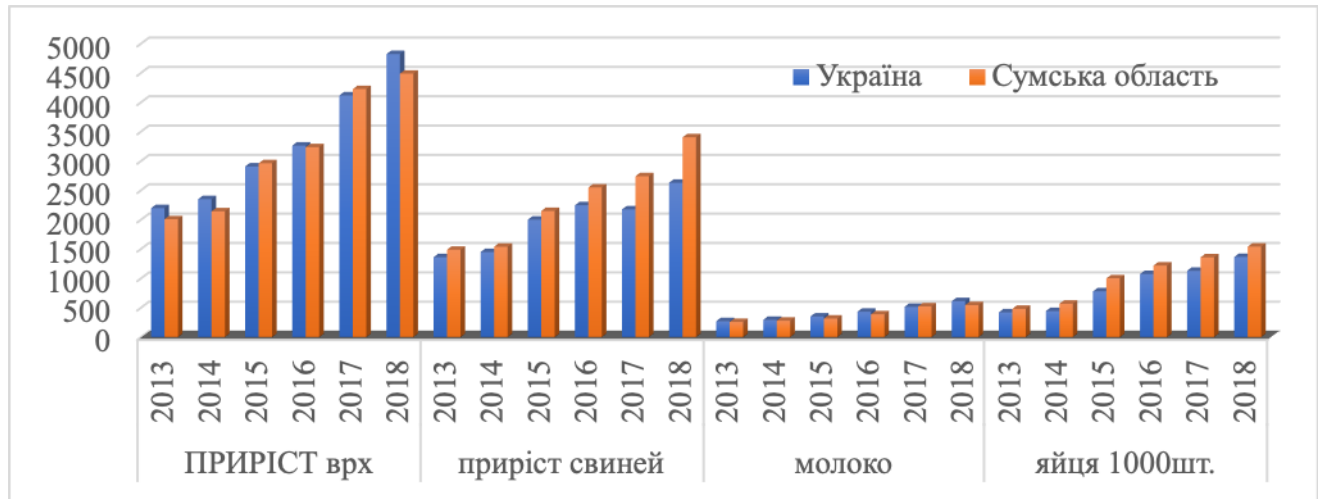

Рисунок 3.4 – Порівняння собівартості виробництва 1ц продукції тваринництва України та Сумської області, грн

Джерело: Державна служба статистики України, Головне управління статистики у Сумській області

На нашу думку, аналіз конкурентної позиції має передбачає інтегральну оцінку з використанням індексів зміни окремих показників в співставленні середньогалузевих та регіональних значень. Ми пропонуємо визначати індекси конкурентоспроможності сільського господарства Сумської області у порівнянні із значеннями по Україні по таких показниках: рівень виробництва (валова продукція в співставних цінах в розрахунку на 100 га с.-г. угідь), рівень продуктивності праці (валова продукція в співставних цінах в розрахунку на 1 середньорічного працівника), рівень ефективності (фінансовий результат до оподаткування в розрахунку на 100 га с.-г. угідь), рівень витрат на виробництво (собівартість одиниці продукції) та рівень ринкових переваг (середні ціни реалізації).

Було проведено аналіз за 2013-2018 рр. по вищезазначених показниках, причому значення за 2013 рік приймалися за базу (індекс = 1,00). Значення

відповідних індексів за наступні роки визначалися як відношення абсолютних значень даного року до значення показника за попередній рік. Порівняльна динаміка індексів рівня виробництва сільськогосподарської продукції аграрного сектору Сумської області та України наведена на рис. 3.5.

Аналіз показує, що починаючи з 2016 року темпи росту рівня виробництва в регіоні поступилися середньогалузевим, хоча у 2017-2018 роках вони вже були вищими.

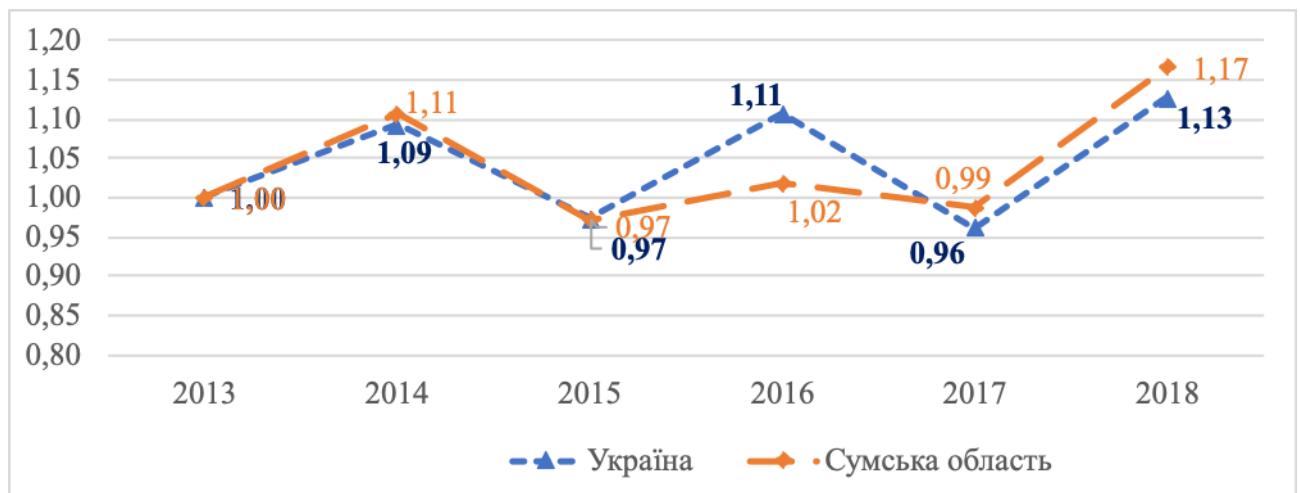

Рисунок 3.5 – Індекси зміни рівня виробництва (валова продукція в розрахунку на 100 га с.-г. угідь) за 2013-2018 рр.

Джерело: Державна служба статистики України

Більш низькі темпи росту рівня виробництва у 2016 році зумовили і відставання із темпами росту продуктивності праці (рис. 3.6).

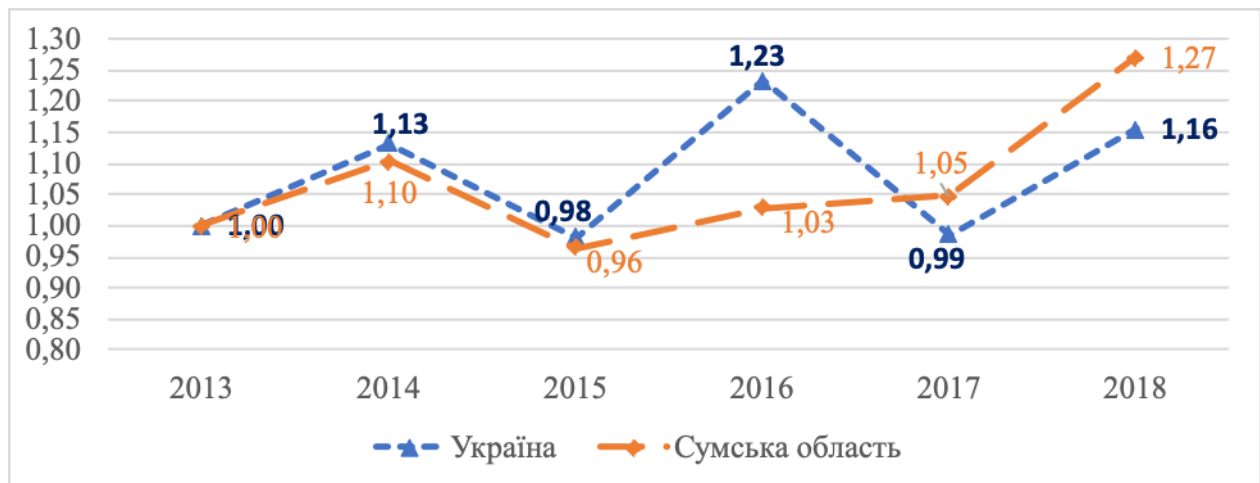

Рисунок 3.6 – Індекси зміни продуктивності праці (валова продукція в розрахунку на 1 середньорічного працівника) за 2013-2018 рр.

Джерело: Державна служба статистики України

Порівняння індексів ефективності с.-г. виробництва наведено на рис. 3.7.

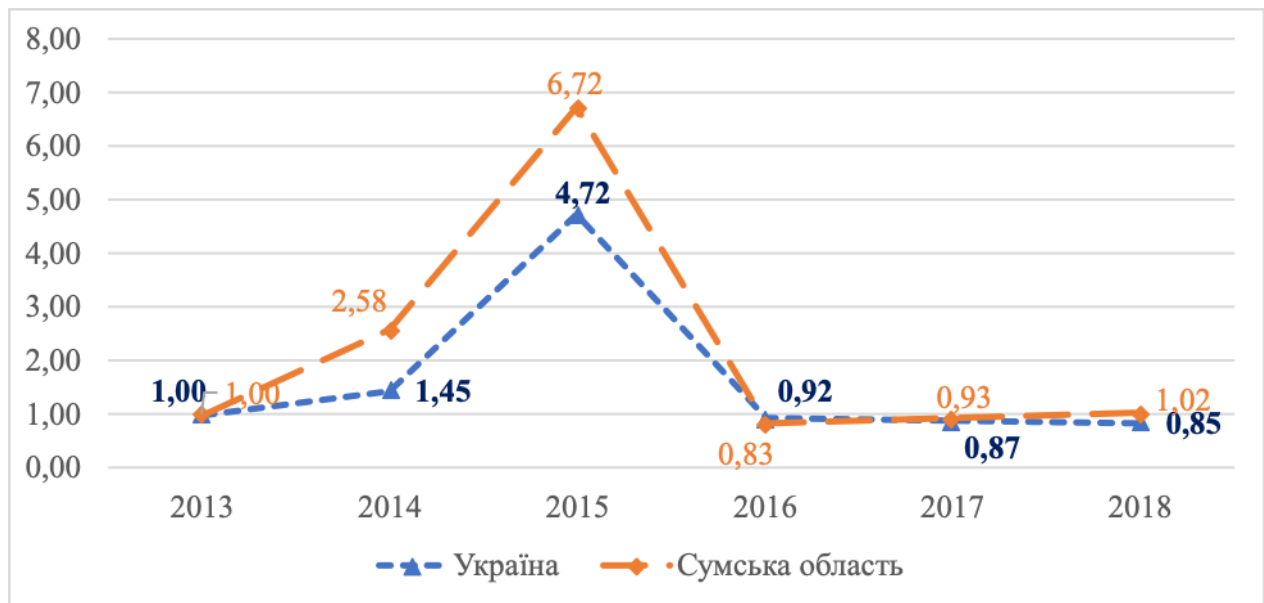

Рисунок 3.7 – Індекси зміни ефективності виробництва (фінансовий результат в розрахунку на 100 га с.-г. угідь) за 2013-2018 рр.

Джерело: Державна служба статистики України

Аналіз темпів росту індексів ефективності показує, що починаючи саме в 2016 році темпи приросту індексу ефективності виробництва по регіону були нижчі ніж по галузі, що підтверджується попередніми висновками. Аналізуючи динаміку темпів росту індексів витрат на виробництва та рівня ринкових переваг, слід зазначити, що враховуючи, що по різних видах продукції може спостерігатися різнонаправлена динаміка, то ми розрахували комплексні індекси рівня витрат та рівня ринкових переваг. Динаміка комплексного індексу рівня витрат наведена на рис. 3.8.

Аналіз показує, що темпи росту рівня витрат в Сумській області починаючи з 2016 року уповільнюються, що зумовило підвищення стійкості існуючих конкурентних переваг у 2018 році.

Інша тенденція простежується при аналізі рівня ринкових переваг (середніх цін реалізації). В даному аспекті с.-г. підприємства Сумської області у 2018 році дещо зменшили свої конкурентні переваги (рис. 3.9).

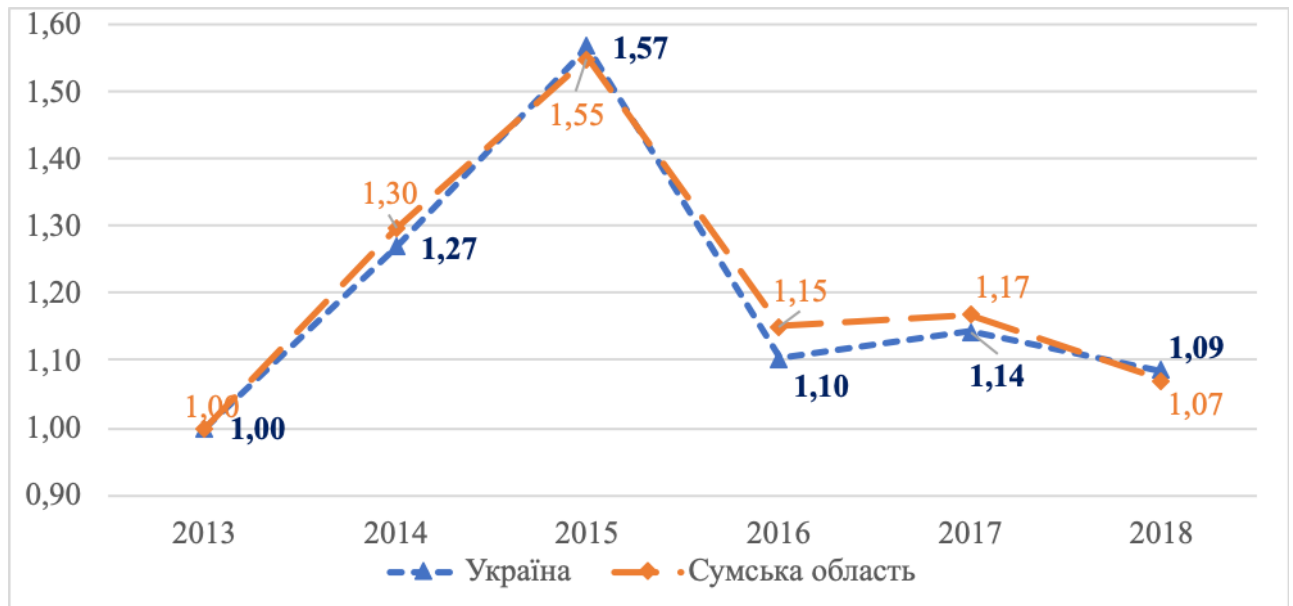

Рисунок 3.8 – Комплексні індекси зміни рівня витрат на виробництво (собівартість 1ц) за 2013-2018 рр.

Джерело: Державна служба статистики України

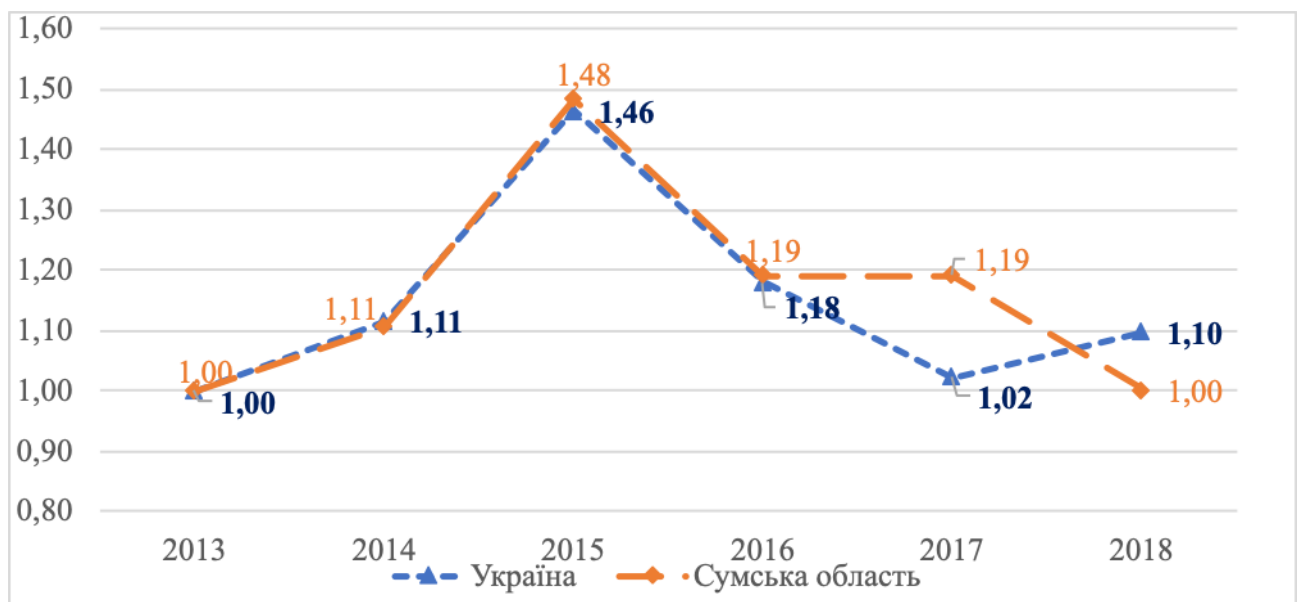

Рисунок 3.9 – Комплексні індекси зміни рівня середніх цін реалізації 1т за 2013-2018 рр.

Джерело: Державна служба статистики України

Для кращого розуміння загального тренду змін конкурентних позицій ми пропонуємо використати інтегральний індекс зміни конкурентної позиції, як середньгеометричне значення розрахованих вище індексів (рис. 3.10), при цьому враховуючи, що при оцінці рівня витрат менше значення є кращим, ми використовуємо обернене значення індексу рівня витрат.

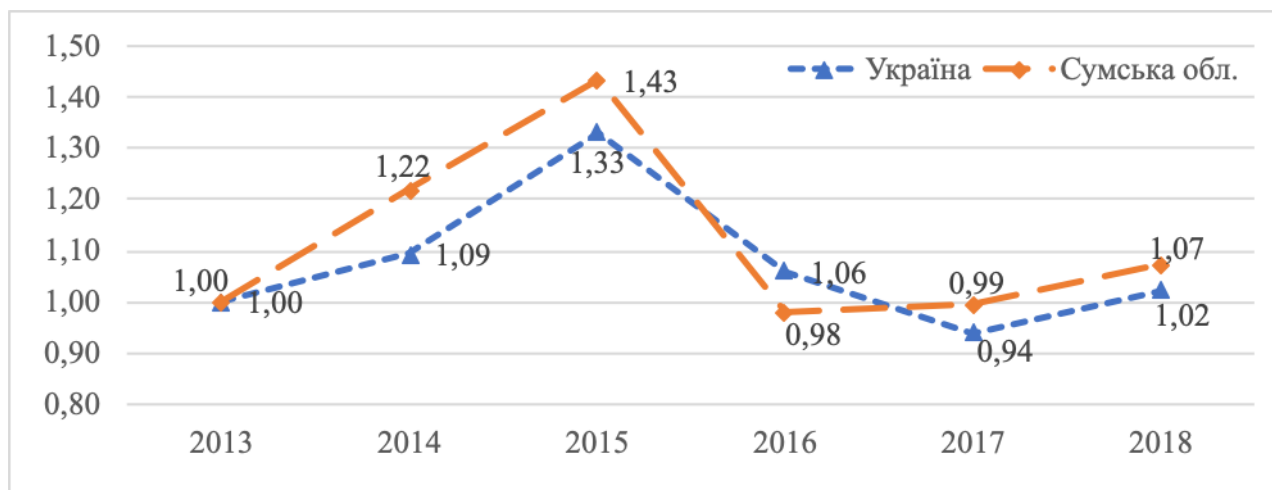

Рисунок 3.10 – Інтегральні індекси зміни конкурентної позиції за 2013-2018рр.

Джерело: власні розрахунки авторів

Як свідчить графік на рис. 3.10, Сумська область в динаміці зміцнює свою конкурентну позицію (за винятком 2016 року, коли практично по всіх параметрах регіон поступався галузевим показникам). Причому, аналіз складових виявив, що це відбулося як за рахунок вищого рівня фінансового результату в розрахунку на одиницю сільськогосподарських угідь та дещо вищого рівня цін реалізації (що теж певною мірою впливає на фінансовий результат), так і за рахунок внутрішніх факторів конкурентоспроможності (рівень виробництва і ефективність використання матеріально-грошових та трудових ресурсів), що в перспективі сприяє посиленню конкурентних позицій.

Отже, важливою умовою досягнення конкурентних переваг є оцінка стійкості конкурентної позиції. Нами було запропоновано оцінювати стійкість

конкурентної позиції аграрного сектору регіону на основі індексів зміни окремих показників в співставленні середньогалузевих та регіональних значень. Для кращого розуміння загального тренду змін конкурентних позицій ми пропонуємо використати інтегральний індекс зміни конкурентних переваг. Аналіз даних за 2013-2018 роки показав, що Сумська область в динаміці зміцнює свої конкурентної позиції.

Оцінка стійкості конкурентних позицій аграрного сектору регіону на основі запропонованої методики показала, що для забезпечення стійкої конкурентної переваги, перш за все необхідно приділити увагу зниженню витрат та впровадженню інновацій.

3.2 Нормування праці в системі управління трудовим потенціалом, як засіб зміцнення конкурентоспроможності підприємства

Трудовий потенціал є найважливішим і одночасно найдорожчим елементом сукупного потенціалу сучасного підприємства. Адже від ефективної роботи персоналу залежить ефективність функціонування самого підприємства. Працівники на своїх робочих місцях у відповідності до ієрархічного рівня здатні впливати на підвищення результативності своєї роботи та результативності використання інших ресурсів, а також на економію затрат. Ефективність управління трудовим потенціалом є одним з чинників зміцнення рівня конкурентоспроможності підприємства.

Важливу роль в управлінні трудовим потенціалом відіграє нормування праці, яке дає можливість визначити норми праці та на їх підставі – оптимальну чисельність працівників, що, в свою чергу, впливає на витрати. Отже, нормування праці є ключовим елементом менеджменту і набуває особливої актуальності в ринкових умовах господарювання.

В ринкових умовах суттєво підвищуються вимоги до організації та нормування праці, які є визначальними щодо підвищення продуктивності праці

– найважливішого фактора зниження собівартості продукції та росту прибутку. Тому, в умовах жорсткої конкуренції виграє те підприємство, де організація і нормування праці є на найбільш високому рівні.

Однак, незважаючи на визначну роль нормування праці в управлінні трудовим потенціалом, значна частина керівників підприємств і органи управління економікою стали взагалі відкидати доцільність нормування праці в умовах ринку і зменшують значущість організації праці і заробітної плати (Крайній, 2014), тим паче що сьогодні завдання організації та нормування праці покладено безпосередньо на самі підприємства. Але, поряд з названими керівниками існують також і інші менеджери, що намагаються організувати виробництво за стандартами розвинених країн. Вони намагаються відродити роботу по нормуванню праці в своїх підприємствах з метою оптимізації чисельності персоналу та оптимізації витрат, оскільки розуміють, що від цього залежить успіх у конкурентній боротьбі.

Враховуючи велику роль нормування праці в системі управління трудовим потенціалом доцільно вивчити світовий та вітчизняний досвід нормування праці та виявити проблеми, що виникають сьогодні в процесі нормування праці та організації виробництва на вітчизняних підприємствах.

Зазначимо, що дана праця написана на основі досліджень, що проводилися авторами в межах госпдоговірної тематики і стосувалися проблеми оптимізації чисельності персоналу сільськогосподарських підприємств на основі розроблених нормативів праці. Готовність керівників підприємств платити за розроблення сучасних нормативів праці та напрямів оптимізації чисельності персоналу ще раз підкреслює актуальність проблеми нормування та організації праці.

Теоретичним підґрунтям даної статті стали праці вітчизняних вчених: Крайнього В. О., Чумаченко О. В., Уманської В. Г., Серединської В. М., Вудвуд В. В., Позднякової С. В., Зливка В. М., Скриль В. В., Нечипорук А. А. та інших.

В переважній більшості праць увага приділяється висвітленню сутності та визначенню завдань нормування праці, вивченню досвіду нормування праці та розробці заходів з удосконалення системи нормування праці. Велика кількість публікацій з цього питання свідчить, що теоретичний аспект нормування праці добре напрацьований.

В роботі Зливка В.М. зазначено, що існуючі норми є застарілими, не відповідають сучасним реаліям, і наведені результати впровадження нових норм продуктивності в рослинництві (Зливка, 2009). В роботі Нечипорука А.А. проаналізовано організацію нормування праці в рослинництві (Нечипорук, 2009).

Однак, все ж таки бракує публікацій, що носять практичний характер і стосуються аналізу існуючих проблем нормування та організації праці на сучасних підприємствах.

Метою статті є визначенні ролі нормування праці; вивчення закордонного та вітчизняного досвіду нормування праці; визначення проблем нормування праці, що існують на галузевому рівні та рівні окремих підприємств; аналіз процесів нормування та організації праці на прикладі сільськогосподарських підприємств.

Розвиток виробництва не може бути ефективним без науково-обґрунтованих систем організації і нормування праці, планування і управління організацією праці, застосування прогресивних норм і нормативів для організації праці на робочих місцях.

В ринковій економіці зростає роль різноманітних факторів, що впливають на ефективність виробництва, оскільки внаслідок зростаючої конкуренції, результативність діяльності виступає визначальним підґрунтям існування та розвитку підприємств.

Серед факторів ефективності суттєве місце займає організація праці, оскільки навіть найсучасніше обладнання та високопродуктивна техніка не дадуть очікуваного результату за низького рівня організації їх обслуговування,

і, навпаки, за умов наукової організації праці є можливим отримати за певного технічного оснащення виробництва максимального результату.

Організація праці – в першу чергу є складовою організації виробничого процесу, але одночасно це і самостійна галузь економічної діяльності на підприємстві, що має особливий зміст, сферу досліджень та методи вивчення виробничої діяльності людини.

З метою виконання своїх завдань організація праці спирається на природничі науки і, перш за все, фізіологію, психологію та соціологію праці. Адже в процесі будь-якої праці обов'язково відбувається мобілізація фізіологічних та психологічних функцій, і актуальними стають соціальні аспекти. Це дозволяє, з обного боку, мати комплексний підхід до вибору оптимальних варіантів взаємодії людини з технічними засобами виробництва, а з іншого, виконуючи розподіл складних явищ на прості, всебічно їх досліджувати і шляхом моделювання знаходити найбільш ефективні рішення.

Таким чином, розвиток підприємства, а також впровадження інновацій в ньому, є можливим лише за умов повної, комплексної та об'єктивної оцінки умов організації праці. Аналіз рівня ефективності організації праці – основа ефективного управління організацією праці та підприємством в цілому.

Процес переосмислення основних економічних понять як підґрунтя для економічних реформ, не може не задіяти і комплексу проблем нормування праці. По відношенню до цих проблем з'явилися дві досить певні позиції. З обного боку, розповсюдженими є уявлення про те, що норми, тарифи, оклади, доплати і т.п. – є атрибутами бюрократичної системи, які повинні зникнути разом з нею. З іншого боку, значна частина фахівців впевнена, що без нормування праці та елементів тарифної системи неможливо забезпечити ефективне управління суспільним виробництвом та розподіл матеріальних благ.

З моменту значного росту трудових затрат в закордонних компаніях, що визначали їх високу питому вагу в загальних витратах, більшість фірм зрозуміли важливість забезпечення максимально ефективного використання

трудо­вих ре­сурсів. Одно­часно з­дат­ність фірми ви­ко­на­ти це зав­дан­ня за­ле­жить від точ­ності роз­раху­нків та рів­ня кон­тро­лю тру­дових за­трат. Са­ме вза­ємозв'язок між якістю норм та е­фек­тив­ністю ви­роб­ництва, по­яснює за­ці­кав­леність влас­ників приватних під­приємств в під­триманні ви­со­кої якості за­сто­со­ву­ваних норм.

На­сьо­год­ні біль­шість е­ле­ментів «за­галь­но­дер­жав­ної си­сте­ми нор­му­ван­ня пра­ці», а са­ме: звіт­ність по «охоп­лен­ню» нор­му­ван­ням, обов'яз­ко­вість за­сто­со­ву­ван­ня між­галу­зе­вих нор­ма­тивів ча­су і т. д., за­ли­ши­ли­ся в ми­ну­ло­му. Однак роль норм на ко­ж­но­му під­приємстві, як ос­но­ви ор­га­ні­зації ви­роб­ництва та під­ви­щен­ня е­фек­тив­ності ви­ко­ри­стан­ня жи­вої пра­ці, з роз­вит­ком рин­ко­вих від­но­син бу­де зроста­ти.

В су­час­ній за­кор­дон­ній науці тер­мін «ор­га­ні­за­ція пра­ці» не ви­ко­ри­сто­вується, існує біль­ш шир­о­ке по­ня­ття «ор­га­ні­за­ція ви­роб­ництва», що вклю­чає ор­га­ні­за­цію пра­ці як одну із скла­до­вих.

Роз­гля­даю­чи сві­то­вий дос­від, не­об­хідно від­зна­чи­ти, що пи­тан­ня управ­ління нор­му­ван­ням пра­ці в роз­ви­не­них краї­нах обумов­лю­ються в ко­лек­тив­них уго­дах між пра­ців­ни­ками і під­приєм­цями (Ні­меч­чина, Данія, Франція, Фін­ляндія та ін.) (Не­чи­по­рук, 2009). Да­ний пе­ре­до­вий дос­від за­ру­біж­них краї­н бу­в прий­ня­тий в Росії, Бі­ло­ру­сії та Ук­раїні, де в Тру­дових ко­дек­сах бу­ли в­не­се­ні від­по­від­ні змі­ни. Так, з­гід­но зі ст. 159 Тру­до­вого ко­дек­су Росій­ської Фе­де­ра­ції, пра­ців­никам га­ран­тується за­сто­со­ву­ван­ня си­сте­м нор­му­ван­ня пра­ці, що ви­зна­чаються ро­бо­то­дав­цем з ура­ху­ван­ням дум­ки пред­став­ниць­кого ор­га­ну пра­ців­ників або в­ста­нов­люються ко­лек­тив­ним до­го­во­ром.

Ана­ло­гічна си­ту­ація і в Рес­пуб­ліці Ка­зах­стан, де, від­по­від­но до ст. 117 Тру­до­вого ко­дек­су Рес­пуб­ліки Ка­зах­стан, роз­роб­ка, за­про­вад­жен­ня нових, за­мі­на і пе­ре­гляд норм пра­ці про­ва­дяться ро­бо­то­дав­цем за по­го­д­жен­ням з пред­став­ни­ками пра­ців­ників. Але, разом з тим, роль ко­лек­тив­ного до­го­во­ру і са­мо­стій­ність в пи­тан­ні за­твер­д­жен­ня від­сут­ня.

Інший підхід ми бачимо в Великобританії, але він стосується розробки типових норм праці з акцентом на державний сектор економіки даної країни. Так, в Англії близько 30% подібних правил встановлюються в централізованому порядку. В Великобританії саме держава створює єдину нормативно-інформаційну базу, яка дозволяє ефективно вирішувати весь комплекс виробничих, господарських, технічних і соціальних питань в межах підприємства. В країні діють загальнонаціональні або галузеві правила, за якими регулюються основні положення про порядок встановлення, заміни і перегляду норм праці. Однак норми праці встановлюються безпосередньо на підприємствах. Практичну допомогу підприємствам в цій роботі надають некомерційні та приватні консультативні центри, асоціації, які професійно займаються питаннями нормування праці, надають програмне забезпечення з використанням сучасних засобів обчислювальної техніки (Жесан, 2016).

У ряді країн діють загальнонаціональні або галузеві правила, якими регулюються основні положення про порядок встановлення, заміни та перегляду норм праці. Однак у всіх випадках норми праці встановлюються безпосередньо в організаціях.

Практичну допомогу організаціям в цій роботі надають приватні консультативні центри, асоціації, інститути. Наприклад, в США політика в області продуктивності та якості трудового життя здійснюється через різні федеральні відомства і агентства, в складі яких функціонують спеціальні відділи, а також через незалежні органи і напівурядові організації. Слід зазначити, що рішення такої багатопланової проблеми, як продуктивність і якість праці, прямо чи опосередковано відноситься до діяльності всієї державної політики в цій галузі. У Міністерстві праці США функціонує відділ продуктивності і технології. Основні напрямки його діяльності - вимір і аналіз продуктивності по секторам і галузям економіки, дослідження впливу науково-технічного розвитку галузей на робочу силу і розробка відповідних рекомендацій.

В Японії створено загальнонаціональний центр продуктивності. До його керівництва входять представники уряду, ділових кіл і профспілок. Найважливішою особливістю Японського центру є облік людського фактора і надання працівникам соціальних гарантій у відношенні розширення і стабілізації зайнятості, введення колективних форм організації і стимулювання праці, соціального захисту працівників при підвищенні напруженості норм праці (Єрмоєнко, 2006).

Подібні центри успішно працюють у країнах Європейського Союзу, які в цілях запозичення національного досвіду об'єднуються в міжнародні та міжрегіональні. Так, Європейська асоціація національних центрів продуктивності, створена в 1966 році, об'єднує служби 19 країн (Єрмоєнко, 2006).

Отже, в країнах з розвинутою ринковою економікою:

- суб'єктами правовідносин, пов'язаних з нормуванням праці, в першу чергу, є працівники і роботодавці;

- розробка типових норм для державного сектора економіки здійснюється централізовано за участю державних органів;

- створена методологічна і матеріально-технічна база, що дозволяє здійснювати нормування праці практично всіх категорій працівників (Ковальова, 2017).

Наукова організація та нормування праці почали розвиватися та отримали широке розповсюдження в Радянському Союзі, до якого входила і Україна, після Жовтневої революції, на момент виникнення потреби в створенні нових форм організації виробництва та застосування їх в народному господарстві з метою підвищення продуктивності праці.

Етапи становлення та розвитку наукової організації та нормування праці на пострадянському просторі та в Україні зокрема представлені в таблиці 3.1.

Таблиця свідчить, що в даний час намітилася явна недооцінка ролі наукової організації праці. Це пояснюється тим, що поки ще є великі

можливості досягати високої прибутковості підприємств за рахунок інших вартісних факторів, причому без будь-яких додаткових витрат. З розвитком ринкових відносин можливості такого роду стануть різко скорочуватися. Підприємствам неминуче доведеться задіяти такий важливий фактор зростання ефективності праці, як організація праці.

Таблиця 3.1 - Становлення та розвиток наукової організації та нормування праці в Україні

Період	Напрямок розвитку
1917-1918 рр.	Розробка законодавчих основ організації і нормування праці в післяреволюційний період
1921 р.	Створення Центрального інституту праці, який займався розробкою теорії та практики організації праці на робочих місцях і питаннями підготовки робочих кадрів
	Проведення Першої всеросійської конференції по науковій організації праці
	Початок створення промислових техніко-нормувальних бюро та секцій наукової організації праці
1923 р.	Створення Ради наукової організації праці, виробництва та управління
1924 р.	Друга всесоюзна коференція з наукової організації праці, що виначила термін «НОП» та шляхи подальшого удосконалення організації праці в галузях матеріального виробництва, в сфері обслуговування та в державному апараті
30-ті роки ХХ ст.	Наукова робота в галузі організації праці внаслідок певних об'єктивних та суб'єктивних причин була згорнута. На підприємствах продовжувались пошуки та практичне впровадження нових методів організації праці.
40-ті роки ХХ ст.	Подальший розвиток науково-дослідної та методичної роботи з організації праці
50-ті роки ХХ ст.	Створення Державного комітету Ради міністрів СРСР з питань праці і заробітної плати, а також підпорядкованого йому науково-дослідного інституту праці (НДІ праці)
	Активна робота щодо розробки методологічних та нормативних матеріалів з праці: нормативів, єдиних та типових норм
60-ті роки ХХ ст.	Початок планових робіт щодо удосконалення організації робочих місць на підприємствах
	Проведення Всесоюдної наради з питань організації праці
70-ті та середина 80-тих років ХХ ст.	Розробка планів НОП на всіх рівнях управління: в межах народного господарства, в галузях, об'єднаннях та в підприємствах
	Розповсюдження нормування праці на роботи по обслуговуванню та управлінню виробництвом
	Поява нового напрямку в нормуванні праці, заснованого на непряму вивченні його затрат за результатами математико-статистичних досліджень та їх аналізу
Кінець 80-тих та 90-ті роки	Різке зниження уваги до питань організації та нормування праці на рівні підприємств та на державному рівні. Згорання роботи з НОП та нормування, ліквідація відповідних підрозділів на підприємствах

XX ст.	
Початок XXIст.	Застосування на підприємствах існуючих норм, які поступово застарівали, оскільки змінювалися технології
Сьогоднішні дні	Зростає попит з боку підприємств на відновлення нормування праці та застосування принципів наукової організації праці, оскільки власники починають розуміти, що організація виробництва, що базується на системі нормування, обумовлює економію витрат всіх ресурсів, що є запорукою утримання конкурентних переваг

Джерело: складено на основі (Єрмоєнко, 2006; Нечипорук А.А., 2009) та доповнено авторами

Однією з проблем нормування праці є те, що в останні десятиліття в нашій державі приділялося недостатньо уваги процесам нормування праці і фахівці з нормування не були в належній мірі забезпечені відповідною нормативно-правовою базою. На багатьох підприємствах як і раніше використовуються застарілі нормативи, розроблені для виробничих процесів, які не відповідають сучасним технологічним і трудовим процесам, отже саме тут закладено нераціональне використання трудових ресурсів. Розроблені раніше норми не враховують нові технології, стандарти, нове обладнання, нові види робіт, інструментальні засоби, рівень механізації та автоматизації робочих місць, особливості оптимізованих бізнес-процесів підприємств.

Згідно законодавства, нормативні матеріали (норми праці) вводяться, переглядаються і змінюються власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником).

Типові норми праці розробляються для робіт, виконуваних за типовою технологією, з урахуванням раціональних (для даного виробництва) організаційно-технічних умов, вже існуючих на більшості чи частині підприємств, де є такі види робіт. Типові норми рекомендуються як еталон для підприємств, де організаційно-технічні умови виробництва ще не досягли рівня, на який розраховані зазначені норми; міжгалузеві нормативні матеріали повинні затверджуватися уповноваженим державним органом з питань праці.

Єдині норми праці розробляються для робіт, виконуваних за однаковою технологією в аналогічних умовах виробництва в одній або ряді галузей економіки країни, і є обов'язковими для застосування на всіх підприємствах при нормуванні праці працівників на відповідних видах робіт.

Таким чином, встановлення конкретних норм праці з урахуванням виробничих потужностей організації, специфіки виконуваних робіт, цілей діяльності та інших подібних обставин є виключною прерогативою роботодавця. При цьому останній повинен реалізувати своє право виключно з урахуванням думки представницького органу працівника, де в більшості випадків виступає профспілка, а при його відсутності (наприклад, при незначній чисельності працівників) такого роду функції може виконувати трудовий колектив (наприклад, рішення про це може бути прийнято на загальних зборах колективу).

Аналіз сучасного стану нормування праці в Україні показав, що, незважаючи на проведену роботу по вдосконаленню нормативно-правової бази, недостатня увага до питань організації нормування праці спостерігається як з боку державних органів, так і з боку роботодавців і представників працівників.

Це обумовлено, з одного боку, невиконанням законодавчо закріплених зобов'язань державних органів, системи звітності, обліку і контролю з питань нормування праці, з іншого боку, роботодавцями втрачена доцільність проведення робіт з нормування праці. В сучасних умовах широке поширення практично на всіх підприємствах підприємницького сектора України знайшло застосування почасово-преміальних систем оплати праці, оскільки відрядні системи оплати передбачають обов'язкове застосування норм трудових витрат.

Інша проблема пов'язана з втратою професійних кадрів в області нормування праці в зв'язку з масовим скороченням цінних кадрів з середини 1990-х до середини 2000-х років, що також вплинуло на поточний стан процесів нормування праці. Негативні процеси даного періоду збіглися з переходом до ринкової економіки при повній відмові від централізованих методів управління

працею на державному рівні. Сьогодні у фахівця, який відповідає на підприємстві за нормування праці, як і раніше залишається відкритим питання своєчасного приведення у відповідність норм праці працівників, в тому числі проблема вибору діючої методики оцінки норм праці.

Відмова від державного втручання в управління процесами у сфері праці, який намітився в національній економіці в 90-х рр., призвів до скорочення, а за деякими напрямками до припинення робіт з досліджень, розробки, обґрунтування та впровадження норм і нормативів праці. Нормування стало справою самих підприємств, причому більшість з них скасували відділи організації праці та нормування (Жесан А.В., 2016).

Розвитку системи нормування праці також заважала нестабільність економіки, при якій роботодавець вважав за краще діяти без будь-яких зобов'язань по відношенню до працівників. При цьому зацікавленість працівника, якщо і була усвідомлена, то не знаходила свого виходу головним чином через неефективну систему соціального партнерства, а також в силу слабкого зв'язку між нормуванням праці і його оплатою. Держава ж зі свого боку знаходилася в умовах найжорстокіших бюджетних обмежень, загострення численних соціальних проблем, наслідком чого стало практично повне згортання робіт з методичного і практичного забезпечення розвитку системи нормування праці.

Відсутність чітких правил щодо нормування праці та контролю з боку держави за цим процесом обумовили те, що в більшості підприємств норми праці не переглядалися більше 10 років, а на окремі роботи вони і взагалі були відсутні (Вудвуд, 2013).

Таким чином, вітчизняний досвід нормування праці свідчить про наявність певних проблем в цьому питанні:

- недостатність уваги до питань організації нормування праці як з боку державних органів, так і з боку роботодавців і представників працівників;

- визначення норм праці покладено на підприємства, але роботодавцями втрачена доцільність проведення робіт з нормування праці, адже вони воліють збільшувати прибутки за рахунок цін, при цьому не потрібно витратити кошти на нормування, а економія заробітної плати не приймається до уваги через дешевизну робочої сили в Україні;

- втрата професійних кадрів в області нормування праці як на державному та галузевому рівнях, так і на рівні окремих підприємств, які відмовилися від працівників-нормувальників, в результаті чого вітчизняні підприємства останніми роками питанням нормування праці не займалися, використовуючи застарілі норми праці;

- використання підприємствами застарілих норм праці, що не відповідають особливостям сучасних технологій;

- слабкий зв'язок між нормуванням праці і її оплатою, в результаті чого сформувалася неефективна система соціального партнерства.

Такий стан нормування праці призводить до наступних серйозних негативних наслідків: завищення собівартості продукції, і як наслідок низька конкурентоспроможність; низька соціальна захищеність працівника, можлива залежність від свавілля роботодавця; низький рівень організації праці і виробництва, що створює передумови для зниження продуктивності праці, матеріальної зацікавленості в роботі; неможливість оцінки результатів праці кожного окремо взятого працівника, групи працівників, а також результатів ефективності управлінського персоналу.

Але сьогодні з'являється все більше керівників, які добре усвідомлюють значення нормування праці та його вплив на витрати виробництва. Свідченням цьому є, як ми відмічали вище, готовність таких менеджерів платити за послуги нормування праці. Нами було проведено дослідження процесів нормування та організації праці в галузі скотарства на прикладі сільськогосподарських підприємств Сумської області.

Потреба в нормуванні праці та удосконаленні організації праці в скотарстві виникла тому, що останнім часом ця галузь становиться прибутковою. В результаті чого у власників з'являється можливість інвестувати кошти в нове обладнання та впровадження сучасних технологій виробництва молока. Однак, існуючі норми праці не відповідають рівню сучасного обладнання та новим технологіям.

Проведені дослідження процесів нормування та організації праці в скотарстві дали можливість сформулювати наступні висновки:

1. В кожному з досліджених підприємств відсутні працівники, що займаються нормуванням праці. Нормативи праці визначаються по застарілих довідниках. Хронометражі зрідка проводяться, але їх мета переважно – у виявленні перевитрат пального. Хронометражі проводять економісти або обліковці.

2. Внаслідок дефіциту робочої сили (насамперед молодих людей) на селі у сільськогосподарських підприємств виникає проблема із наймом працівників. Працівники добре освідомлені про це і, відповідно, зачасти шантажують роботодавців, погрожуючи тим, що не вийдуть на роботу, і, вимагаючи, збільшення заробітної плати. В результаті виникають конфлікти між роботодавцями та працівниками, що негативно відбивається на робочому процесі.

3. Внаслідок того, що останніми роками сільські мешканці звикли жити за рахунок домашнього господарства та поїздок на заробітки, працівники, працюючи по-старому, перестали дорожити робочим місцем, вважаючи роботу на фермі непрестижною та малодоходною. Навіть оператори машинного доїння, в яких заробітна плата складає 9-15 тис грн. за місяць, не однократно, за час спостережень за ними, порушували трудову дисципліну, відмовлялися виконувати певні трудові операції, які згідно протоколу доїння повинні бути обов'язково виконані.

4. Небажання працівників змінювати своє відношення до роботи, а також бажання залишити все в старому порядку, коли можна було щось вкрати, є причиною того, що раціоналізація трудового процесу на підприємствах часто зустрічає опір з боку працівників.

5. Порухення розпорядку робочого дня, коли працівники на годину-півтори запізнюються на роботу або раніше залишають роботу, було виявлено майже у всіх досліджуваних підприємствах. Це свідчить про відсутність чіткої системи організації праці на підприємствах.

6. На кожному з досліджених підприємств були виявлені працівники, що працюють з низьким темпом, допускаючи велику кількість перерв у роботі, в результаті чого має місце велика питома вага простоїв з вини виконавця. Причиною є низький рівень завантаженості працівників обов'язками. Узагальнені результати хронометражних спостережень, що свідчать про найбільші втрати робочого часу з вини виконавця на одному з підприємств наведено в таблиці 1.

7. На всіх досліджених підприємствах були відсутні якісні посадові інструкції, зачасти вони «скачані» з мережі Internet, без врахування особливостей самого підприємства. В посадових обов'язках відсутній чіткий перелік обов'язків працівників у відповідності до професії чи посади, обов'язки дуже часто дублюються. Нами було виявлено, що в посадових інструкціях завідувача відділу технічного обслуговування тваринництва та завідувача відділу механізації тваринництва всі обов'язки, окрім одного, повністю співпадають.

8. Не прописані чітко обов'язки допоміжних працівників, що зайняті загальногосподарських роботах. В результаті чого інтенсивність праці цих працівників дуже низька, зафіксована велика кількість випадків (на всіх підприємствах), коли дані працівники взагалі не були нічим зайняті, витрачаючи робочий час на бесіди з колегами або перекури.

9. В деяких підрозділах були відсутні плани роботи на день, в результаті чого на початку робочої зміни витрачалося багато часу на з'ясування та розподіл завдань між працівниками, між якими іноді виникали суперечки з приводу розподілу завдань.

10. Відсутній контроль за виконанням завдань.

11. На одному з підприємств існують два сектори, функції яких майже повністю дублюються: сектор ремонту та прибирання території та сектор технічного обслуговування. В результаті працівники мають двох безпосередніх керівників, функції яких дублюються. В результаті завдання носять несистемний характер та можуть суперечити одне одному.

12. Зафіксовано відсутність єдиного місця зберігання інструменту, в результаті чого має місце велика кількість безсистемних переходів від одного місця виконання роботи до іншого.

13. На іншому підприємстві встановлені норми обслуговування для операторів машинного доїння перевищували норми, рекомендовані для існуючої в тому підприємстві технології. В результаті чого між роботодавцем та операторами машинного доїння постійно виникали конфлікти.

14. Спостереження показали, що існують працівники, які працюють сумлінно, але через недобросовісність інших працівників також бувають простої в роботі відповідальних робітників.

15. В одному з підприємств розцінка за молоко знаходилася на дуже низькому рівні, що був значно меншим, ніж в інших сусідніх підприємствах. Причиною було скрутне фінансове становище підприємства, внаслідок чого було неможливо платити достойну заробітну плату. Однак, низька розцінка була основою постійних конфліктів між працівниками та керівником, що негативно позначалося на продуктивності праці.

Дані таблиці 3.2 свідчать, що питома вага часу безпосереднього виконання роботи, тобто продуктивний час, максимальною є по Працівнику 1 і складає 82,6%. Час підготовчо-заключної роботи та регламентованих перерв не

перевищує нормативу (20 хв та 20 хв відповідно). Однак, наявні 40 хв простоїв у роботі. При чому 20 хв – з вини цього працівника, оскільки він після вечірньої зміни пішов з ферми раніше. А інші 25 хв – простої з організаційних причин, оскільки вранці решта працівників запізнювалися на роботу і Працівник 1 не міг приступити до вичищення гною без напарників. Час запізнення складав від 30 хв. (Працівник 2) до 110 хв. (Працівник 3).

По працівниках 2, 3, 4 зафіксовані значні запізнення на роботу (81-110хв.), особливо на першу зміну. Час фактичних перерв перевищує регламентовану норму, яка складає 20 хв.

Таблиця 3.2 - Використання робочого часу операторами тваринницьких комплексів і механізованих ферм

Класифікація витрат робочого часу	Працівник 1		Працівник 2		Працівник 3		Працівник 4	
	в хв	у %	в хв	у %	в хв	у %	в хв	у %
ПІДГОТОВЧО-ЗАКЛЮЧНА РОБОТА	12	2,9	20	4,8	30	7,1	26	6,1
ЧАС БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО ВИКОНАННЯ РОБІТ	347	82,6	274	65,2	245	58,3	290	68,8
Основна робота	315	75,1	243	57,9	215	51,2	274	65,1
Допоміжна робота	17	4,0	26	6,1	20	4,7	15	3,5
Робота з обслуговування робочого місця	15	3,5	5	1,2	10	2,4	1	0,2
ПЕРЕРВИ	16	3,8	40	9,5	35	8,3	25	5,9
ПРОСТОЇ В РОБОТІ	40	10,7	86	20,5	110	26,3	81	19,2
а) за виною виконавця	20	4,7	86	20,5	110	26,3	81	19,2
б) з організаційних причин	25	6,0	-	-	-	-	-	-
ТРИВАЛІСТЬ ЗМІНИ	420	100	420	100	420	100	420	100
ТРИВАЛІСТЬ СПОСТЕРЕЖЕННЯ - РАЗОМ	425		425		425		425	

Джерело: власні дослідження авторів

Отже, спостереження показали, що працівники завантажені не повністю і нерационально використовують робочий час. Основна причина в порушеннях графіку і режиму роботи безпосередніх виконавців технологічного процесу.

По іншому підприємству зафіксовано, на основну роботу припадає 21,2%. Також було зафіксовано, коли працівник виконував чужі обов'язки (допомагав дружині-доярці заганяти й виганяти корів, наливав молоко в тару для реалізації), що склало 19% часу. На простої з вини виконавця припадає 28% часу. Загалом витрати часу на простої та виконання чужих обов'язків складають 47% і свідчать про те, що даний працівник не повністю завантажений протягом дня, що ставить під сумнів потребу в даній штатній одиниці.

Результати хронографічного спостереження в іншому підприємстві за роботою працівника, що зайнятий виконанням загальногосподарських робіт свідчать, що продуктивний час протягом зміни склав лише 78,8%, а основна робота складає всього 62,7%. Великі затрати часу на підготовчо-заклучні роботи 55 хвилин або 11,4%, а по нормативу такі витрати не повинні перевищувати 20-25 хв. За зміну мали місце 13 простоїв загальною тривалістю 45 хвилин, що склало 9,4% часу зміни. Витрати часу на регламентовані перерви не перевищують нормативу (20 хвилин), але через низьку інтенсивність роботи потреби у відпочину у працівника не було. Моментні спостереження за роботою інших працівників, що задіяні на аналогічних роботах показали відсутність достатнього обсягу роботи для повного завантаження цих працівників.

Спостереження за роботою оператора комбікормового цеху показало, що час безпосереднього виконання роботи оператором комбікормового виробництва складає 89%, що свідчить про повну завантаженість працівника протягом зміни. Час регламентованих перерв займає 4,8 % і не перевищує нормативу, який дорівнює 20 хв., при цьому час вимушеного очікування працівник використовував як відпочинок. Отже, даний працівник раціонально використовує робочий час і працює інтенсивно та відповідально.

Але під час спостереження були зафіксовані простой з організаційних причин, які склали 5% або 21 хвилину. Це сталося з вини водія, якого постійно треба було шукати для вивантаження та перевезення комбікорму.

В процесі приготування комбікорму бере участь 3 особи: оператор комбікормового виробництва, підсобний працівник та водій. За двома останніми працівниками були здійснені моментні спостереження, за якими оцінена їх робота.

Моментні спостереження за водієм показали неповну його завантаженість, робота його була сумнівною і не завжди входила у зміст роботи водія. Також при вивантаженні комбікорму водій просто сидів у кабіні, нічого не роблячи.

Моментні спостереження за підсобним робітником показали, що:

- даний працівник запізнився на роботу на 30 хвилин;
- не прибирав своє робоче місце в кінці робочого дня;
- час основної роботи за день (подрібнення макухи, допомога при завантаженні кормоподрібнювача крейдою, макухою, содою та допомога при вивантаженні комбікорму у ківш) склав не більше 50%;
- на годину раніше пішов з роботи.

Отриманий висновок свідчить про недоліки в організації праці робітників комбікормового цеху.

Таким чином, для удосконалення організації праці в молочному скотарстві в досліджуваних сільськогосподарських підприємствах здійснені наступні заходи:

1. Визначені раціональні норми обслуговування на підставі даних хронометражних спостережень для таких категорій працівників, як: оператори машинного доїння, тваринники по обслуговуванню молодняка, оператори штучного осіменіння, ветеринарні лікарі.

2. На основі розрахованих норм та результатів хронометражних спостережень визначена оптимальна чисельність працівників по всім категоріям працівників.

3. Розроблені посадові обов'язки для всіх категорій працівників з урахуванням особливостей організаційного та технологічного процесів конкретних підприємств.

4. Обґрунтовані проектні організаційні структури для кожного підприємства з урахуванням заходів по оптимізації чисельності персоналу на основі, що здійснені на основі нормування праці.

5. Для підприємства, в якому діяла низька розцінка за молоко, в результаті аналізу робочого процесу були виявлені резерви для економії витрат, що стало основою для збільшення розцінки.

6. Оскільки побажанням керівника одного з досліджуваних підприємств було врахувати темп роботи, щоб визначити мінімальні затрати часу та оптимізувати робочий день, то для цього підприємств були розроблені місячні та щоденні графіки роботи. Зокрема для тваринників та водіїв були розроблені щозмінні графіки роботи з чітким визначенням часу початку, часу закінчення та тривалості кожної операції. Фрагмент такого графіку наведено в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3 - Черговість виконання робіт по видаленню гною протягом дня в зимовий період (фрагмент)

Зміна	Години роботи	Місце видалення гною	Тривалість виконання, годин
1 зміна	4 ⁰⁰ -4 ³⁰	в родильному відділенні	0,5 години
	4 ³⁰ -6 ⁰⁰	в корівнику	1,5 години
	6 ⁰⁰ -7 ³⁰	в телятнику	1,5 години
2 зміна	11 ⁰⁰ -12 ³⁰	в корівнику тільки у високопродуктивних корів	1,5 години
3 зміна	16 ⁰⁰ -16 ³⁰	в родильному відділенні	0,5 години
	16 ³⁰ -18 ⁰⁰	в корівнику	1,5 години
	18 ⁰⁰ -19 ⁰⁰	в телятнику	1,0 година

Джерело: власні дослідження авторів

Отже, ще кілька років тому серед вчених і практиків існувала думка, що сфера нормування праці - це виключно прерогатива державного впливу. І на це

були об'єктивні причини. Головною з них було те, що роботодавець не був зацікавлений у встановленні норм праці як основи відносин з приводу споживання робочої сили. Така незацікавленість була викликана дешевизною робочої сили, яка робила просто непотрібними витрати на нормування праці. Крім того, інтереси виробників були направлені на отримання прибутку не за рахунок скорочення витрат виробництва і збільшення обсягів продукції, а шляхом підвищення цін на неї.

Сьогодні відбуваються істотні зміни економічних умов, які створюють сприятливе середовище для розвитку системи нормування праці. Серед таких змін можна виділити наступні: формування конкурентного середовища в ряді галузей економіки та прихід західних виробників. За результатами численних наукових досліджень західних фахівців визначено, що головним фактором розвитку системи нормування праці на рівні підприємства є наявність конкурентного середовища і, відповідно, прагнення до зростання продуктивності праці, зниження витрат, запуск нових виробничих потужностей, модернізація обладнання. Прагнення окремих компаній до виходу на міжнародні ринки вимагає підвищення відкритості і прозорості методів управління соціально-трудовою сферою, ефективного планування обсягів виробництва і необхідного людського ресурсу, що є неможливим без «серйозного» нормування праці.

Тому, в сучасних умовах, зацікавленість з боку роботодавця до нормування праці підвищується, що на додаток обумовлено посиленням соціальної спрямованості сучасного управління підприємством, підвищенням юридичної грамотності працівників у відстоюванні своїх прав. Роботодавець і працівник зацікавлені в застосуванні обґрунтованих норм трудових витрат та раціональному використанні робочого часу як за тривалістю, так і за ступенем інтенсивності праці. У даних умовах зростає і вимога до точності, обґрунтованості, достовірності норм витрат праці, а, отже, і до тих методів і способів, якими вони встановлюються. Для того щоб норми праці відображали

дійсну міру праці працівника, вони повинні бути обґрунтовані організаційно-технічними, психофізіологічними, правовими та економічними позиціями.

Проведені в межах госпдоговірної тематики дослідження особливостей нормування та організації праці свідчать про готовність керівників платити за послуги нормування праці та розробку заходів по удосконаленні системи організації праці, що підтверджує важливість відтворення нормування праці, яке є основою організації праці та управління трудовим потенціалом.

3.3 Методологічні засади та практичні аспекти формування ефективної структури виробничо-ресурсного потенціалу підприємства

У сучасних економічних умовах у всьому світі та на Україні зокрема питання ефективності функціонування виробничих підприємств, оптимізації їх діяльності та утримання конкурентних переваг на ринку набувають особливої актуальності. Сфера виробництва зазнала глибоких перетворень через розробку нових технологічних рішень, переоснащення, інноваційну діяльність. Завдання конкуренції перейшло зі сфери нарощування виробничих потужностей і пошуку нових ринків збуту до сфери інформаційних технологій, маркетингу і невиробничих заходів. Але роль виробничого аспекту не можна недооцінювати. Виробництво – це основа бізнесу промислових підприємств, а отже, потребує знаходження нових, цілеспрямованих і конкретних рішень для підвищення його потенціалу з урахуванням вимог і побажань споживачів продукції для отримання стійких конкурентних переваг на ринку в довгостроковій перспективі (Браславська, 2016, с.43).

Проблеми формування і раціонального використання ресурсного потенціалу постійно перебувають у центрі уваги вчених. Значний внесок у розробку цих проблем зробили В.Г. Андрійчук, Л.М. Анічин, В.Г.Більський, П.Т. Борщевський, О.А.Бугуцький, П.І.Гайдучський, М.В. Гладій, І.Г. Костирко,

І.І. Лукінов, О.М. Онищенко, Г.М. Підлісецький, В.М. Трегобчук, Р.І.Тринько, В.В. Россоха, С.І. Терещенко, В.В. Юрчишин та ін.

Практичні дослідження дозволили отримати результати, які мають наступні елементи наукової новизни:

- проаналізовано систему складових ресурсного потенціалу приватного підприємств на основі їх дисконтованої вартості;
- проаналізовано науково-практичні підходи щодо джерел формування та оптимальних напрямків використання ресурсного потенціалу приватного підприємства, які ґрунтуються на спроможності акумулювати внутрішні і зовнішні джерела за умови достатнього рівня економічної, фінансової, екологічної, продовольчої та соціальної безпеки.

Відповідно до технологічних перетворень, інноваційного розвитку у виробництві важливого значення набуває розуміння потенціалу підприємства як характеристики практичного та результативного виконання виробничих операцій і максимального використання технологічних можливостей. Без знання виробничого потенціалу не можливі стратегічний розвиток і планування інших напрямів діяльності підприємства, оскільки характер виробничих процесів визначає відносну роль живої праці, споруд, устаткування, фінансових ресурсів і сировини в процесі формування можливостей розвитку підприємств, а специфіка організації виробництва обумовлює структурно(функціональні характеристики потенціалу (Довга, 2015, с.131). На сьогодні ефективність розвитку підприємства визначається злагодженістю дій та професіоналізмом рішень його працівників. З іншого боку, в умовах зростання інформаційності економіки зростають вимоги працівників щодо забезпечення адекватності рівня їх професіоналізму умовам реалізації трудових здібностей. В таких умовах набувають все більшої ваги питання управління трудовим потенціалом підприємств як в частині найповнішої його реалізації, так і у формуванні майбутньої здатності до генерування доданої вартості (Жук, 2016, с.103). Проблеми забезпечення ефективності управління трудовим потенціалом

виникають з причини нечіткості розуміння як сутності складових трудового потенціалу, так і методів управління ними. В науковій літературі більшість поглядів науковців базується на окремих складових трудового потенціалу, що породило неоднозначність підходу щодо визначення структури трудового потенціалу. Тому, залишається не уточненим та потребує подальшого дослідження питання визначення структури трудового потенціалу та взаємозв'язків між його структурними елементами.

Дані таблиці 3.4 свідчать про те, що на підприємстві останні три роки стабільно працює три чоловіки і один чоловік є керівником підприємства. Стабільно останні три роки працівники відпрацьовують 13 змін за місяць за рік їх кількість становить 156. Заробітна плата, яку виплачує керівник підприємства збільшилась у 2018 році по відношенню до 2016 року майже в 2,3 рази і це є слідством рішень прийнятих на рівні держави стосовно збільшення розміру мінімальної заробітної плати.

Таблиця 3.4 - Динаміка середньооблікової чисельності працівників та ефективність використання робочої сили

Показник	2 016р.	2 017р.	2 018р.	2018р. в % до 2016р.	Відхилення (+ -)
1. Середньооблікова чисельність працівників, всього, осіб	4	4	4	100,0	-
2. Відпрацьовано 1 робітником змін, в середньому по підприємству за рік	156	158	156	100,0	-
3. Фонд оплати праці, тис. грн.	86,4	168,0	201,6	233,0	+115,2
4. Середньорічна заробітна плата 1 робітника, тис. грн	21,6	42,0	50,4	233,0	+28,8

Джерело: власні розрахунки автора

Аналіз продуктивності праці має велике народногосподарське значення, оскільки відображає: джерело збільшення виробництва продукції та сировини в

умовах зменшення затрат робочої сили; головний фактор скорочення затрат живої праці під час виробництва продукції та економії робочого часу; важлива передумова для скорочення робочого дня, тижня, року, що дає змогу працівникам краще задовольняти особисті та суспільні потреби; скорочення витрат на оплату праці в розрахунку на одиницю продукції за випереджаючими темпами зростання продуктивності праці в порівнянні з заробітною платою, що сприяє відносному її зменшенню, а отже, здешевленню виробництва продукції; підвищення ефективності використання та економії витрат минулої праці, уречевленої в матеріальних ресурсах; економить живу та уречевлену працю, що створює передумови до зниження собівартості продукції, збільшення рівня рентабельності та норми прибутковості (Андрійчук, 2016, с.83).

Дані таблиці 3.5 свідчать про те, що виручка від реалізації продукції в 2018 році по відношенню до 2016 року збільшилась майже на 24,6 тис. грн. Виробництво продукції в розрахунку на одного працівника в 2018 році по відношенню до 2016 року збільшилось на 6,1 тис грн. Заробітна плата, яку виплачує керівник підприємства збільшилась у 2018 році по відношенню до 2016 року майже в 2,3 рази і це є слідством рішень прийнятих на рівні держави стосовно збільшення розміру мінімальної заробітної плати.

Таблиця 3.5 - Продуктивність і оплата праці на підприємстві

№	Показник	2 016р.	2 017р.	2 018р.	Відхилення (+,-)
1	Чистий дохід (виручка) від реалізації – всього, грн.	627000,0	669000,0	871660,0	244660,0
2	Середньорічна чисельність працівників - всього, чол.	4	4	4	-
3	Вироблено товарної продукції в розрахунку на одного середньорічного робітника всього, тис. грн.	15,7	16,7	21,8	+6,1
4	Середньомісячна заробітна плата 1 працівника, грн.	1800,0	3500,0	4200,0	+2400,0

Джерело: власні розрахунки автора

Важливою умовою організації ефективного функціонування підприємства, що займається виробничою діяльністю – є оптимальне формування і ефективне використання матеріально-технічної бази підприємства – сукупність матеріальних, речових елементів, засобів виробництва, які використовуються і можуть бути використані в економічних процесах . Для підприємства поняття матеріально-технічної бази враховує стан компонентів: наявність і пристосування виробничих площ, ступінь новизни обладнання, його вік, відповідність наявних матеріальних ресурсів виробничій програмі (Василик, 2017, с.49).

Хочемо зразу відмітити той факт, що це все ж таки ФОП фізична особа підприємець і випускає лише 400 одиниць продукції на місяць тому і матеріальна база відповідає обсягам товарної продукції і не змінювалась на протязі останніх трьох років. Матеріально-технічна база повністю відповідає спеціалізації підприємства. Проте, одна піч підприємцем куплена в кредит на 2 роки і зараз знаходиться на виплаті. Не менш важливою умовою для виявлення резервів ефективності основних засобів є використання власних та запозичених коштів.

Таблиця 3.6 - Оцінка матеріально-технічної бази підприємства, тис.грн

Показник	2 016р.	2 017р.	2 018р.	Відхилення -/+
Піч хлібопекарська а2-хпк-25	70,0	70,0	70,0	-
Піч хлібопекарська а2-хпк.2	80,0	80,0	80,0	-
Тістозамішувач	50,0	50,0	50,0	-
Разом	200,0	200,0	200,0	-

Джерело: власні розрахунки автора

Найважливішим показником підвищення рівня ефективності використання основних засобів підприємства є зростання обсягів виробленої ним продукції (виконаних робіт, наданих послуг). Значні резерви підвищення ефективності

використання основних засобів містяться у збільшенні тривалості роботи машин та механізмів. В наступній таблиці проаналізуємо ефективність використання основних засобів на підприємств та його матеріальних ресурсів за період 2016 - 2018 роки.

Таблиця 3.7 - Оцінка показників використання основних засобів та матеріальних ресурсів

Показник	2016	2017	2018	Відхилення -/+
Фондовіддача	0,3	0,3	0,4	0,1
Фондоємкість	3,2	3,3	2,2	1,0
Фондорентабельність	0,65	0,68	0,75	0,1
Матеріаломісткість	6,5	6,4	7,3	0,8
Матеріаловіддача	0,4	0,4	0,5	0,1
Питома вага матеріальних витрат у собівартості продукції	0,8	0,8	0,75	0,05

Джерело: власні розрахунки автора

Дані таблиці 3.7 свідчать про те, що обладнання, яке знаходиться в розпорядженні використовується не зовсім ефективно, але відповідає потребам підприємства. Хоча показник фондорентабельності по підприємству свідчить про те, що підприємство і при такому використанні засобів може отримувати рентабельність, яка становить 65%.

В цілому сукупність резервів покращення використання основних засобів підприємства може бути поділена на три великі групи: 1. Технічне вдосконалення засобів праці. 2. Збільшення тривалості роботи машин та обладнань. 3. Покращення організації та управління виробництвом (Гурочкіна, 2016, с.91).

Щодо процесу використання основних засобів, останній потребує постійного технічного обслуговування і своєчасного ремонту. Витрати на покращення основних засобів неоднорідні. Тому треба розглядати різні підходи до класифікації цих витрат, їх відповідність вимогам П(С)БО 7 та існуючому порядку оподаткування. Витрати на ремонт основних засобів складають значну питому вагу у структурі собівартості продукції, тому власники зацікавлені в

якісному обліку та контролі цих витрат. Але існуючим «Планом рахунків...» не передбачено окремого рахунку для обліку таких витрат. Існуючий порядок обліку не дозволяє накопичувати інформацію про витрати на ремонт та розподіляти їх за періодами, до яких вони відносяться. Введення такого регістру дозволить підприємству контролювати витрати на ремонт у розрізі об'єктів та їх списання, а також мати інформацію про суму незавершеного ремонту, що важливо для управління активами підприємства. Доцільно провадити введення додаткового контролю за обліком основних засобів зі сторони керівництва підприємства (Добровольська, 2016, с.52). Це означає переглядання керівником даного підприємства бухгалтерських документів, ознайомлення з нормативними актами, які діють у даній сфері. Такий підхід дозволить більш раціонально використовувати грошові кошти для придбання об'єктів основних засобів, витратити менше часу на переконання керівництва в необхідності придбання того чи іншого основного засобу, підвищити дисципліну використання об'єктів основних засобів робітниками підприємства. Застосування на практиці запропонованих заходів у цілому по підприємству дає змогу збільшити обсяги випуску товарної продукції, підвищити показник фондівіддачі, а також збільшити прибуток від реалізації продукції й балансовий прибуток, а отже, і рентабельність основних засобів підприємства (Горяча, 2016, с.55). Отже, основні засоби формують основну частину матеріально-технічної бази будь-якої галузі чи підприємства. На основі підвищення ефективності їх використання збільшується економічний потенціал і виробничі можливості галузі, підвищується технічний рівень виробництва. Вирішення проблеми підвищення ефективності використання основних засобів є одним з основних завдань виробничої діяльності підприємств, від результату якого залежить їх фінансовий стан та конкурентоспроможність. Підвищення ефективності використання основних засобів є одним із головних чинників, який зможе забезпечити в майбутньому ефективне функціонування підприємства в цілому (Дикань, 2015, с.82).

Вирішення проблеми підвищення ефективності використання основних засобів є одним з основних завдань виробничої діяльності підприємств, від результату якого залежить їх фінансовий стан та конкурентоспроможність.

Основною узагальнюючою характеристикою результативності підприємств є ефективність виробництва, яка слугує критерієм повної та всебічної оцінки їх діяльності.

Ефективність – це складна економічна категорія, пов’язана з цілеспрямованою, раціональною людською діяльністю. В ефективності відображається дія об’єктивних економічних законів, розвиток продуктивних сил, характер виробничих відносин. Вона є формою вираження мети виробництва. Отже, поняття “ефективність” має зміст за наявності мети, яка повинна бути досягнута. Основну ж мету виробництва становить віддача сукупних витрат, які беруть участь у процесі виробництва.

На підприємствах визначають, оцінюють і регулюють як економічну, так і соціальну ефективність виробництва. Економічна ефективність відображає різні вартісні показники, що характеризують проміжні і кінцеві результати виробництва. До таких показників відносяться обсяг товарної або реалізованої продукції, величина одержаного прибутку, економія тих чи інших видів виробничих ресурсів або загальна економія від зниження собівартості продукції тощо. Соціальна ефективність зводиться до скорочення тривалості робочого тижня, збільшення нових робочих місць та рівня зайнятості людей, поліпшення умов праці та побуту, стану навколишнього середовища, загальної безпеки життя тощо.

Таблиця 3.8 - Витрати на придбання сировини на виробництво продукції по підприємству, тис.грн

Сировина	В натуральних одиницях, кг	2018 рік	
		Тис. грн	%
Борошно	50	78,0	21,0
Дріжджі	4	10,6	2,9

Цукор	50	28,8	7,8
Маргарин молочний	60	7,2	1,9
Спред	60	15,8	4,3
Вершки	20	3,6	1,0
Наповнювачі фруктові	1	0,3	0,5
Ванілін	10	8,4	2,3
Ізюм	20	3,6	1,0
Ковбаса варена	5	43,7	11,8
Ковбаса копчена	7	56,7	28,9
Майонез	80	31,7	8,5
Кетчуп	80	31,7	8,5
Всього	-	320,1	100,0

Джерело: власні розрахунки автора

Дані таблиці 3.8 свідчать про те, що більшу частку виробничих витрат становлять витрати на придбання сировини при виготовленні певної кількості продукції. В структурі витрат на сировину більшу частку займають витрати на придбання: борошна, цукру та ковбас на виготовлення піци відповідно 21,0%; 11,8%; 28,9. Такі витрати повністю відповідають тим видам продукції, які виготовляються на підприємстві. Отже, підприємству необхідно вирішувати питання зниження витрат на виробництво відповідного виду продукції.

Ще одним фактором зниження собівартості продукції є раціональне використання природних ресурсів. Тут враховується: зміна складу й якості сировини; зміна продуктивності родовищ, обсягів підготовчих робіт при добуванні, способів добування природної сировини; зміна інших природних умов. Ці чинники відображають вплив природних умов на величину змінних витрат. Зниженню собівартості продукції сприяють також галузеві й інші чинники: введення й освоєння нових цехів, виробничих одиниць і виробництв, підготовка й освоєння виробництва в діючих об'єднаннях і на підприємствах; інші чинники.

Дані таблиці 3.9 свідчать про те, що загальна сума витрат на виробництво продукції в 2018 році по відношенню до 2017 року збільшилась на 21,0%. Таке збільшення відбулося за рахунок збільшення витрат на оплату праці, сировину та орендна плата за оренду приміщення.

Таблиця 3.9 - Структура витрат на виробництво продукції за статтями витрат

Елементи витрат	Витрати на виробництво продукції			
	2017 р.		2018 р.	
	тис. грн.	%	тис. грн.	%
Витрати на оплату праці	168,0	27,3	201,6	27,0
Сировина	303,9	49,5	320,1	49,5
Транспортні витрати	4,8	0,8	5,8	0,8
Електроенергія	79,2	12,9	96,0	12,9
реклама	2,1	0,1	1,8	0,1
Використання води	3,4	0,5	4,2	0,5
Оренда приміщення	16,5	2,7	20,5	2,7
Податки	3,2	0,2	2,6	0,2
орендна плата за землю	14,1	2,3	16,8	2,3
Погашення кредиту	22,7	3,7	28,0	3,7
Усього витрат	613,6	100,0	747,4	100,0

Джерело: власні розрахунки автора

Серйозним резервом зниження собівартості продукції є розширення спеціалізації та кооперації. Удосконалення організації виробництва та праці спричиняє економію витрат за рахунок поглиблення спеціалізації і розширення кооперування виробництв.

На спеціалізованих підприємствах з масово-поточним виробництвом собівартість продукції значно нижче, ніж на підприємствах, що виготовляють цю ж продукцію в невеликих кількостях. Зниження поточних витрат відбувається в результаті вдосконалення обслуговування основного виробництва, наприклад, розвитку потокового виробництва, впорядкування підсобно-технологічних робіт, поліпшення інструментального господарства, вдосконалення організації контролю за якістю робіт і продукції. Значне зменшення витрат живої праці може відбутися при скороченні витрат робочого часу, зменшенні кількості робітників, що не виконують норм виробітку. Додаткова економія виникає при вдосконаленні структури управління підприємства в цілому. Вона виражається в скороченні витрат на управління і в

економії заробітної платні та нарахувань на неї у зв'язку з вивільненням управлінського персоналу (Доможилкіна, 2013, с.120). При поліпшенні використання основних фондів зниження собівартості відбувається в результаті підвищення надійності та довговічності устаткування; вдосконалення системи планово-запобіжного ремонту; централізації й упровадження індустріальних методів ремонту, змісту та експлуатації основних фондів. Вдосконалення матеріально-технічного постачання і використання матеріальних ресурсів позначається на зменшенні норм витрат сировини і матеріалів, зниженні їх собівартості за рахунок зменшення заготовчо-складських витрат. Транспортні витрати скорочуються в результаті зменшення витрат на доставку сировини та матеріалів, на транспортування готової продукції. Певні резерви зниження собівартості закладені в усуненні або скороченні витрат, які не є необхідними при нормальній організації виробничого процесу (наднормативна витрата сировини, матеріалів, палива, енергії, доплати робітникам за відступ від нормальних умов праці та наднормові роботи, платежі за регресивними позовами тощо). Сюди ж можна віднести і такі найпоширеніші виробничі втрати, як втрати від браку. Виявлення цих зайвих витрат вимагає особливих методів і уваги колективу підприємства. Усунення цих втрат є істотним резервом зниження собівартості продукції.

Отже, результати дослідження викладені в роботі дозволяють дійти подальших висновків, що завдяки впровадженню сучасних принципів управління ефективністю виробництва на підприємстві керівництву слід особливу увагу приділяти організації виробництва і праці, так як дотримання принципів раціональної організації виробничого процесу є основою нормального ведення фінансово-господарської діяльності з найбільш сприятливими економічними показниками.

У зв'язку із цим, основними заходами раціональної організації виробництва на ФОП Макаренко А.В. були запропоновані: поділ праці і розстановка працівників на виробництві; організація робочих місць та їх

обслуговування; впровадження раціональних трудових процесів; створення сприятливої трудової обстановки; організація заробітної плати і матеріального стимулювання; організація виробничого навчання; охорона праці і техніка безпеки.

У сучасних умовах господарювання зростає потреба в менеджерах з досвідом роботи в сфері бізнесу для того, щоб уникнути виробничих проблем. Така ж потреба існує в організаторах, лідерах, аналітиках, які розуміють проблеми витрат, які, працюючи разом, могли б зберегти тенденцію отримання прибутку на максимальному рівні. Для того, щоб виконати це якнайкраще, слід розробити форму, яка б містила інформацію про витрати на закупівлю деталей, сировини, вимоги по фрахту і обробці, операції з будівельно-монтажних робіт або їх частиною у відповідності з вимогами по нормах часу (на противагу нормам затрат). Тому необхідна перевірка: ефективності функціонування підприємства; порівняльних фінансових звітів; відхилень від нормативів, витрат засобів на утримання та ремонт, а також придбання нового обладнання; розширення підприємством з метою зниження сукупних витрат виробництва; підвищення об'єму реалізації інших продуктів за рахунок зниження цін з метою розподілу накладних витрат (це стосується калькуляції собівартості по змінних витратах і за беззбитковістю); морального зносу матеріалу, що знаходиться в запасі; витрат на доставку і розподіл; оцінки і підготовки персоналу .

Для того, щоб досягти максимальної ефективності виробництва при мінімальних затратах для окремих виробів, необхідні певні інструкції для кожного виробу, але підприємство може розробити загальну схему. Вона буде залежати від того, яка система визначення собівартості використовується. Навіть якщо на підприємстві проведено нормування витрат, слід додатково провести процедуру визначення нормативної собівартості для кожного виробу. Перш ніж приймати кардинальні рішення, потрібно визначитись у таких питаннях: закуповувати чи виробляти сировину самостійно, – об'єми закупівлі, – методи обробки – Створивши комісію щодо ефективного

управління виробництвом, на підприємстві посиляться функціональні зв'язки в організаційній структурі управління.

3.4 Інновації як інструмент забезпечення сталого аграрного господарювання

3.4.1 Інновації як інструмент екологізації сільськогосподарського виробництва

Пріоритетність інноваційного розвитку народного господарства України було неодноразово підкреслено провідними науковцями різних галузей знань, що знайшло своє відображення у чинному законодавстві а також при створенні програм розвитку регіонів.

Сільське господарство України за останнє десятиліття кардинально змінило темпи свого зростання і стало сферою виробництва, яка перейшла від традиційного екстенсивного до інноваційного шляху трансформації, залишаючись однією з ресурсоформуєчих галузей. Саме ефективне функціонування сільського господарства є визначальним чинником економічної безпеки держави, забезпечуючи населення продуктами харчування (Ілляшенко, 2002, с.64).

Продуктивність сільського господарства напряму залежить від технологій вирощування та управління. Якщо впродовж 1991-2005 років вони мало змінювались, що мало своїм наслідком надзвичайно низьку, порівняно із закордонними аналогами, врожайність сільськогосподарських культур то за останні 15 років агровиробництво змогло вийти на світовий рівень продуктивності завдяки використанню сучасних технологій.

Ми постали перед необхідністю контролю інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, яке в той же час має рухатись шляхом сталого розвитку, тобто задовольняти потреби сучасності, але й не ставити під

загрозу потреби майбутніх поколінь через виснаження та забруднення природних ресурсів.

Цю проблему можна вирішити лише за допомогою використання екологічно стійких технологій у всіх видах діяльності, які при цьому мають відповідати принципу економічної вигоди, тобто забезпечувати очікувану норму прибутку та терміни окупності.

Питання активізації інноваційної діяльності найбільш повно висвітлюється в роботах Ілляшенка С., Краснокутської Н.В., Мартиненко В., Полонської Н., Шарко М. Однак проблема екологічної збалансованості інноваційних процесів у сільському господарстві ще досі залишається недостатньо розглянутою і потребує подальшого аналізу.

Відповідно до вищезазначеного, метою дослідження є обґрунтування необхідності відокремлення екологічних інновацій у сільському господарстві у окреме поняття, визначення цілей зацікавлених учасників та встановлення відповідності такого роду інновацій стратегічним напрямкам інноваційної діяльності в Україні.

Дослідження умов взаємоперетворення, які повинні забезпечити зростання соціально-економічного ефекту, досягнутого на основі інноваційних змін у засобах виробництва та механізмах управління ними, зумовлює потребу в уточненні поняття “інновація”. Об’єктивна ідентифікація цієї категорії із сутністю інноваційного процесу є базою, що повинна бути достатньою для забезпечення на якісному рівні соціально-економічних, технологічних та екологічних потреб суспільного зростання.

У своєму загальному понятті інновації розглядаються як кінцевий результат діяльності по створенню і використанню нововведень, втілених у вигляді удосконалених або нових товарів, технологій їх виробництва, методів управління на всіх стадіях виробництва та збуту товарів, які сприяють розвитку та підвищенню ефективності функціонування підприємств, що їх використовують (Ілляшенко, 1999).

У чинному законодавстві закріплено дещо інше визначення інновацій, і вони представлені як новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного та іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери.

Тобто під інноваціями можна розуміти будь-які вдосконалення у діяльності суб'єктів господарювання або суспільних механізмів, що приводять до суттєвих якісних позитивних змін. При цьому в контексті загрозової екологічної ситуації, що склалася, слід відокремити такі інноваційні процеси, одним із завдань та, відповідно, наслідків яких є позитивний вплив на довкілля.

Інновація з'являється як результат творчої діяльності окремих людей чи однодумців, які мають власне індивідуальне бачення, розуміння та сприйняття реального світу, спрямоване на розробку, створення і поширення нових видів виробів, технологій, впровадження досконалих організаційних форм виробництва і методів управління тощо (Поплавська та ін., 2003, с.14). Це спосіб задоволення суспільних потреб у наукових рішеннях, здатних забезпечити приріст корисного ефекту.

Виграш від здійснення інноваційних перетворень включає економічний, соціальний ефект а також поліпшення умов господарювання та можливостей для подальшого розвитку.

У класичному випадку доцільність застосування інновацій оцінюється за розміром очікуваного економічного ефекту та термінами окупності. Поки що інновації часто розглядаються тільки у вимірі поліпшення ефективності функціонування засобів виробництва або окремих сторін соціальної сфери, не охоплюють усього комплексу явищ і процесів, що активно впливають на рівень розвитку суспільства вцілому.

В результаті ряд екологічно орієнтованих інноваційних проєктів, особливо у сільському господарстві, не демонструють значного очікуваного ефекту, який

було б виявлено в результаті проведення екологічної експертизи проекту. Ефективністю інноваційного процесу має виступати синергетичний наслідок, що виступає за межі підвищення результативності і більш повно охоплює всі аспекти функціонування суспільства (Мартиненко, 2003, с.84). У світовій агросфері основні сучасні прояви інноваційних трансформацій пов'язані із зростанням ресурсовіддачі та ресурсозбереженням.

З 2011 року в Україні Пріоритетні напрями інноваційної діяльності визнаються на законодавчому рівні. До них відносять науково і економічно обґрунтовані та визначені відповідно до закону напрями провадження інноваційної діяльності, що спрямовані на забезпечення економічної безпеки держави, створення високотехнологічної конкурентоспроможної екологічно чистої продукції, надання високоякісних послуг та збільшення експортного потенціалу держави з ефективним використанням вітчизняних та світових науково-технічних досягнень.

Пріоритетними напрямками інноваційної діяльності, стратегічними об'єктами їх традиційно вважаються людина та її здоров'я, екологія, аграрний сектор та енергетика. Головною метою інноваційної політики має бути реалізація нових пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки в проведенні фундаментальних і прикладних досліджень у галузях, де Україна має значний науковий, технологічний та виробничий потенціал (Бурлака, 2014). Стратегічними пріоритетними напрямами на 2011-2021 роки законодавчо визначені:

1) освоєння нових технологій транспортування енергії, впровадження енергоефективних, ресурсозберігаючих технологій, освоєння альтернативних джерел енергії;

2) освоєння нових технологій високотехнологічного розвитку транспортної системи, ракетно-космічної галузі, авіа- і суднобудування, озброєння та військової техніки;

- 3) освоєння нових технологій виробництва матеріалів, їх оброблення і з'єднання, створення індустрії наноматеріалів та нанотехнологій;
- 4) технологічне оновлення та розвиток агропромислового комплексу;
- 5) впровадження нових технологій та обладнання для якісного медичного обслуговування, лікування, фармацевтики;
- 6) широке застосування технологій більш чистого виробництва та охорони навколишнього природного середовища;
- 7) розвиток сучасних інформаційних, комунікаційних технологій, робототехніки.

Аналіз цих напрямів вказує на суттєву увагу до екологічної складової, але на превеликий жаль інновації в сільському господарстві відірвані від екологічної складової, в той час як якісна сільськогосподарська сировина є основою екологічності готової продукції (Кваша, 2014, с.50). Має відбуватись екологізація інноваційних стратегій, тобто орієнтація їх на біосферний тип розвитку на основі замкненого циклу природокористування та перехід до стійкого розвитку (Ілляшенко, 1999, с.136).

До того ж, практична реалізація цих напрямів потребує комплексних зусиль всеукраїнських та регіональних владних структур, розвитку інноваційної інфраструктури та значних обсягів фінансової підтримки. Реалізація зазначених напрямів ускладнюється регулярною зміною орієнтирів. Вчені вказують на неадекватність економічної політики цілям становлення і утвердження інноваційної моделі розвитку економіки.

Не можна погодитись із думкою деяких вчених про необхідність визнання як пріоритетних тих галузей, що здатні в найкоротший термін наростити власний інвестиційний потенціал і створити на цій основі в наступній перспективі базу для розвитку інших наукомістких високотехнологічних виробництв, і в першу чергу галузей, орієнтованих на випуск продукції з життєвим циклом, що вимагає безперервного удосконалення і модернізації, викликаних досягненням науки. До таких галузей вони відносять

автомобілебудування, авіація і космічна техніка, виробництво комп'ютерів, побутова електронна апаратура, послуги зв'язку тощо (Шарко, 2004, с.24).

Така постановка проблеми містить у собі суттєві протиріччя, а саме: лідерство у виробництві комп'ютерів та електронної апаратури потребує значної технічної та традиційної бази, створення якої вимагає відсутніх у нас ресурсів. Конкурентні переваги українських підприємств в цих сферах є мізерними і орієнтація на підтримку таких галузей не матиме стійких вигод.

Наслідком застосування екологічно збалансованих інноваційних технологій у сільському господарстві має бути задоволення цілей усіх суб'єктів інноваційного процесу, серед яких можна виділити підприємців, споживачів, державу та суспільство в цілому. Класифікацію можливих цілей усіх зацікавлених сторін при здійсненні екологоінноваційних процесів представлено у схемі 3.11.

Очевидно, що будь яка із сторін в даному випадку може виступити інвестором і взяти на себе фінансування інноваційного процесу, а разом з тим і всі можливі ризики та отримані вигоди. Відповідно відбудеться це лише за умови впевненості у задоволенні власних потреб. Ці тенденції можна чітко простежити на конкретних прикладах.

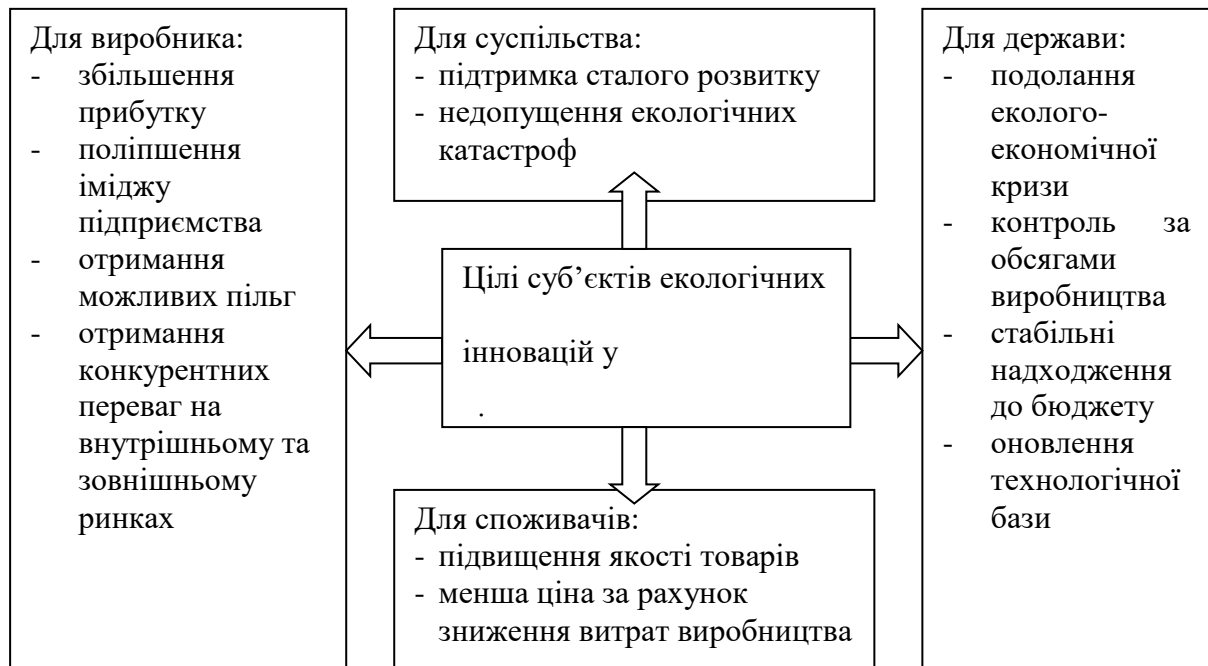

Рисунок 3.11 - Класифікація цілей зацікавлених суб'єктів екологоінноваційного процесу

Джерело: розроблено автором за (Шубравська, 2012, с.27), (Мартиненко, 2003, с. 84)

Так уряд Німеччини витрачає левову частку бюджету на стимулювання та підтримку інноваційного розвитку аграрної сфери – впровадження екологічного землеробства, надання безкоштовної освіти, організацію консультаційних пунктів та дорадницьких служб – з метою підтримки обсягів виробництва на сталому рівні та поліпшення якісних показників продуктів харчування. Для України така політика непосильним тягарем лягла б на бюджет і таким чином на сучасному етапі є неприпустимою. В той же час на сьогодні саме держава є основним джерелом фінансування науково-технічної та інноваційної діяльності

Основними стейкхолдерами виступають безпосередньо споживачі, коли вони погоджуються платити вищу ціну за інноваційні екологічно збалансовані продукти. Нажаль, українські споживачі надають перевагу дешевшим продуктам, виготовленим за ресурсовиснажливими технологіями. Хоча з формуванням більш заможного середнього класу ця ситуація може змінитись.

І нарешті суспільство у особі міжнародних організацій може спрямовувати кошти на подолання глобальних проблем і впровадження інновацій.

Але все ж найбільш перспективними інвесторами виступають підприємці та об'єднання підприємств. Вони мають достатній економічний та фінансовий потенціал і згодні інвестувати кошти у оновлення виробництва, але й вимагають достатнього обґрунтування потреби інвестувати саме у інноваційний проект. На жаль, аналіз ситуації, що склалася, свідчить про небажання виробників іти на суттєві зміни. Особливо малі підприємства надають перевагу дотриманню перевірених дієвих технологій, в той час як за кордоном саме на них випробовується більшість нововведень (Данилишин та ін., 2004, с.4).

Серед основних чинників, що могли б підштовхнути виробників до участі у малоприбуткових еколого-інноваційних проектах можна виділити:

- можливість отримати конкурентну перевагу на ринку та заповнити новостворену ринкову нішу;
- бажання вийти на світовий ринок і прагнення відповідати світовим стандартам якості;
- енергозберігаючі технології допомагають зменшити витрати виробництва, що особливо важливо в довгостроковому періоді за умови прогнозування зростання цін на ресурси по мірі їх виснаження;
- можливість отримання державних пільг та субсидій, кредитів за нульовими або зниженими відсотковими ставками;
- запобігання застосування економічних санкцій до підприємств-забруднювачів.

Перелічені чинники мають місце коли підприємство обирає між інноваційною екологічною та традиційною технологіями, але поруч з виробничою інноваційні процеси потребують впровадження в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Постає проблема здійснення фундаментальних досліджень, безпосередньої розробки інноваційних технологій, комплексних програм розвитку регіонів чи галузей, проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед підприємців - можливих учасників інноваційного процесу, забезпечення роботи консультаційних та дорадницьких установ, налагодження їх співпраці з інвесторами.

Уже відомі приклади ефективного функціонування таких закладів. Серед них цікавим є досвід Українського центру інноватики та патентно-інформаційних послуг (Полонська, 2004, с.79). Вирішення питання інноваційної інфраструктури саме по собі потребує інноваційного підходу, бо фактично вона існує лише у зародку і мало розвинена.

Виділення екологічно збалансованих інновацій у сільському господарстві в окреме поняття дозволить, підтримуючи інноваційні перетворення взагалі, приділити особливу увагу тим, що поряд із вирішенням економічних проблем сприяють поліпшенню екологічного стану регіону і таким чином можуть бути дієвим інструментом подолання еколого-економічної кризи.

Посилення уваги науковців, держави та суб'єктів господарювання до еколого-економічних інновацій і відповідно стимулювання таких процесів допоможе у вирішенні багатьох питань економічного, екологічного, соціального оновлення і поліпшення іміджу вітчизняних підприємців та держави у світі.

3.4.2 Інноваційні підходи в оцінюванні сталого розвитку сільськогосподарських підприємств

Досягнення цілей сталого розвитку є загальнодержавним пріоритетом України. Це вимагає зміни векторів, принципів, цільових настанов функціонування та розвитку всіх складових національної економічної системи, у тому числі і сільськогосподарського сектору. Сприяння сталому розвитку

сільського господарства є однією з цілей розвитку України на період до 2030 р., а її досягнення висуває на перший план проблеми удосконалення управлінської діяльності, методичного забезпечення підтримки та реалізації цього процесу.

Дослідженню проблем забезпечення сталого розвитку сільськогосподарської галузі в цілому та окремих господарських структур присвячено праці О. Гуторова (Гуторов, 2010), А. Невесенко (Невесенко, 2017), В. Никончук (Никончук, 2013), С. Оліферук (Оліферук, 2014), Н. Строченко (Strochenko et al., 2017) та ін. вчених. Управління господарськими процесами відповідно до принципів сталого розвитку вимагає формування відповідного методичного інструментарію для планування, реалізації, аналізу та оцінки заходів з точки зору їх соціальної, екологічної та економічної ефективності. Ці питання вирішуються через запровадження звітності за сталого розвитку, але складність, трудомісткість та добровільність цього процесу не сприяють широкому розповсюдженню подібних практик в Україні. Вченими також досліджуються й інші методичні підходи щодо оцінки сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, зокрема, у роботах (Никончук, 2013; Оліферук, 2014; Невесенко, 2017). Разом з тим, певна складність, трудомісткість здійснення розрахунків та інтерпретації показників визначають необхідність подальших наукових пошуків у цій сфері.

Метою дослідження є обґрунтування доцільності використання програми RISE для аналізу відповідності діяльності вітчизняних сільськогосподарських підприємств принципам сталого розвитку.

Концепція сталого розвитку (Sustainable development) була розроблена у другій половині 80-х років ХХ століття. Сталий розвиток може бути охарактеризований як такий, що задовольняє потреби сьогодення, не створюючи при цьому перешкод майбутнім поколінням у задоволенні їхніх власних потреб (Про основні, 2006).

Україна також приєдналась до кола держав, які підтримали міжнародні ініціативи зі збереження довкілля та обрали за основу концепцію сталого

розвитку, зокрема, сформувавши відповідні національні цілі (Цілі, 2016) та затвердивши відповідну стратегію (Стратегія, 2015). Для України проблема забезпечення збалансованого розвитку суспільства та природи є особливо гострою, оскільки внаслідок високої концентрації індустріалізованих технологічно недосконалих промисловості та сільськогосподарського виробництва, високої щільності населення у містах, розвитку транспортної інфраструктури (Гуторов, 2010, с. 95) відбувається погіршення якісних параметрів компонентів природного середовища, деградація та руйнація окремих екосистем, втрата біорізноманіття тощо. Зрештою, ці процеси позначаються на стані здоров'я та умовах життя населення.

Сільське господарство є важливою стратегічною складовою економіки країни з точки зору забезпечення її сталого розвитку, оскільки виступає тим «вузлом», в якому поєднуються та переплітаються воєдине цілі із забезпечення продовольчої безпеки та подолання голоду з цілями соціально-економічного розвитку населення сільських територій (подолання бідності, забезпечення рівності та благополуччя, економічне зростання, розвиток сільських населених пунктів та ін.), що історично та функціонально поєднані з розвитком галузі. Отже, ми не можемо розглядати сільськогосподарських виробників як поодинокі системи, діяльність яких націлена лише на збільшення виробітку сільськогосподарської продукції.

У найпростішому розумінні, стале сільське господарство (sustainable agriculture) постає як такий процес виробництва продовольства, волокна та інших продуктів рослинного чи тваринного походження, який здійснюється із використанням сільськогосподарських технік, що забезпечують захист довкілля, здоров'я населення, цілісності громад та здоров'я тварин (Sustainable agriculture). Результати сучасних практик сільськогосподарського виробництва можуть набувати негативного характеру, проявляючись у: вичерпанні та погіршенні ґрунтового покриву, забрудненні підземних вод, деградації сільських громад, зменшенні соціально-економічних можливостей для

працівників, зростанні виробничих витрат тощо (Sustainable agriculture b). Так, наслідки індустріалізації сільського господарства в Україні є досить відчутними і сьогодні. Зокрема, частка земель категорії «непорушених господарською діяльністю» в Україні становить лише 30,7 %, у той час як у Канаді цей показник дорівнює 65 %, в Алжирі – 54 %, в Росії – 47 %; розораність території є надзвичайно високою – 54,1 % (для порівняння, у США - 15,8 %, у Німеччині, Франції, Англії не перевищує 32 %) (Гуторов, 2010, с. 95).

Зрештою, внаслідок низької соціо-еколого-економічної ефективності сільськогосподарського виробництва відбувається занепад сільських територій. Це проявляється в бідності селян і руйнації соціальної інфраструктури в селах, безробітті та трудовій міграції, втрати мотивації до праці та економічного інтересу до роботи в сільській місцевості. Так, за даними 2015 р., 45,9 % сільських домогосподарств не мали жодного працюючого члена господарства, 15,9% сільського населення (кожен шостий мешканець) мали дохід на місяць нижче прожиткового мінімуму, а 5,5 % сільського населення не могли забезпечити собі належне харчування (Strochenko et al., 2017). Отже, забезпечення сталого розвитку сільського господарства повинно бути першочерговим пріоритетом на всіх щаблях управлінської системи: від мікро- до макрорівня.

Україна вже зробила ряд кроків в питаннях підтримки сталого сільського господарства на державному рівні, зокрема, через розробку Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на період до 2020 року (Єдина, 2015). Водночас, досягнення передбачених Стратегією результатів вимагає й формування відповідного культурного та інформаційного середовища серед суб'єктів агробізнесу з наданням можливостей аналізувати власну діяльність для того, щоб реалізувати на практиці принцип «думай глобально, дій локально», що є одним із основних у реалізації моделі сталого

розвитку. Це, зокрема, визначає необхідність використання адекватного методичного інструментарію у процесі управління господарською діяльністю.

Розглядаючи потенціал методичного інструментарію оцінювання сталого розвитку сільськогосподарської діяльності слід, на наш погляд, враховувати специфіку функціонування сільськогосподарських підприємств, зокрема, малих виробників (фермерських господарств, невеликих ТОВ), з розвитком яких пов'язують можливість реалізувати модель сталого розвитку галузі (Єдина, 2015). Оцінка їхньої діяльності є ваговою складовою процесу формування сталого сільськогосподарського комплексу країни, водночас, у цьому контексті також стає зрозумілим, що такі вже достатньо апробовані інструменти як звітність зі сталого розвитку, не можуть бути застосовані цими виробниками через трудомісткість та складність формування. До того ж, повільний процес поширення цих практик серед суб'єктів великого бізнесу України (Любятцева, 2017) свідчить про те, що навряд чи ці ініціативи можуть бути реалізовані на рівні малих виробників більш успішно.

Досліджені у наукових публікаціях (Никончук, 2013; Оліферук, 2014; Невесенко, 2017) методичні підходи щодо оцінювання сільського господарства з точки зору відповідності принципам сталого розвитку, побудовані на розрахунку інтегральних показників, які розкривають соціальні, екологічні та економічні аспекти діяльності сільськогосподарського підприємства (Никончук, 2013), а також можуть бути використані для аналізу на рівні району та регіону (Никончук, 2013; Оліферук, 2014; Невесенко, 2017).

Незважаючи на обґрунтованість наведених методик, застосовувати на практиці їх досить складно. Зокрема, у методиці, запропонованій у роботі (Никончук, 2013), недостатньо зрозумілим є принцип ранжування та оцінювання питомої ваги окремих індикаторів з точки зору фермера, потребує додаткових пояснень індекс якісних показників розвитку господарства, ступінь концентрації тваринництва та ступінь хімічного навантаження. Інший, запропонований Оліферук С.І. (Оліферук, 2014) інтегральний показник

придатний для аналізу на регіональному рівні та не дозволяє визначити вектори удосконалення для конкретного господарства. Розглянута у роботі (Невесенко, 2017) методика оцінки сталого розвитку сільського господарства також має галузевий характер та не може бути застосована в діяльності окремих товаровиробників.

На окрему увагу заслуговує методика розроблення екологічного паспорту сільськогосподарського підприємства (Гуторов, 2010). Віддаючи належне проведеній авторами роботи та обґрунтованості розробленої методики, її повноті, яка відображає основну еколого-виробничу інформацію про об'єкти, які спричиняють шкідливий вплив на ґрунт, поверхневі та підземні водні джерела та атмосферне повітря, слід підкреслити недостатню відповідність методики потребам аналізу сталого розвитку – даний підхід не дає можливості визначити соціальний вплив функціонування сільськогосподарського підприємства.

Останнім часом через вихід на український ринок великих міжнародних компаній, для яких проблематика сталого розвитку є одним із принципів політики, з'являються нові інструменти, що дозволяють провести аналіз діяльності господарства з позицій відповідності принципам сталого розвитку. Так, набули поширення методика оцінки діяльності фермерських господарств в рамках глобальної ініціативи SAI Platform (The Sustainable Agriculture Initiative Platform) (SAI), а також на основі методу оцінки сталого розвитку сільського господарства RISE (Response Inducing Sustainable Evaluation) (RISE).

Платформа SAI (створена у 2002 р.) є ініціативою компаній, що працюють у сфері виробництва продуктів харчування і напоїв, зокрема, таких як Nestle, PepsiCo, Coca-Cola та ін. Сьогодні мережу учасників SAI формують більше ніж 90 членів-представників різних сфер бізнесу у всьому світі. Розробниками платформи передбачена можливість проаналізувати виробничу діяльність підприємства з точки зору дотримання принципів сталого розвитку з допомогою інструмента Оцінки сталого розвитку ферми (Farm Sustainability

Assessment – FSA) (Introducing, 2017). За своїм змістом – це програма-анкета, у рамках якої оцінюється екологічний, соціальний та економічний аспекти діяльності підприємства за такими показниками: агрохімічні засоби; повітря; біорізноманіття; захист рослин; вирощування; управління ґрунтами; управління відходами; управління водними ресурсами; фінансова стабільність; доступ до ринку; правові складнощі; здоров'я та безпека; умови праці; локальна громада. За результатами відповідей фермера програма автоматично розраховує суму балів за кожним із показників, на основі чого об'єкту аналізу може бути присвоєна золота, срібна або бронзова медаль сталості (Introducing, 2017). Даний метод оцінки діяльності фермерського господарства є досить зручним, разом з тим, метод FSA недоступний українською мовою та можливий лише через он-лайн зв'язок або вручну з допомогою паперових анкет.

Інша міжнародна ініціатива реалізована в Україні – методика RISE (Response Inducing Sustainable Evaluation), що була розроблена в 2000 році у Бернському університеті прикладних наук та вже апробована у 55 країнах світу для більш ніж 3200 фермерських господарств. Програма перекладена українською мовою та адаптована до вітчизняних умов (RISE). Більш детально, RISE – це програма оцінки сталого розвитку фермерського господарства, що дає змогу швидко визначити наявні проблеми у діяльності господарства з точки зору дотримання принципів сталого розвитку. Програма побудована як анкета, в якій діяльність аналізується за 10 індикаторами (рис. 3.12).

Збір інформації проводиться у вигляді інтерв'ю з фермером (уповноваженою ним особою), а також із представниками різних категорій працівників. Цей процес триває від 4 до 6 годин. Опитувальний лист складається більш ніж із 400 питань, відповіді на які дають можливість комплексно охарактеризувати діяльність господарства - від стану ґрунтів до якості життя працівників. Під час проведення інтерв'ю також проводиться огляд основних виробничих підрозділів, приміщень, технічних засобів споруд господарства (від полів до сховищ) для того, щоб мати можливість оцінити

рівень об'єктивності відповідей фермера експертом-аналітиком. Питання щодо об'єктивності також передбачені програмою.

Рисунок 3.12 - Графічне зображення результатів RISE-оцінки

Джерело: RISE 3.0

Обробка даних означає внесення всіх отриманих відповідей в інформаційну базу програми, що може бути здійснено як он-лайн так і за відсутності Інтернет зв'язку, що не завжди доступний у сільській місцевості. Після внесення даних здійснюється автоматичний розрахунок результатів, що відображаються у вигляді діаграми з можливістю перегляду розгорнутого пояснення до кожного індикатора, а також звіту з оцінки, який автоматично генерується програмою у вигляді текстового документу, доступного для завантаження.

Зрештою, у результаті RISE аналізу фермер отримує чітке уявлення про такі аспекти діяльності господарства: вплив землеробства на стан ґрунтів; вплив землеробства на водні ресурси; вплив від використання матеріалів (добрив, пестицидів, гербіцидів і т.д.), а також їх зберігання та видалення;

рівень залежності виробництва від джерел енергії; вплив на біорізноманіття; економічну ефективність; рівень задоволення працівників умовами праці та її оплатою, а також умовами життя у громаді.

Отже, перевагою методу RISE є зручність, простота, широкі можливості використання, адаптованість до українських умов та наявність україномовної версії. Це дозволяє розглядати даний метод як сучасний доступний спосіб аналітичної оцінки відповідності виробничої діяльності сільськогосподарського підприємства в Україні принципам сталого розвитку та засіб формування інформаційної основи для прийняття управлінських рішень щодо сталих практик ведення господарства.

Для ілюстрації можливостей та особливостей розглянутого вище інструменту RISE з оцінки сталого розвитку сільськогосподарського підприємства, для проведення аналізу нами обрано три господарства за такими критеріями: посівні площі 150 – 700 гектарів; всі господарства повинні бути прибутковими; всі господарства повинні знаходитись в межах однієї області. Окрім того, під час пошуку та добору об'єктів для аналізу ми намагались представити різні «ніші» виробництва у галузі: тваринництво (або птахівництво), рослинництво, поєднання діяльності з вирощування продукції з її переробкою з тим, щоб визначити таку виробничу модель, що найбільше відповідає принципам сталого розвитку.

Фермерське господарство №1 на площі у 270 га вирощує овочеві культури борщового набору (морква, червоний буряк, картопля та цибуля) та зернові культури. Сформований набір культур дає змогу виконати вимоги до сівозміни, що дозволяє забезпечити раціональне використання ґрунтів та попередити хвороби рослин. Підприємство використовує оригінальні препарати провідних компаній (Syngenta, Rijk Zwaan) та сучасну техніку для зрошення і збирання врожаю. З огляду на неможливість збільшити кількість оброблюваних земель, у господарстві обрали модель створення високої доданої вартості продукції. За підтримки Європейського банку реконструкції та розвитку було розроблено

проект щодо реалізації енергозберігаючих заходів та здійснено необхідні інвестиційні вкладення для модернізації овочесховища. Також було створено цех з переробки продукції на напівфабрикати. У минулому році на підприємстві впроваджено стандарти НАССР, а виробництво було сертифіковане за Global GAP.

За результатами оцінки з допомогою інструменту RISE було отримано наступні дані щодо діяльності господарства № 1, у балах: землекористування – 90, використання матеріалів та охорона навколишнього середовища – 85, використання водних ресурсів – 88, енергія та клімат – 100, біорізноманіття – 63, умови праці – 92, рівень життя – 77, економічна доцільність – 96, управління фермерським господарством – 94. Отримані результати свідчать про те, що створена модель господарства стимулює керівника планувати свою діяльність на довгострокову перспективу і тим самим інвестувати не лише в технічне оснащення, а й звертати увагу на родючість та якість ґрунтів, навчання персоналу за кордоном та переймання новітніх практик зі США, Ізраїлю тощо. Разом з тим, слабким місцем діяльності господарства є біорізноманіття.

Фермерське господарство № 2, обробляючи 175 га посівних площ, займається вирощуванням свійської птиці (цесарки, перепели, кури, гуси, качки). На посівних площах вирощують: кукурудзу – 50 га, пшеницю озиму – 30 га, сою – 75 га, ячмінь – 10 га, овес озимий – 10 га. Основна частина врожаю використовується для кормів та підстилки. Дана модель дає змогу створити повний власний цикл виробництва від кормів до готової продукції, тим самим зменшити залежність від зовнішніх факторів (постачальників кормів, добрив, підстилки тощо). Уся продукція господарства реалізується на локальному ринку через мережі супермаркетів та дистриб'юторів. Результати RISE оцінки діяльності господарства № 2 є такими, у балах: землекористування – 74, тваринництво (птахівництво) – 94, використання матеріалів та охорона навколишнього середовища – 75, використання водних ресурсів – 73, енергія та клімат – 91, біорізноманіття – 53, умови праці – 81, рівень життя – 50,

економічна доцільність – 66, управління фермерським господарством – 70. Проаналізувавши результати, можна виділити сильні сторони господарства – тваринництво, землекористування та умови праці. Слабкими сторонами діяльності господарства є біорізноманіття, рівень життя та економічна діяльність. Фермер чітко розуміє, що він має вплив на рівень життя і максимально сприяє розвитку персоналу, забезпечує підвищення заробітної плати відповідно до темпів зростання продуктивності, але є фактори, на які фермер не може прямо впливати – економічна та політична ситуація – які позначаються на оцінці працівниками рівня життя. Залежність багатьох складових виробничих витрат від курсу національної валюти позначається на собівартості продукції, а також ускладнює процес управління господарством. Зниження купівельної спроможності населення змушує вдаватись до дій із реструктуризації стада та відмови від деяких напрямів діяльності. Все це, зрештою, призводить до низького значення показника рентабельності, а відповідно, і загального індикатора економічної доцільності. Як і для господарства № 1, найслабшою зоною діяльності є біорізноманіття.

Господарство № 3 має в обробітку 670 гектарів посівних площ, на яких вирощують: кукурудзу – 100 га, пшеницю озиму – 200 га, сою – 250 га, ячмінь – 20 га, соняшник – 100 га. Результати RISE оцінки діяльності господарства № 3 є такими, у балах: землекористування – 57, використання матеріалів та охорона навколишнього середовища – 73, використання водних ресурсів – 66, енергія та клімат – 84, біорізноманіття – 47, умови праці – 77, рівень життя – 53, економічна доцільність – 75, управління фермерським господарством – 67.

Отримані дані свідчать про те, що сильними сторонами діяльності господарства є економічна доцільність, енергія та клімат, умови праці. Разом з тим, слабкими сторонами діяльності господарства є такі: землекористування – через відсутність заходів щодо покращення структури та якості ґрунтів (частина територій була втрачена через водну ерозію); використання водних ресурсів (заходи щодо водозбереження та покращення стану водних ресурсів не

здійснюються); біорізноманіття не розглядається керівником господарства як проблемна сфера через нерозуміння взаємозв'язку виробництва із даним показником, буферні зони при використанні засобів захисту рослин не створюються, що свідчить про нехтування елементарними правилами щодо охорони довкілля; рівень життя.

Резюмуючи вищенаведене зазначимо, що, з допомогою інструменту RISE нам вдалось визначити проблемні сфери функціонування сільськогосподарських виробників з точки зору сталого розвитку. Так, незважаючи на відмінність напрямів та способів організації виробництва у досліджених господарствах, спільним для них є те, що найнижчі оцінки були отримані за показником «Біорізноманіття», який безпосередньо пов'язує сільськогосподарське виробництво з процесами порушення та деградації екосистем. Важливим тут є те, що більшість виробників навіть не замислюються про цей аспект власної діяльності, а, відповідно, і не вживають заходів щодо попередження чи, принаймні, нейтралізації негативного впливу.

Отже, використання інструменту RISE (Response Inducing Sustainable Evaluation) дає змогу комплексно охарактеризувати стан господарства з урахуванням екологічних (біорізноманіття, водні ресурси, земельні ресурси, енергія та клімат, утримання тварин), соціальних (рівень життя, умови праці) та економічних (економічна доцільність, управління господарством) аспектів діяльності. Даний інструмент є зручним та простим у користуванні, а отримані результати оцінки досить легко інтерпретуються.

Важливим результатом проведеного дослідження є також те, що низькі значення показника «біорізноманіття» є спільною проблемою функціонування всіх трьох господарств. З метою зменшення впливу господарської діяльності на стан екосистем необхідно розглядати це питання, формуючи стратегію розвитку господарства, зокрема, плануючи заходи із розвитку біорізноманіття в регіоні присутності. Передусім варто зосередити увагу на такому: забезпечити створення буферних зон між оброблюваними територіями та зеленими

насадженнями; забезпечити у господарстві моніторинг та контроль зникаючих видів рослин та тварин (навіть шляхом простого огляду угідь та фіксування змін); передбачити виведення окремих площ із сільськогосподарського обороту задля захисту окремих видів флори та фауни та їх відновлення.

Також суттєвим є те, що за результатами проведеного дослідження можна визначити модель найбільш (з-поміж аналізованих) сталої форми виробництва – вирощування та переробка овочів, у той час як вирощування зернових, навпаки, характеризується значеннями індикаторів майже за всіма показниками трохи вищими за середні, а отже, постає як виробництво, яке найменше відповідає принципам сталого розвитку. Це можна розглядати як основу для удосконалення державної політики в галузі – забезпечення сталого розвитку сільського господарства потребує зміни вектора підтримки на користь диверсифікованих виробників кінцевої продукції, діяльність яких позитивно позначається на соціальному та економічному стані сільської місцевості та є більш екологічною.

ВИСНОВКИ

У процесі наукового дослідження вивчено та узагальнено результати попередніх досліджень, статистичні дані щодо сучасного стану та тенденцій розвитку аграрного сектору України загалом, окремих галузей та суб'єктів господарювання, а також науково-методичні підходи зарубіжних та вітчизняних вчених щодо напрямів подальшого розвитку аграрного сектору за умов глобалізації світових ринків.

Наголошено на тому, що аграрний сектор економіки постає як особлива для держави галузь, ефективність функціонування якої залежить від виваженості та послідовності здійснюваної державної політики. При цьому державне регулювання аграрного сектору розглядається як важливий елемент розвитку аграрного господарювання та різноспрямованих процесів функціонування у галузі землеробства, рослинництва, тваринництва тощо. У цьому контексті важливим є забезпечення оптимального співвідношення між роллю держави та аграрного ринку, яке може змінюватись залежно від значної кількості внутрішніх і зовнішніх чинників, соціальних, економічних і політичних подій. Національна система державного регулювання розвитку аграрного сектору має бути трансформована з урахуванням таких принципів:

держава покликана стимулювати розвиток фермерських господарств за допомогою особливих пільгових умов кредитування, оподаткування, бюджетного фінансування;

важливе значення в державному управлінні сільськогосподарським виробництвом відводиться контролю за обсягом виробництва, якістю продукції, станом природних ресурсів;

домінуюча роль в комплексі заходів державного управління в країнах з розвинутою економікою належить цінам. За допомогою цінового механізму

державні органи стимулюють зростання ефективності сільськогосподарського виробництва, впливають на доходи фермерських господарств.

Незважаючи на важливу роль сільського господарства в економіці країни, воно, все ж, не повинно розглядатись як єдиний стратегічний драйвер національного господарського комплексу. Глобальні тренди свідчать про зростання ролі галузей інформаційно-комунікаційного підкомплексу, обробної промисловості, машинобудування, мікробіології та інших наукоємних галузей. Для їх розвитку в Україні потрібна активна державна політика з використанням розумного протекціонізму та преференцій для прямих інвестицій у високотехнологічні галузі. Це, втім, не зменшує важливості нарощення конкурентоспроможності аграрного сектору України на світовій арені.

Нинішній етап розвитку сільського господарства України супроводжується загостренням низки соціально-економічних проблем. Проте навіть за несприятливих умов аграрний сектор продовжує демонструвати прийнятні темпи розвитку, що є, в першу чергу, результатом проведених земельної та аграрної реформ. Поряд з цим, нові виклики вимагають своєчасної реакції держави, аграрної науки і практики. Задля підвищення конкурентоспроможності та зміцнення потенціалу аграрного сектору економіки України серед напрямів дерегуляції аграрної сфери слід виділити розвиток самоуправління та саморегулювання на основі підвищення ролі громадських професійних організацій (об'єднань галузевих товаровиробників) з передачею їм частини функцій існуючої системи державного управління.

Розглядаючи розвиток окремих галузей аграрного сектору, зокрема, птахівництво, можна виокремити такі напрями підвищення його ефективності: удосконалення виробничо-технологічних процесів та умов утримання птиці; удосконалення систем контролю якості кормів та готової продукції вздовж всього ланцюга постачань; комплексне використання сировини та відходів виробництва; вдосконалення методичної бази державного нагляду за якістю та безпекою харчових продуктів та сировини; створення сучасних

інструментальних аналітичних рамок та контролю якості та безпеки харчової сировини та харчових продуктів; державне регулювання, спрямоване на покращення інвестиційного клімату в галузі.

В системі управління лісогосподарським сектором, який є не лише важливою складовою аграрного сектору економіки, а й життєво важливим елементом в системі підтримки біорізноманіття та відтворення природно-ресурсного потенціалу країни головний акцент має бути зроблено на забезпеченні його сталого просторового розвитку. У цьому контексті важливим є визначення та оцінка агролісомеліоративного потенціалу, ведення агролісомеліоративного моніторингу та створення агролісомеліоративного кадастру, еколого-економічна оцінка ефективності створення полезахисних лісових смуг у форматі екосистемних послуг, а також запровадження дієвих механізмів економічного регулювання розвитку агролісомеліорації на різних рівнях господарювання.

Зернові є стратегічним та експортоорієнтованим продуктом аграрного сектору України. З цих причин особлива увага має бути зосереджена на створенні сприятливих умов для розвитку даного ринку, виробництва та системи відповідного інфраструктурного забезпечення галузі. У дослідженні регіональний ринок зерна визначено як складову частину національного ринку, він являє собою складну економічну систему, що динамічно розвивається та функціонує в межах певної території, на якій здійснюється система економічних зв'язків і залежностей між господарюючими суб'єктами ринку з урахуванням характерних регіональних особливостей розвитку економіки в цілому і зернової галузі зокрема. Проведене дослідження щодо системи державного регулювання зернового ринку дозволило виділити два окремих його види: - регулювання за відхиленнями - держава змушена втручатися в ринкові процеси, коли виявляється відхилення будь-якого показника при функціонуванні ринку зерна від встановлених норм гарантування продовольчої безпеки; - регулювання за критичними параметрами - державне втручання в

ринкові процеси, коли показники функціонування ринку зерна досягають неприпустимого рівня, наприклад проведення державою закупівельних інтервенцій у разі, коли ринкові ціни на зерно падають нижче певного мінімального рівня, чи товарних інтервенцій, коли відбувається зростання ринкових цін на зерно понад максимального рівня їх коливань на ринках. Встановлено, що основними напрямками державної підтримки зернового господарства є: цінове регулювання (тимчасове адміністративне регулювання цін та тимчасова бюджетна дотація, державні заставні закупівлі зерна), фінансова підтримка суб'єктів господарювання через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів, бюджетна дотація для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції. Ці механізми в цілому відповідають міжнародним стандартам, проте більшість з них не сприяє розвитку зернового господарства. Так, ринок зерна України регулює 56 регуляторних актів, яких: 3 регуляторних акти Ради Міністрів РСР; 19 регуляторних актів Кабінету Міністрів України; 19 регуляторних актів центральних органів виконавчої влади; 12 законів України та 3 Укази Президента України. За результатами досліджень Офісу ефективного регулювання, 7 з них є незаконними через відсутність підстав для прийняття або прийняття їх до проголошення незалежності України та 22 є неактуальними за критерієм невідповідності законодавства.

На рівні окремих суб'єктів господарювання та громад, підвищення конкурентоспроможності виробництва є засобом зміцнення потенціалу розвитку аграрного сектору на мезо- та маркорівні. Важливою умовою досягнення конкурентних переваг є оцінка стійкості конкурентної позиції. Проведене дослідження засвідчило, що Сумська область в динаміці зміцнює свої конкурентної позиції, але для збереження даного тренду в майбутньому слід сконцентрувати зусилля агровиробників та владних структур на зниженні витрат та сприянні імплементації інновацій.

Окремою проблемою в контексті структурних зрушень в секторі та глобалізаційних трендів є підвищення ефективності використання праці в сільському господарстві. Проведене дослідження свідчить про зростання інтересу агроменеджменту до сучасних науково обґрунтованих методів нормування праці та розробки відповідної системи заходів.

На тлі кліматичних змін та відчутних наслідків цих процесів в аграрному бізнесі все більше актуалізується потреба в запровадженні інновацій як інструменту екологізації сільськогосподарського виробництва. З використанням сучасних інформаційних технологій відкриваються нові можливості для агровиробників аналізувати власну діяльність на предмет відповідності здійснюваних господарських практик принципам сталого розвитку, а також можливостей імплементації інновацій задля поліпшення власної діяльності та репутації серед контрагентів, що є важливим з огляду провадження експортоорієнтованої діяльності. Зокрема, використання інструменту RISE (Response Inducing Sustainable Evaluation) дає змогу комплексно охарактеризувати стан господарства з урахуванням екологічних (біорізноманіття, водні ресурси, земельні ресурси, енергія та клімат, утримання тварин), соціальних (рівень життя, умови праці) та економічних (економічна доцільність, управління господарством) аспектів діяльності. Даний інструмент є зручним та простим у користуванні, а отримані результати оцінки досить легко інтерпретуються.

Практична реалізація запропонованих розробок закладає основу для якісного та інноваційного удосконалення політик різного рівня та управлінських механізмів, націлених на зміцнення потенціалу та подальший розвиток аграрного сектору України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автоматизований баланс попиту та пропозиції зерна в Україні – інформаційна система, створена ФАО та ЄБРР в рамках проекту «Суспільно-політичний діалог в зерновому секторі України». Фактичні та прогнозні баланси попиту та пропозиції зерна в Україні, баланси зерна в Україні, що розраховуються USDA та AMIS. URL: <http://grainbalance.org.ua/>
2. Андрійчук В. Г. Оцінювання ефективності використання ресурсів виробничого потенціалу за критеріями "граничний продукт ресурсу – ціна ресурсу". *Формування ринкових відносин в Україні*. 2016. № 9. С. 80-86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2016_9_19
3. Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства. *Економіка АПК*. 2013. №1. С. 3 – 15.
4. Афанасьєв, М.В. Плоха, О.В. Економіка підприємства. Бусінес Економікс, Харків, 2007. 320с.
5. Балабанов Г.В. Зернопродуктовый комплекс Украины: структура и территориальная организация К.: ЦПЕР, 1998. 55 с.
6. Бетлій М. Аграрний сектор України на шляху до євро інтеграції : колективна монографія. Ужгород: ІВА, 2006. 496 с.
7. Боришкевич І.І. Стратегічні напрями забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*. Випуск 12. Т.1 С.6-11.
8. Бородай В.П., Вертійчук А.І. Стан наукового забезпечення галузі птахівництва України. *Сучасне птахівництво*. 2012. № 1, С. 8-10.

9. Бородіна О.М., Геєць В.М., Гуторов А.О. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / (та ін.). НАН України Ін-т екон. та прогнозув. К., 2012. с. 7.

10. Браславська О. В. Оцінка виробничого потенціалу підприємств хімічної промисловості з позиції інноваційних можливостей. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Економіка*. 2016. Т. 21, Вип. 9. С. 45-49.

11. Бричко А.М. Improving public management as one of the ways of reform for sustainable development (Удосконалення публічного управління як один із напрямів реформування в Україні у збереженні сталого розвитку). *Науковий журнал «Публічне управління і адміністрування в Україні». ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій»*, № 14, 2019, С.34-38.

12. Бричко А.М., Лукаш С.М. Інновації в публічному управлінні та адмініструванні: е-урядування. *Вісник СНАУ. Науковий журнал. Серія "Економіка і менеджмент"*. Випуск 1 (79), 2019. - с.71-77.

13. Бричко А.М. Управління розвитком регіону як частини регіональної економічної системи. Діагностика функціонування регіональної економічної системи: монографія. / за наук. ред. Данька Ю.І., Медвідь В.Ю., Ковальнової О.М. – Суми, «Університетська книга», 2020. – С. 33-42.

14. Бричко А.М. Модернізація сучасних механізмів управління на регіональному рівні. *«Публічне управління та адміністрування на сучасному етапі державотворення», Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, Київський національний торговельно-економічний університет 24 жовтня 2019 року.* – С. 115-118.

15. Бричко А.М. Кластерний підхід в управлінні та адмініструванні на регіональному рівні. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми управління соціальним і гуманітарним розвитком», Дніпро, 29 листопада 2019 року.*

16. Бурлака В.Г. Пріоритетні напрями науково-технологічного та інноваційного розвитку економіки України. *Ефективна економіка* 2014. №12
URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4705>

17. Василик Н. М. Управління виробничими ресурсами хлібопекарського підприємства. *Економічні науки. Серія : Економіка та менеджмент*. 2017. Вип. 14. С. 46-57.

18. Витрати на виробництво продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах: Статистичний збірник за 2017-2019 рр.
URL: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm

19. Витрати підприємств на виробництво продукції сільського господарства за регіонами : інформація сайту Державної служби статистики України за 2017-2019 роки. URL :http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2018/sg/vytr_na%20ver_sg_prod/arch_vytr_na%20ver_sg_prod_u.htm

20. Вудвуд В.В. Нормування праці на підприємствах як елемент підвищення продуктивності. *Інноваційна економіка*. 2013. №4. С.60-63. URL: [http://base.dnsgb.com.ua/files/journal/%D0%86nnovastijna-ekonomika/IE-4\(42\)-2013/InnEco_4-42-2013_60-63.pdf](http://base.dnsgb.com.ua/files/journal/%D0%86nnovastijna-ekonomika/IE-4(42)-2013/InnEco_4-42-2013_60-63.pdf) (Дата звернення 16.03.2020р.).

21. Гаєвська Л. М. Виробничий потенціал – основа розвитку підприємства. *Вісник Житомирського державного технічного університету. Економічні науки*. 2011.№ 1 (55).С. 184–185.

22. Гайдучький П. І. Незалежна економіка України. К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2014. 528 с.

23. Гнатенко А. І. Напрями вдосконалення системи державного стратегічного планування на регіональному рівні в Україні. *Ефективність державного управління: зб. наук. пр.* Львів, 2014. № 3. С. 342 – 349.

24. Голуб Т.І. Методологічні основи формування механізму державного протекціонізму в аграрному секторі економіки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип.3, С. 32-35.

25. Голян В.А., Саакаль О.В., Голуб О.А. Агролісомеліорація як ефективний засіб захисту водних об'єктів від забруднення нітратами із сільськогосподарських джерел: інституціональні передумови та фінансові механізми нарощення. *Агросвіт*. 2015. №22. С. 3-10.

26. Гончаренко О. Г. Забезпеченість матеріально-технічним потенціалом виробничого комплексу ДКВС України та його вплив на економічну ефективність. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2015. № 3. С.139-143.

27. Горяча О. Л. Формування виробничого потенціалу промислового підприємства. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2016. № 3. С. 54-59.

28. Гостинцев Д.П., Хуторова А.О. Сельскохозяйственный эффект от внедрения защитных лесополос. *Природоустройство*. 2011. №5. С.36-41.

29. Гренц Я., Калачевська Л., Ільченко В., Волченко Н., Коблянська І. *Розвиток сталого сільського господарства в Україні – 360° оцінка фермерського господарства та розробка спільної стратегії розвитку: аналітичний звіт*. Суми: СНАУ, 2018. 24 с. URL: <http://rise.pp.ua/uk/2018/02/13>

30. Гурочкіна В. В. Формування та оцінювання науково-виробничого потенціалу підприємства. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. Вип. 6 (1). С. 90-93.

31. Гуторов О.І. Проблеми сталого землекористування у сільському господарстві: теорія, методологія, практика: монографія. Харків: «Едема», 2010. 405 с.

32. Данилишин Б., Чижова В. Науково-інноваційне забезпечення сталого економічного розвитку України. *Економіка України*. 2004. №3. С. 4-11.

33. Дем'яненко М.Я. Проблемні питання державної політики фінансової підтримки сільського господарства. *Економіка АПК*. 2011. №7, С. 67-72.

34. Державна підтримка. Український клуб аграрного бізнесу. URL: http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/umovi_vedennya_agrobiznesu/derzhavna_pidtrimka

35. Дикань В. В. Теоретичні основи розвитку виробничого потенціалу вітчизняних підприємств машинобудування. *Розвиток методів управління та господарювання на транспорті*. 2015. Вип.2. С. 72-85.

36. Добровольська Е. В. Виробничий потенціал бурякоцукрового підкомплексу: сутність та аналіз наукових підходів. *Збірник наукових праць Подільського державного аграрнотехнічного університету. Економічні науки*. 2016. Вип.24(3). С. 50-57.

37. Добряк Д.С., Будзьяк В.М., Будзьяк О.С. Ефективність екологічнобезпечного користування землями України в ринкових умовах. *Економіка України*. 2013. №7. С.83-94.

38. Довга Т. А. Роль та місце аналізу виробничих запасів в системі управління ресурсним потенціалом підприємства. *Молодий вчений*. 2015. № 5(1). С. 130-134.

39. Довідник з агролісомеліорації. За ред. П.С.Пастернака.-2-е вид.,переоб.і доп. К.:Урожай, 1988. 288с.

40. Доможилкина Ж. В. Стратегическое развитие производственного потенциала на сельскохозяйственных предприятиях. *Наукові праці Південного філіалу Національного університету біоресурсів і природокористування України "Кримський агротехнологічний університет"*. Економічні науки. 2013. Вип. 158. С.116-123.

41. Дяченко О.В. Виробничі та економічні аспекти сучасного ринку яйця курячого. *Технології XXI сторіччя: Збірник тез за матеріалами 25-ої міжнародної науковопрактичної конференції (15-20 вересня 2019 р.)*. Ч.2. – Суми: СНАУ, 2019.

42. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки. 2015. URL: <http://minagro.gov.ua/>

43. Єрмоменко В. О., Рижиков В. С., Коваленко С. О. Основи нормування праці: навч. посіб. К. : Дельта, 2006. 288 с.

44. Жесан А.В., Левченко А.О. Організація нормування праці на підприємстві та її удосконалення. URL: http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/4098/1/23_SCIENCE-PRODUCTION_XLIX.pdf

45. Жук Є. О. Управління виробничим потенціалом підприємства. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія : Економічні науки.* 2016. № 5. С.101-106.

46. Заскалкіна О.М. Формування комплексного механізму державного регулювання інституціонального середовища в аграрному секторі економіки України. *Держава та регіони: зб. наук. пр. Запоріжжя*: Видво КПУ. 2017. № 1.

47. Зливка В.М. Роль нормування праці в забезпеченні раціонального та ефективного застосування всіх видів ресурсів. *Економіка АПК.* 2009. №4. С.22-25. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/4_2009/5.pdf (Дата звернення 17.03.2020р.).

48. Ілляшенко С.Н. Экологизация разработки инновационных стратегий развития предприятия. *Вісник Дніпропетровського ДАУ.* 1999. №1-2. с.136-139

49. Ілляшенко С.М., Прокопенко О.В. Формування ринку екологічних інновацій: економічні основи управління: монографія. Суми, 2002. 250с.

50. Индекс Global Dairy Trade (GDT) – показник цін он-лайн торгової біржі для міжнародних молочних товарів. URL: <https://www.globaldairytrade.info/>

51. Індекси сільськогосподарської продукції Сумської області. Головне управління статистики у Сумській області. URL: http://sumy.ukrstat.gov.ua/?page=info&page_id=3

52. Карпова І.В. Фінансово-кредитні важелі розвитку агропромислового комплексу України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* Серія «Економіка»: збірник наукових праць. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. С. 211–214.

53. Кваша, Т. К., Паладченко, О. Ф. Зелене зростання як модель інноваційного розвитку з урахуванням екологічних викликів. *Наука та наукознавство*. 2014. № 2. С. 50-60.

54. Кеникстул, В.И., Кузнецова Л.А., Еремеев В.И. Проблемы управления защитным лесоразведением. *АПК: экономика, управление*. 2011. №6. С. 26-29.

55. Коваленко Т.М. Векселя та аграрні розписки: спільне та відмінне. *Агробізнес сьогодні*. 2014. № 22 (293). С. 32-40.

56. Коблянська І.І. Натуральне господарювання в аграрному секторі України: тенденції розвитку, внесок у регіональну економіку. Інституціональна трансформація розвитку економіки України : колективна монографія. За заг. ред. О. Л. Гальцової. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 129-143.

57. Коблянська І.І. Ідентифікація чинників комерціалізації діяльності натуральних господарств в Україні. *Вісник Сумського національного аграрного університету, Серія Економіка і менеджмент*. 2019. №2 (80).

58. Коблянська І.І., Кутах К.М. Вектори реформування сільськогосподарської галузі України з позицій сталого сільського розвитку. *Економіка та суспільство*. 2017. № 8. URL: <http://economyandsociety.in.ua>

59. Коблянська І.І., Панченко Ю.С. Особливості інноваційних процесів у сільськогосподарському виробництві. *Технології XXI сторіччя: Збірник тез за матеріалами 24-ої міжнародної науково-практичної конференції (10-15 вересня 2018 г.)*. Ч.2. Суми: СНАУ, 2018. С. 14-16.

60. Коблянська І.І., Пізняк Т.І. Екологічний аудит як інструмент забезпечення сталого землекористування. Детермінанти соціально-економічного розвитку підприємств: монографія. Вип. 4. За наук. ред. Строченко Н.І., Пилипенка В.В, Ковальової О.М. Суми, "Сумський національний аграрний університет", 2017.

61. Ковальова О. М. Проблеми системи нормування праці та перспективи її розвитку. *Україна – територія можливостей для розвитку підприємництва : Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Економічні перспективи підприємництва в Україні», (26–27 жовтня 2017 р., м. Ірпінь) : у 2 ч.* Ірпінь : Університет ДФС України, 2017. Ч. 1. 662 с. (Серія «Податкова та митна справа в Україні», т. 101). С.104-107.

62. Ковальова О.М., Кравченко К.В., Пшикало В.С. Дилема ефективності вирощування олійних культур та збереження родючості в умовах становлення ринку землі. *Інфраструктура ринку*. 2019. №36. URL : <http://www.market-infr.od.ua/uk/36-2019>

63. Ковда В.А. Почвенный покров и биосфера. *Природа*. 1972. №1. С.47-55.

64. Колодійчук В.А. Галузеве позиціонування зернопродуктового підкомплексу АПК України. *Економічний часопис XXI*. 2014. 9-10(1). С. 45-49.

65. Колос Н. Від здібностей – за потребою. *Наше птахівництво*. 2016. № 3 (33), С. 6 – 9.

66. Крайній В.О. Вдосконалення системи нормування праці в сучасних умовах. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2014. URL: <http://global-national.in.ua/archive/1-2014/17.pdf> (Дата звернення 18.03.2020р.).

67. Крючкова Ж. В. Методичні підходи до визначення рівня конкурентоспроможності аграрних підприємств. *Агросвіт*. 2016. № 7. С. 41-46. URL: www.agrosvit.info/pdf/12_2016/7.pdf

68. Кузнецова І.О. Зерновий ринок України: історія створення та тенденції розвитку : Монографія. Одеса : Поліграф, 2008. 198 с.

69. Кузьміна Т. С. Структурно-функціональна модель агролесомелиоративного кадастра. *Региональная экономика: теория и практика*. 2011. №35(218). С.79-86.

70. Кулик А.В., Кошелев А.В. Методическая основа агролесомелиоративной оценки защитных лесных насаждений по данным дистанционного мониторинга. *Лесотехнический журнал*. 2017. №3. С.107-113.

71. Купінець Л.Є., Жавнерчик О.В. Екологічна безпека аграрного землекористування: теорія і механізми забезпечення; НАН України, Ін-т проблем ринку та економіко-екологічних досліджень. Одеса: ІПРЕЕД НАНУ, 2016. 316 с.

72. Кучеренко С. Ю. Леваєва Л. Ю. Особливості організації та нормування праці в Україні. *Економічний вісник університету*. 2019. Випуск № 40. С. 96-101.

73. Латинін М.А. та ін. Стратегічне планування: навч. посіб. за заг. ред. д.е.н., проф. О.Ю. Амосова. 2-ге вид., перероб. та доп. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2017. 228 с.

74. Логгинов Б.И. Лесное хозяйство – важная составная часть агропромышленного комплекса. *Изв. высш.учеб.заведения. Лесной журнал*. 1986. №5. С. 3-5.

75. Лузан Ю.Я. Збалансованість попиту та пропозицій на продовольчому ринку України. *Економіка АПК*. 2011. № 8. С. 27-36.

76. Лупенко Ю. О., Кропивко М. Ф. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. *Економіка АПК*, 2013. № 7. С. 5-21.

77. Лупенко Ю. О., Месель-Веселяк В. Я., Грищенко О. Ю., Душко М. П. Виробництво сільськогосподарської продукції в Україні та її собівартість і дохідність в сільськогосподарських підприємствах (розрахункова за 2014 р. і прогноз на 2015 р.) (січень 2015)). К. : ННЦ ІАЕ, 2015. 56 с.

78. Лупенко Ю. О., Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Результати і проблеми реформування сільського господарства України. *Економіка АПК*. 2014. № 7. С. 26-38.

79. Лупенко Ю.О. Розвиток аграрного сектору економіки України: прогнози та перспективи. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*, 2015. с. 30-34.

80. Любязцева О., Сущенко О. Три «П» звітності зі сталого розвитку: проблеми, перспективи, переваги. *Экономические известия*, 12.01.2017. URL: <http://eizvestia.com/uk/>

81. Макар С.В. Методология пространственного анализа в обосновании стратегии развития лесного потенциала регионов России: дис.... доктора экон.наук: 08.00.05. Москва. 2012. 416 с.

82. Малюга В. М. Захисні лісові насадження – важливий структурний елемент у формуванні національної екологічної мережі. *Лісництво і агролісомеліорація : зб. наук. праць*. Харків: УкрНДІЛГА. 2008. Вип.113. С. 150-158.

83. Мартиненко В. Формування інноваційного процесу в Україні: методологічний аспект. *Вісник УАДУ*. 2003. №2. с.84-91.

84. Маслак Н. Г. Аграрні розписки в системі фінансово-кредитного забезпечення аграрних підприємств України. *Вісник СНАУ. Серія: Економіка і менеджмент*. Випуск 1 (67). 2016. С. 125-131.

85. Маслак О. Зернова ефективність 2017. *Пропозиція*. 2017. №11(265). С. 38-41.

86. Маслак О.М., Маслак Н.Г., Строченко Н.І., Куценко І.В. Організаційно-економічні аспекти розвитку зернового господарства Сумської області : монографія. Суми, видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2019. 216 с.

87. Мішенін Є.В., Коблянська І.І., Мішеніна Н.В. Стратегія реалізації еколого орієнтованого логістичного управління на підприємствах агропромислового комплексу. Актуальні питання обліку, аудиту та оподаткування сільськогосподарських підприємств: монографія. За заг. ред. О.П. Славкової. Суми: Видавництво: ПП Вінниченко М.Д., ФОП Литовченко Є.Б., 2017. С. 158-170.

88. Мельник Ю. Ф. Актуальні проблеми аграрної реформи в Україні в умовах системної кризи світової економіки. К., 2009. 135 с.

89. Надвиничний С.А. Економічний розвиток аграрної сфери регіонів України в умовах глобалізації: теорія, методологія, практика: монографія. Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2018. 344 с.

90. Надходження зернових та олійних культур на підприємства, що займалися їх зберіганням та переробкою: Статистичний збірник за 2014-2018 рр. URL: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm

91. Невесенко А.В. Методичні засади сталого розвитку сільського господарства з урахуванням екологічних викликів. *Інтелект XXI*. 2017. № 1. С. 165-171.

92. Непочатенко О. О. Пташник С. А. Мельник К. М. Теоретичні аспекти конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств *Економіка АПК*. 2016. № 12. С. 33-36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2016_12_6.

93. Нечипорук А.А. Формування системи норм і нормативів праці у рослинництві: автореф. ... канд. екон. наук. : 08.00.04. Житомир, 2009. 21 с.

94. Никончук В.М. Методичні підходи до оцінки сталого розвитку аграрного підприємства. *Ефективна економіка*. 2013. № 1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1719>

95. Нікішина О.В. Стратегічні орієнтири розвитку зернового ринку України URL: http://www.confcontact.com/20110629/6_nikish.htm

96. Новікова О.С. (2019) Регіональні аспекти конкуренції на ринку праці Сумської області. *Інфраструктура ринку*. №31. URL: http://market-infr.od.ua/journals/2019/31_2019_ukr/69.pdf

97. Овсянников Ю.А. Теоретические основы эколого-биосферного земледелия. Екатеринбург: Изд-во Урал.ун-та. 2000. 264 с.

98. Оліферук С.І. Інтегральна оцінка сталого розвитку сільського господарства: регіональний аспект. *Економіка і прогнозування*. 2014. № 4. С. 73-84. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2014_4_7

99. Організаційно-економічні інструменти державної аграрної політики в Україні. Аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2012. 31 с.

100. Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств Сумської області: Статистичні бюлетені за 2012-2017 роки. Головне управління статистики у Сумській області.

101. Перерва П. Г. Ткачова Н. П. Розвиток методів аналізу фактичного стану конкурентних переваг підприємства. *Економіка розвитку*. 2011. № 4 (60). С. 116-120. http://www.ed.ksue.edu.ua/ER/knt/e114_60/e114pere.pdf

102. Пилипенко В. В., Пилипенко Н. М., Беляєва В. В. Соціально-економічна політика в контексті технологічних процесів. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Економічні науки». – 2019. – №6. <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2019-6-5074>

103. Пилипенко Н. М., Прядка С. І. Конкурентоспроможність як чинник економічно-безпечного розвитку сільськогосподарського підприємства. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Економічні науки». 2019. №10. <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2019-10-5256>

104. Пилипенко Н.М., Пилипенко В.В. Науково-практичні аспекти оцінки конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. *Вісник СНАУ*. №.1(67) – 2016. – С.73-78.

105. Пізняк Т.І. Державна підтримка сільськогосподарського виробництва як фактор підвищення конкурентоспроможності малих форм господарювання АПК. Діагностика функціонування регіональної економічної системи: монографія. / за наук. ред. Данька Ю.І., Медвідь В.Ю., Ковальнової О.М. Суми, «Університетська книга», 2019. 259 с.

106. Пізняк Т.І. Теоретичні аспекти формування ефективної системи мотивації працівників на сільськогосподарському підприємстві. *Економіка. Фінанси. Право*. 2019. №3. С.17-20.

107. Позднякова С.В., Донцова В.Г. Особливості застосування методів нормування праці. URL:

<http://ea.donntu.edu.ua/bitstream/123456789/14915/1/pozdnyakova%2C%20dontsov.a.pdf> (Дата звернення 18.03.2020 р.).

108. Полонська Н. Реальні механізми інноваційного процесу. *Справочник економіста*. 2004. №10. с.79-81.

109. Поплавська Ж., Поплавський В. Інноваційний процес в Україні: реалії та можливості. *Вісник НАН України*. 2003. №6. С.12-20.

110. Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2017, 2018: Статистичний збірник. URL: <http://ukrstat.org/uk>

111. Присяжнюк М. В., Зубець М. В., Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку). К.: ННЦ ІАЕ, 2011. 1008 с.

112. Про аграрні розписки: Закон України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5479-17>.

113. Про державний бюджет України на 2018 рік : Закон України від 7 грудня 2017 року №2246-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2246-19/print1516444018873053>

114. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1877-15>

115. Про зерно та ринок зерна в Україні: Закон України від 04.07.2002р. №37- IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/37-15>

116. Про інноваційну діяльність : Закон України від 4.07.2002 року № 40-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/40-15>

117. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19>.

118. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 8.09.2011 року № 3715-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>

119. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року. Розпорядження КМУ від 17 жовтня 2013 р. № 806-р. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/2886/1/ilovepdf_com-137-146.pdf

120. Про холдингові компанії в Україні. Закон України від 15.03.2006 р. № 3528-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3528-15>

121. Продукція сільського господарства у постійних цінах: Статистичний збірник за 2013-2016 рр. URL: <http://ukrstat.org/uk/>

122. Пугачева А. М. Агролесомелиоративные системы-основа развития земледелия. *Известия Нижневолжского агроуниверситетского комплекса: наука и высшее профессиональное образование*. 2018. №1(49). С.227-235.

123. Реалізація продукції сільського господарства підприємствами та господарствами населення за регіонами. URL: <http://ukrstat.org/uk/>

124. Регіони України за 2016-2018 р.р. : Статистичний збірник. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

125. Ришняк И. Н. Эколого-экономическое регулирование зернопроизводства на основе агролесомелиорации: дисс. ... канд. экон. наук: 08.08.01. Сумы, 2000. 227 с.

126. Про схвалення Концепції розвитку агролісомеліорації в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2013 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/725-2013>.

127. Рослинництво України: Статистичний збірник за 2013-2018 рр. URL: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm

128. Рулев А.С., Юферев А.С., Пугачева А.М. Инновационная технология лесомелиоративного обустройства деградированных ландшафтов на основе ГИС- технологий и космоснимков. *Инноватика и экспертиза*. 2017. 2(20). С.33-45.

129. Русан В. М., Собкевич О. В., Юрченко А. Д. Організаційно-економічні інструменти державної аграрної політики в Україні: аналіт. доп. Київ. НІСД. 2012. 88 с.

130. Рябокони Ю. О. Наукове забезпечення галузі птахівництва. *Вісник аграрної науки*. 2006. № 3-4, С. 124-126.

131. Савчук Р. В. Ринок зерна і перспективи його розвитку : магістерська робота : 8.03050401. Тернопільський нац. економічний ун-т ; наук. кер. Копитко Д. І. Тернопіль, 2017. 93 с. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/16431/1/%D0%95%D0%A4%D0%90%D0%9F%D0%BC-.pdf>

132. Свиноус І. В. Економічні проблеми розвитку птахівництва України. *Сучасне птахівництво*. 2009. № 6-7, С. 3-8.

133. Серединська В. М., Загородна О.М., Спільник І.В. Аналіз системи нормування праці на підприємстві. *Економічний аналіз*. 2015 рік. Том 19. № 2. С.136-147.

134. Середні ціни продукції сільського господарства, реалізованої підприємствами за регіонами: Реалізація продукції сільського господарства підприємствами та господарствами населення. URL: <http://ukrstat.org/uk/>

135. Сікало М.В. Ринок зерна як об'єкт державного регулювання. *Теорія та практика державного управління*, 2017. 1(56) С. 1-8.

136. Сільське господарство України за 2018 рік: стат. зб. Держ. служба статистики України. Київ, 2019. 235 с.

137. Сільське господарство України: Статистичний збірник за 2013-2018 рр. URL: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ17_u.htm

138. Скриль В. В., Галайда Т. О. Удосконалення системи нормування праці на промислових підприємствах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 7. Ч.3. С.181-184. URL: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_07/157.pdf

139. Соціально-економічне становище Сумської області: статистичні бюлетені за 2016, 2017, 2018 роки. Головне управління статистики у Сумській області.

140. Ставська Ю.В. Розвиток галузі птахівництва в умовах глобалізації. *Економічні науки. Сер.: Економіка та менеджмент*. 2012. Вип. 9(2). С. 475 – 482.

141. Статистичні щорічники Сумської області за 2013-2018 роки. Головне управління статистики в Сумській області.

142. Стельмащук Н.А. Діагностика конкурентних переваг аграрних підприємств. *Сталий розвиток економіки*. 2013. № 4. С. 125–132.

143. Стендер С.В. Аграрна розписка та вексельна форма як альтернативні джерела кредитування аграрних підприємств. *Економіка і суспільство*. 2017. №8. С. 800-805.

144. Степчин М.В. Еколого-економічні проблеми раціонального землекористування (на прикладі земель водного і лісового фонду: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.06. К., 2006. 18с.

145. Стратегія сталого розвитку Україна – 2020: схв. Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

146. Ступень Н.Р. Еколого-економічний механізм відтворення земель сільськогосподарського призначення: монографія. К.:ДКС-Центр, 2017. 176 с.

147. Територіальний розвиток та регіональна політика в Україні. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. ред. В. С. Кравців. Львів, 2015. 204 с.

148. Ткач В.П. Ліси та лісистість в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку. *Український географічний журнал*. 2012. №2. С.49-55.

149. Ткачова С.С. Сучасна концепція стійких конкурентних переваг підприємства: інтеграція та збалансування наукових підходів. *Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия*

«Экономика и управление». Том 25(64). 2012. № 2. С. 160-168 URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=25135838>

150. Трегобчук В. Региональные аспекты экологической политики в сфере аграрного природопользования и охраны окружающей среды. *Экономика Украины*. 1997. № 9. С. 62-67.

151. Тридід О. М. Стратегія розвитку підприємства в умовах кризи : Дис... дра екон. наук: 08.06.01. Харківський держ. економічний ун-т. Х., 2003. 393 с.

152. Уманська В. Г., Школьна Д. Р. Особливості організації, контролю та нормування праці в умовах ринкової економіки. *Економіка і суспільство*. 2017. №9. С.935-939. URL: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/9_ukr/161.pdf

153. Урба С. І. Концептуальні засади інституціонального забезпечення сталого розвитку аграрного сектора економіки. *Трансформація національної економіки в контексті реалізації євроінтеграційної стратегії: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Миколаїв, 5 квітня 2019 р.)*. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. С. 99–103.

154. Фінансово-економічний механізм управління територіальними природно-господарськими комплексами. За заг. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М.А.Хвесика. К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2016. 528 с.

155. Фурдичко О.І., Стадник А.П. Лісові меліорації як основний фактор стабілізації степових екосистем. *Екологія та ноосферологія*. 2008. Т.19. № 3-4. С.13-24.

156. Хвесик М.А., Бистряков И.К., Капновой Д.В. Пространственная организация и направления использования природного богатства Украины. *Экономика Украины*. 2016. №7(48). С.46-65.

157. Царев А.П. Экономическая эффективность полевых защитных полос из обычных и сортовых тополей. *Труды лесоинженерного факультета ПетрГУ*. Вып. 7, 2008. С. 128 – 135.

158. Цілі сталого розвитку 2016-2030. Організація Об'єднаних Націй в Україні, Київ, 2016. URL: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>

159. Чмирь С.М. Розвиток зернопродуктового підкомплексу в Україні: монографія. К.: ННЦ «ІАЕ», 2004. С. 232.

160. Чумаченко О. В., Шульгіна Т.С. Особливості нормування управлінської праці. *Економічний вісник Донбасу*. 2011. №1(23). С.186-190. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/24039/33-Chumachenko.pdf?sequence=1>

161. Шаповалова І.В. Конкурентні переваги підприємства: ретроспективний аналіз трактування термінів. *Економіка та суспільство*. 2017. Випуск № 10. С.427-432 URL: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/10_ukr/74.pdf

162. Шарко М.В. Стратегія розвитку національної інноваційної системи України. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2004. №4. с.24-31.

163. Шафеев Р.Ш. Экономическое регулирование воспроизводства плодородия земель сельскохозяйственного назначения: автореф. На соискание...науч. степени канд.екон.наук: спец.08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством. Оренбург, 2005. 24 с.

164. Шкуратов О.І. Організаційно-економічні основи екологічної безпеки в аграрному секторі України: теорія, методологія, практика: монографія. Київ: ТОВ «ДКС-Центр», 2016. 356 с.

165. Шубравська, О. Інноваційний розвиток аграрного сектора економіки України: теоретико-методологічний аспект. *Економіка України*, 2012. №1, 27-35.

166. Юхновський В.Ю., Гладун Г.Б. Законодавчо-правове забезпечення імплементації концепції агролісомеліорації в Україні. *Наукові праці Лісівничої академії наук України*. 2015. Вип.13. С.32-37

167. Якубів В.М. Соціоекономічний підхід у забезпеченні збалансованого розвитку аграрних підприємств. *Економіка АПК*. 2012. №8. С. 57-61.

168. Ярова І. Є., Мішеніна Н. В., Пизняк Т. І. Просторовий аналіз відтворення лісо ресурсного потенціалу: еколого-економічний аспект. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2018. №1. С. 406-418.

169. Ярошенко Ф. О. Підвищення ефективності галузі птахівництва на базі інновацій. *Економіка АПК*. 2003. № 11, С. 16—19.

170. Яценко В. М. Стратегічний аналіз, економічна діагностика та оцінка конкурентоспроможності аграрних підприємств. *Науковий журнал «Вісник СУЕМ» Східноєвропейського університету економіки і менеджменту Черкаси: СУЕМ*, 2015. Вип. 2 (19). С.91–100.

171. AMIS, або Система інформаційного забезпечення ринків сільськогосподарської продукції – дані від FAO, Міжнародної ради по зерну та USDA (Міністерства сільського господарства США) по зернових ринках. URL: <http://statistics.amis-outlook.org/data/index.html>

172. Barney, J. B., D. J. Ketchen Jr, & M. Wright. (2011). The Future of Resource-Based Theory. *Journal of Management*, 37(5): 1299-1315. DOI: 10.1177/0149206310391805

173. Barney, J. (1991). Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. *Journal of Management*, 17(1): 99-120. URL: [http://www.business.illinois.edu/josephm/BA545_Fall%202011/S10/Barney%20\(1991\).pdf](http://www.business.illinois.edu/josephm/BA545_Fall%202011/S10/Barney%20(1991).pdf)

174. FAO. 2017. The future of food and agriculture – Trends and challenges. Rome. URL: <http://www.fao.org/3/a-i6583e.pdf>

175. Erik S. Reinert, How Rich Countries Got Rich ... and Why Poor Countries Stay Poor (2007), London: Constable, 365p.

176. FAO Cereal Supply and Demand Brief – дані щодо попиту та пропозиції зернових культур у світі. Звіт за травень 2019 року. URL: <http://www.fao.org/worldfoodsituation/csdb/en/>

177. FAO Food Outlook – великий аналітичний огляд світових ринків продовольства. URL: <http://www.fao.org/GIEWS/english/fo/index.htm>
178. FAO Food Price Index – офіційний сайт FAO. URL: <http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/>.
179. Grant, R. (1991). The Resource-based Theory of Competitive Advantage: Implications for Strategy Formulation. *California Management Review*, (Spring): 114-135. DOI: 10.1016 / B978-0-7506-7088-3.50004-8
180. Grant, R. (1996). Toward a Knowledge-based Theory of the Firm. *Strategic Management Journal*, 17: 109-122. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/e8f7/94a511c356a254cc4998f2dc6e4e2c88fcbb.pdf>
181. Hart, S. (1995). A Natural Resource-based View of the Firm. *The Academy of Management Review*, 20(4): 986-1014. URL: <http://faculty.wvu.edu/dunnc3/rprnts.naturalresourceviewofthefirm.pdf>
182. Introducing Farm Sustainability Assessment. SAI platform, 2017. URL: <http://www.fsatool.com>
183. Dietrich John (2003). The Morgenthau Plan: Soviet Influence on American Postwar Policy. URL: https://www.amazon.com/Morgenthau-Plan-Influence-American-Postwar/dp/1628940190/ref=dp_ob_title_bk
184. Lecson, K. M. (2012) Agroforestry for biodiversity and ecosystem services – science and practice / ed. by K. M. Lecson. In Tech., 164 p.
185. Martini, I. P. (2010) Landscapes and societies / ed. by I. P. Martini, W. Cheswort. – Selected Cases Springer, 497 p.
186. Koblianska, I.; Kalachevska, L. (2019). Implementation of Local Food Concept for Social-Economic Revitalization in Rural Areas: The Case of Ukraine. *Indian Journal of Economics & Development*. Vol. 7, Is. 10. URL: <http://ijed.informaticspublishing.com/index.php/ijed/article/view/148032>
187. Mishenin E.V., Koblianska I. I., Piznyak T. I. Motivational environment and tools of greening the agricultural land use. Illiashenko, S.M., Strielkowski, W. (eds.). 2018. Managing economic growth: marketing, management, and innovations.

1st edition, Prague Institute for Qualification Enhancement: Prague, ISBN 978-80-906210-0-8, p. 454-465.

188. Mishenin Ye., Valentinov V., Maslak O., Koblianska I. Modern transformations in small-scale agricultural commodity production in Ukraine. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2017. № 4. С. 358-366. DOI: 10.21272/mmi.2017.4-32

189. Mishenin, Ye., Yarova, I. (2009). Environmental and economic principles of integration process management for forestry and agriculture Ecological economics and sustainable forest management: developing a transdisciplinary approach for the Carpathian Mountains. Edited by I.P. Soloviy, W.S. Keeton. Monograph.-Lviv: Ukrainian National Forestry University Press, Liga-Pres, 317-332.

190. Mugeru, Amin W., (2012). [Sustained Competitive Advantage in Agribusiness: Applying the Resource-Based Theory to Human Resources](#). *International Food and Agribusiness Management Review*, 15(4): 27-48, URL: http://ageconsearch.umn.edu/record/138318/files/20120017_Formatted.pdf

191. Naumko Y., Shkarlet S., Tkachuk V., Prokopenko V. Conceptual Basis in Methodology of Managerial Innovations in Governmental Management. *International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE)*. 2019. Volume-8, Issue 3C, November 2019. URL: <https://www.ijrte.org/wp-content/uploads/papers/v8i3c/C10151183C19.pdf>. ISSN: 2277-3878

192. Peteraf, Margaret A. (1993). The Cornerstones of Competitive Advantage: A Resource-Based View. *Strategic Management Journal*, 14(3): 179-191. URL: <http://links.jstor.org/sici?sici=0143-2095%28199303%2914%3A3%3C179%3ATCOCAA%3E2.0.CO%3B2-A>

193. Porter, M. E. (1985). *Competitive Advantage*. New York: The Free Press

194. Prahalad, C.K. & Hamel, G.H. (1990), The core competencies of the Corporation, *Harvard Business Review*, 3: URL: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4391952/mod_resource/content/1/Prahalad%20Hamel.pdf

195. Pylypenko, Nadiia M.; Pylypenko, Viacheslav V.; Kuchkova, Kristina O. Competitive Advantages of Agricultural Enterprises from the Perspective of the Analysis of the Competition's Conditions. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, [S.l.], v. 9, n. 8, p. 2774-2789, dec. 2019. ISSN 2068-696X. [https://doi.org/10.14505/jarle.v9.8\(38\).27](https://doi.org/10.14505/jarle.v9.8(38).27)
196. RISE: official website. URL: <http://rise.pp.ua/en/tag/rise-en/>
197. Ruleva, O.V., Rulev, A.S. (2015) Landscaping of forest reclamation on irrigated soils. *Vestn. Volgograd State University Bulletin*. No. 2 (12). pp. 74-80.
198. SAI Platform: official website. URL: <http://www.saipatform.org/>
199. Strochenko N., Koblianska I., Markova O. Structural Transformations in Agriculture as Necessary Condition for Sustainable Rural Development in Ukraine *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2017. Vol. VIII (23). P. 237 – 249. DOI: 10.14505/jarle.v8.1(23).27.
200. Sustainable Agriculture - The Basics. URL: <http://www.sustainabletable.org/246/sustainable-agriculture-the-basics>
201. Sustainable Agriculture Research and Education Program. UC Davis. URL: <http://asi.ucdavis.edu/programs/sarep/about/what-is-sustainable-agriculture>
202. Vinayan, Gowrie, Jayashree, Sreenivasan & Marthandan, Govindan. (2012). Critical Success Factors of Sustainable Competitive Advantage: A Study in Malaysian Manufacturing Industries. *International Journal of Business and Management*, 7(22). DOI: [10.5539/ijbm.v7n22p29](https://doi.org/10.5539/ijbm.v7n22p29)
203. Wang, H. (2014). Teories for competitive advantage. In H. Hasan (Eds.), *Being Practical with Teory: A Window into Business Research* (pp. 33-43). Wollongong, Australia: theori. URL: <https://ro.uow.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1410&context=buspapers>
204. Wernerfelt, B., (1984). A resource-based view of the firm. *Strategic Management Journal*, 5(2): 171-180. URL: <http://links.jstor.org/sici?sici=0143-2095%28198404%2F06%295%3A2%3C171%3AARVOTF%3E2.0.CO%3B2-L>

